

आ पुस्तकना दीपक

साराभाई ग्रोउन्स

સ્નાતકની યાત્રા

“આજથી ત્રણ ચાર માસ પર આપ મુખ્ય આબ્યા ત્યારે હું આપને મુરખી થી. પરમાનંદભાઈને ત્યાં મારા પ્રવાસની વાતો કરવા મળેલી. આપની સાથેની વાતો પછી મને ઉત્તેજન મળ્યું અને મારે પ્રવાસનું પુસ્તક લખવું એમ મેં નક્કી કર્યું.”

હું માત્ર છું કે વીસ વર્ષની ઉંમરે કરેલા આ મારો પ્રવાસ કાચી વયને કારણે અમુક જ લઘુ દૃષ્ટિબિન્દુવાળો બન્યો હોય. તેવા પ્રવાસની આપના જેવાની પ્રસ્તાવના મેળવવા ભાગ્યશાળી થાઉં તો મને સારું ઉત્તેજન મળશે.

ચૂંકી પહેરીને વિદ્યાર્થીમાં ફરતો અને નોકશાન કરતો સારાભાઈ જ આપને યાદ હશે. એવા આપના વિદ્યાર્થીના પ્રવાસવર્ણનની આપ પ્રસ્તાવના લખશે તેથી આપને પણ એક રીતે આનંદ નહિ થાય ? પ્રવાસે આપના જીવનમાં મહત્વનું સ્થાન ભજવ્યું છે.”

આવા કામળ સાથે શ્રી. સારાભાઈ ભોળીલાલ ચોકસીએ ‘ભારતદર્શન’ ના જીવનમાં પાનાં વાંચવા માટે મારા પર મોકલ્યાં. વિદ્યાર્થીઓની કાલીકાલી વાતો ધીરજપૂર્વક સંભાળવાને ટવાયેલા હું એક વખતના મારા વિદ્યાર્થીના પ્રવાસવર્ણનના આ પાનાં હૌથભેર વાંચવાનો હતો પણ નવરાસના અભાવે તરત તેમ ન કરી શક્યો. અને અમુક કારણસર પ્રસ્તાવના બનતી ઉતાવળે લખી આપવાની જરૂર હોવાથી ચોપડી ઉપર ઉપરથી જોઈને જ મેં સંતોષ માન્યો અને જેટલું વાંચ્યું તેટલાથી સંતોષ થવાથી આ પ્રસ્તાવના રૂપી આશીર્વાદ મોકલું છું.

લેખકને જ્ઞાન છે કે કાચી ઉંમરમાં કરેલા આ ઉતાવળા પ્રવાસમાં દૃષ્ટિબિન્દુ વિશાળ હોવાનો સંભવ ઓછો છે અને એ જ્ઞાન જ વાંચકને ખાતરી આપે છે કે સારાભાઈ હજી અનેકગણી યાત્રા કરીને પોતાના સરકારો વ્યાપક અને જોડા કરવાને હોશી, તેમ જ ચેતનતા ધરાવે છે.

જૂના વખતમાં જુદે કે આઠમે વર્ષે ગુરુગૃહમાં જન્મ રહી પાર વર્ષની ડેળવણી પાળી વિદ્યાર્થીઓ પાત્રાએ જીપડતા. મોટર અને રેલની સમવડ નહિ હોવાથી અને બજારગાડીમાં બેસી યાત્રાતું પુણ્ય ઓછું કરવાની દાનત નહિ હોવાથી તે વખતના વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે પગપાળા જ મુસાફરી કરતા. તેમનું નિરીક્ષણ મોટર વેગનું નહિ હોવાથી તેમને દેશની પ્રાકૃતિક લગ્નતા અને વિશાળતા, સમાજની સંસ્કારિતા અને વિવિધતા જોવાની ઉત્તમ તક મળતી અને દેશના મિત્ર જિન ક્ષેત્રના આગેવાનોનો સત્સંગ ડેળવવાનો પશુ એમને અવકાશ મળતો. તે વખતના વિદ્યાર્થીઓએ જે અવાસવર્ણનો લખી રાખ્યા હોત તો કેવું સારું થાત ! આપણા તીર્થમાહાત્મ્યો અને રામાયણ મહાભારતમાં આવેલાં સ્થળવર્ણનો એ કાંઈ કાંઈ વિદ્યાર્થીઓની નોંધો નથી. છતાં કહેવું પડે છે કે એ બધાં વર્ણનોમાં બાપકે દષ્ટિ નથી. જ્યાં ત્યાં સમિદ્ધાપિક દષ્ટિની સંકુચિતતા જ છે. એ કોઈ વ્યક્તિઓનો દોષ નથી. તે જમાનો જ ધાર્મિક સંસ્થાઓના દલીકરણનો હતો. અને આખી દુનિયામાં ફરેક દેશના પરિજાજો એ હોય જ યાત્રાઓ કરતા અને સંસ્કારો મેળવતા. એ જમાનો અમુક ક્ષેત્રની બહાર જવા તૈયાર ન હતો એટલું ધ્યાનમાં લીધા પછી તે તે વર્ણનોમાં વ્યક્ત થતી કળાદષ્ટિ, પ્રગટ થતો કુદરતપ્રેમ, સામાજિક ધર્મનિષ્ઠા અને એ બધાથી ચઢી જતી માનવ-નિષ્ઠા આપણને ચકિત કર્યા વિના રહેતાં નથી.

અહા એ તે વખતનું મુખ્ય વાતાવરણ હતું. આવતો જમાનો ચિકિત્સક દષ્ટિનો, રાષ્ટ્રીય લાભ હાનિનો વિચાર કરવાનો અને કાંઈક શંકાશીલતાનો છે. આજના જમાનાની આ વિશેષતાનો સ્વાભાવિક પડઢો આ ભારતદર્શનમાં જોઈ વાચકો રાજી જ ચરી કેમકે તેઓ પશુ આજના જમાનામાં જ જીજ્ઞેસુ છે.

જરાક તંક મળી કે એક આખું પ્રવચન લખી કાઢવાની અને ખોધ તારવી કાઢવાની લેખકની ટેવ કેટલાકને બહુ જ ગમશે. જ્યારે કેટલાક કહેશે કે લેખક જરા વધારે તંદરથ થયા હોત તો ભારત વર્ણન તરીકે ચોપડી વધારે આકર્ષક થઈ હોત. હું તો એટલું જ કહીશ કે આવા પ્રવચનો આ જમાનાને અનુકૂળ છે. અને એક એક પ્રવચન લખી જગ્યા રોકવું નથી. અને આજના જમાનાની ચિકિત્સક દૃષ્ટિનો વિચાર કરતાં ધણી જોડી સહાનુભૂતિથી ભરેલું છે. અને લેખકના વિચારો સાવ કાચા છે એમ પણ વાંચકોને નહિ લાગે.

આપણી ભાષામાં અનેક દૃષ્ટિએ લખાયેલાં અનેક પ્રવાસવર્ણનોની જરૂર છે. પ્રવાસો અને પ્રવાસવર્ણનો અનેક શાસ્ત્રોને જન્મ દે છે. માનવી જ્ઞાનનો કાચો મસાલો. પ્રવાસવર્ણનોમાં જ મળે છે. તેથી વિવિધ રંગે રંગાયેલા પ્રવાસવર્ણનો લોકો માટે સારામાં સારો ધૌષ્ટિક એટલેક પૂરો પાડે છે. આપણી દેશભક્તિ કેવળ ધાર્મિક ભાવનાપ્રધાન ગીતો દ્વારા વ્યક્ત થાય એ કરતાં પ્રવાસવર્ણનો દ્વારા વ્યક્ત થાય એ વિશેષ પોષક છે. અને જ્યારે લેખક વિશાળ સહાનુભૂતિવાળો હોય છે ત્યારે તો વાંચકને એ પ્રવાસવર્ણન કેળવણીરૂપ થઈ પડે છે.

આખી ચોપડી ધ્યાન પૂર્વક વાંચ્યા પછી પ્રસ્તાવના લખવાનો વિચાર હતો. તેમ ન કરી શક્યો તે માટે મારે સારાભાષની અને વાંચકોની ક્ષમા જ માગવી રહી. વાંચકો જો આ ચોપડીને ઇત્સાદબેર આવકાર આપશે અને એ રીતે સારાભાષની ઇત્સાહી મહેનતની કદર કરશે તો મારી લાચારીનું મારું કુખ ઓછું થશે.

ભારતદર્શનવાળી જીવતી ચોપડીઓ ગૂજરાતી ભાષાઓને ધણી મળે એટલી જ મારી ઇચ્છા છે

ફાકા કાલેસકર

બે શબ્દો

આ પુસ્તક મારા એક મિત્રના પુત્રે લખેલું છે. દસ અગિયાર વર્ષ પહેલાં ખેડમાં સત્યામહની લડતમાં મારે તેમની પિજાણી થઈ હતી તે વખતે તેઓ ઊંચતા યુવક હતા, અને તરવરિયા જીવાન તરીકે ઠીક જાણીતા હતા. આજે તેઓ દુનિયામાં દાખલ થઈ ગયા છે અને સ્વતંત્રીતે પેતે પોતાનું કાર્ય કરે છે. તેમણે લખેલા આ પ્રથમ પુસ્તક માટે બે શબ્દો લખી મોકલતાં મને આનંદ થાય છે.

આ પુસ્તક પ્રવાસવર્ણનનું છે. દાસ્મીરમાં જન્મ્યું, શ્રીનગર અને માત્રાનું ધામ અમરનાથ, સરહદમાં પેશાવર અને ખૈબર, પંજાબમાં લાહોર, અમૃતસર, નાનકાના તથા ગુરકાળાગ. સંયુક્ત પ્રાંતમાં દિલ્હી, ફતેહપુરસિક્રી, આમા, મથુરા, જંદાવન, અને હરદ્વાર, તથા બંગાળમાં ત્રિપા, ઉપાધામ, શાંતિનિકેતન તથા કલકત્તા વગેરે સ્થળોએ મિત્રોની સાથે ભાઈ સારાભાઈ ગયા તેનું વર્ણન આપેલું છે.

દરેક માણસે શકિત હોય તો ધંધામાં કે નોકરીમાં પડતા પહેલાં થોડે ધણે પણ પ્રવાસ, જ્ઞાન મેળવવા ખાતર કરવો જોઈએ. એ પ્રથા આપણા દેશમાં ગરીબાઈને લીધે કહો કે કેળવણીની ખામીને લીધે પડી નથી. સારાભાઈએ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરનારાઓને બતાવ્યું ત્યારે તેને જવાબ મળ્યો કે હવે તો લોકો પ્રવાસના પુસ્તકો માગતા નથી, વાર્તાના માગે છે, તેનું કાંઈ હોય તો લાવો. પ્રજાનો રોષ આવી અજકલો હોય તેથી પ્રવાસનાં પુસ્તકોને હિતેજન મળે નહિ. પણ પ્રવાસથી પ્રવાસીને તેમ જ તેનાં પુસ્તકો વાંચનાર આત્મને જે જ્ઞાન તથા અનુભવ મળે છે, તે બહુ ઉપયોગી હોય છે.

આપણા દેશમાં મુખ્ય ભાષાઓ દસપાર હોવા છતાં જો પ્રવાસીને હિંદુસ્તાની અને અંગ્રેજી બોલતાં આવડતું હોય તો કરીએ અડચણ પડતી નથી. કમનસીબે ગુજરાતના લોકોને મહારાષ્ટ્રની કે સંયુક્ત પ્રાંતના લોકોને બિહાર કે બંગાળની, જૂઓળની કે મુખ્ય સ્થળોની પણ ભાષા જ માહિતી હોય છે. તો પછી તેમના રીત-

રિવાજોની કે પ્રતિભા, સામાજિક રચનાની કે ન્યાતબતની તો માહિતી હોય જ ક્યાંથી? આપણે પ્રતિપ્રાંતની, આપણા નજીકના જ પ્રાંતની નહિ પણ દૂરના પ્રાંતોની, આસામની તથા એકિરસાની, હિમાલયમાં વસેલા ગામોની, તેમ જ ત્રાવણકોરના પશ્ચિમ ધાટામાં રહેલા અસલી વતની કેમોની માહિતી રાખીએ તો આપણે બધા હિન્દીઓ વધારે સંગઠિત થઈએ. હિંદુસ્તાનમાં આશરે ૨૭૫ જિલ્લાઓ છે તથા અનેક દેશી રાજ્યો છે. તે દરેકના વર્ણનનું એકું પુસ્તક— ગેઝીટીયર— અંગ્રેજોએ આ દેશનો કારભાર કરવામાં સગવડતા મળે, તેટલા માટે લખાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, તે બધા અભ્યાસકોને વાંચવા તથા મનન કરવા યોગ્ય છે. છતાં આપણા રાજકીય પુરુષો પણ તેનાથી અજાન જોવામાં આવે છે.

સારાબાધને આ પ્રથમ પ્રયત્નમાં સફળતા મળ્યું છું અને આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં વધારે ખારીક અભ્યાસ કરીને હવે પછીનું પ્રવાસનું પુસ્તક લખે અને સમાજને વધુ ઉપયોગી થાય.

હરિજન નિવાસ
દિલ્હી તા. ૨૩-૪-૪૧

}

અમૃતલાલ ત્રિ ઠક્કર.

બાપુ સારાભાઈ

તમે મોકલેલા ફરમા (૧૪૪ પાનાં) જોઈ ગયો. તમારી લેખન શૈલી તેમ જ વર્ણન શૈલી મને બહુ ગમી. તમારી ભાષામાં માત્ર ક્ષમક નથી પણ કુદરતી પ્રવાહ સામાન્ય માણસ, સ્ત્રી, બાળકને સમગ્ર તેવી સાદી ભાષામાં વલે જાય છે. આપણી ભાષાઓમાં પ્રવાસવર્ણનો હવે લખવા માંડ્યા છે એ બહુ શુભ શુકન છે. એમાંથી લોકશિક્ષણ તેમ જ મનરંજન થવા ઉપરાંત અવલોકન, ગુણમંદણ, ઉદારતા, દિલસોજી અને નિર્દોષ વિનોદના સંસ્કાર લખનાર વાંચનાર બેઉમાં દૃઢ થાય છે.

જેટલું વાંચ્યું તેટલું બહુયે મને લખું ગમ્યું. આણું રોચક, સિદ્ધિ છતાં સાદી શૈલીનું ને સાદા વિષયનું, મૂકવું ન મમે એવું પુસ્તક લખવા માટે તમને મુખારકબાદી આપું છું.

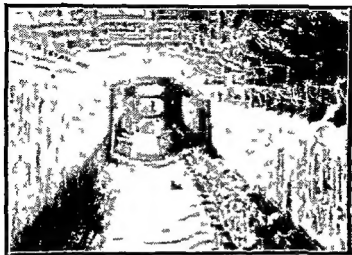
ગાંધીઆશ્રમ
આમા-લિવંડી રોડ, થાણા,
૧૫-૪-૪૧

}

એજ
સ્વામીના આશીર્વાદ.

જી. આર્ચ. પી. રેન્ડેના સૌજન્યથી.

મહિરનો નરનો રામેધર

ચંડલાયા -૫ દરપુર

લેખકના યેષાલ

દરેક માણસને કેટલાક પ્રસંગો, જીવનમાં આવે છે કે જે બૂલાતા નથી. આવા પ્રસંગોમાં મારે એક પ્રસંગ જોલવાસનો બન્યો અને ખીન્ને હિંદની મુસાફરીનો. જોલવાસના મીઠા સ્મરણો નોટમાં લખેલ પડ્યા છે, તેવી જ રીતે આ મુસાફરીના મીઠા પ્રસંગો નોટમાં લખી રાખ્યાં હતાં. એક વાર પૂ. કાકાસાહેબને મારા આ લેખો મેં વંચાવ્યા અને મુસાફરી વિષે ખીજ કેટલી વાતો કરી. મારા લેખો અને વાતો સાંભળ્યા પછી તેમણે તે પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવા સલાહ આપી. આમ આ પુસ્તકનો જન્મ થયો.

જો મેં હિન્દની મુસાફરી ન કરી હોત તો જીવનના મહત્વના બનાવોમાં જોલવાસનું સ્થાન પ્રથમ હતું. ત્યાર બાદ મેં જે મુસાફરી કરી તેણે આપ મેળે જ આ પ્રથમ સ્થાન ઝુંટવી લીધું. જેવી સ્દેશ જ માસ સુધી મુસાફરીમાં જોગવી તેવી કદી જીવનમાં જોગવી નથી; બધું એથી વિશેષ સ્દેશ ક્યારે જોગવીશ તે કહી શકતો નથી.

પ્રવાસમાં મારી સાથે ત્રણ મિત્રો હતા. શ્રી. મનુભાઈ પંચોળી, શ્રી. જયમલ પરમાર અને નાનો બાળુ. કાશ્મીર સુધી અમે ચારે સાથે જ હતા એટલે બધી મજા પરી હતી. પછી હું અને બાઈ જયમલ પેલાવર ગયા. ત્યાંથી બાઈ જયમલ એકલા કરાચી ગયા અને મારે એકલવાઈ મુસાફરી કરવાની હવે પછીની યઈ.

આ પુસ્તક છપાવવાનું નક્કી કર્યા બાદ વિદ્યાર્થીના મારા જૂના અધ્યાપક મુરબ્બી શ્રી. નગીનભાઈ પારેજે આપું પુસ્તક ધ્યાન પૂર્વક સાંભળી જઈ, બાવાની બૂલો સુધારવામાં મને સહાય કરી, જે ગુરુકાય કમું છે તે બદલ તેમનો ઋણી છું.

પુસ્તકના છપાએલા ફરમા પૂ. શ્રી. ઠક્કર બાપાએ અને મારા મુરબ્બી શ્રી. સ્વામી આનંદ અમ લખ વાંચી જઈ મને ઉત્તેજન આપ્યું છે તે બદલ તેમનો તો શો આભાર માનું? સિ,

સારાલાલ ચૌકસી,

અનુક્રમણિકા

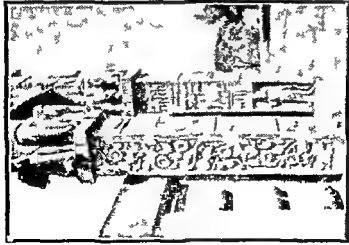

પૃષ્ઠ	અનુક્રમાંક	પૃષ્ઠ	અનુક્રમાંક
૧	આશુ	૧૧૩	મથુરાંથી જંદાવન
૮	અજમેરથી પુષ્કરજી	૧૧૯	તાજમહલ
૧૪	જયપુર	૧૨૫	આમાનો કિલ્લો
૧૭	દક્ષીણી જમુ જતાં દૂનમાં	૧૩૧	દયાલપાગ
૨૦	જમ્મુથી શ્રીનગરને રસ્તે	૧૩૩	ફતેહપુરસિકો
૨૭	શ્રીનગરમાં	૧૩૮	લખનૌ
૩૪	પહેલગામ થઇને અમરનાથ	૧૪૧	બનારસ
૫૦	બિચારો	૧૪૭	પટણા
૫૪	જર્પા કું ચરત માડું છું	૧૪૯	કાલસાની ખાણોમાં
૫૫	સંસ્કારનું બળ	૧૫૫	શાંતિનિકેતન
૫૯	શ્રીનગર છોડ્યું	૧૬૦	કસક-તામાં (કાળીના મંદિરમાં)
૬૨	પેલાવરના પહાડોમાં	૧૬૯	મથુરી
૭૨	લાહોર	૧૭૩	મુખ્યથી મહાબળેશ્વર
૧૭૫	અમૃતસર	૧૮૩	હિંદમાં જોવા લાયક
૮૦	નાનકાનાનો દત્તાર્કાંક		સ્થળોની યાદી
૮૪	મુરઠા ખાગમાં	૧૯૧	જયથી દાદાજી (એક પત્ર)
૮૮	હિમાલયના ખોળામાં		
૧૦૩	ઐતિહાસિક દિલ્હીમાં		

प्रासादी-नाशीप

साधना स्तूप

આબુ

આબુ જોયો હોય કે ન જોયો હોય પણ ગૂજરાતી બંધુતા દરક નાના બાળકને આબુની હાજરીની ખરાબર ખબર હોય છે. 'તે ય મારી ગુજરાતી ચોપડીની કવિતા સામરે છે કે નહીં? આજ આબુ ગિરિનાજ જેવો' આબુ જોયા વગર જ હું આબુ વિશે આ કવિતા ગાઇ ગયો છું. આ ઉત્તરપંડીમાંથી પૂટવાનો વારો આજે એથી મને આવડે થયો.

અમદાવાદથી રાત્રે બેગે અને સવારે પચ વાગે ખરેડી રેલેશન આબુ. વર્ગોથી ગોખી રાખેના, અપૂર્વ અને અદ્ભુત સ્થાનને મળવા બે ત્રણ કલાકની તપશ્ચર્યા કરવી એ કામ વધુ ન હતું. ખરેડી રેલેશનથી અંદાર માઈલ દૂર મોટરમાં આબુ જવું પડે છે આ મોટર પદાકર્મી ઊંચી ચડે છે, જેમ જેમ ઊંચા જઈએ તેમ તેમ હસા ખદસાતી જાય છે, અને મનને પ્રફુલ્લ કરી દે છે.

આબુ પહોંચા પછી આટલે જીંવે આવનાયાં મનને ખૂબ સંતોષ થાય છે. આટલે જીંવે રહેતા રાજાઓના મોટા મોટા મહેલો, યુરોપિયનોની વમ હન અને પવનના કપાટથી વગાડેને સારે બનેલા રસ્તા જોયા પછી આ રથ ન એક રમ્ય નગર જેવું લાગે છે.

આજીના નામ સાથે લગભગ ૯૦૦ વર્ષ પહેલાં ખંધાવેલાં દેલવાણનાં દેરાં જોવા મળ એકદમ ઉતાવળું થઇ જાય છે; પણ આટલી ઉતાવળ અને દિન્દની આ જૂનામાં જૂની અદ્ભુત કારીગરી જોવા પર કાપ તો ત્યારે પડે છે કે જ્યારે તેમાં પ્રવેશવા દિન્દીનેય ૩. ૧-૩-૯ (૧૯૪૮માં આ કર અંગ્રજોની વિદાય પછીથી શિરાહી સ્ટેટના રાજમાતાએ કાઢી નાખ્યો છે ત્યાર બાદ આવોજ કર પાક્ષી-તાણામાં પુણ્ય યાત્રીઓ પાસેથી લેવાતો તે પણ કાઢી નાખેલો છે. અંગ્રેજો હતા ત્યારે આ પુસ્તકની પહેલી :આવૃત્તિ ૧૯૪૧માં થઇ હતી. ત્યાર બાદ અંગ્રેજોના ગયા પછી કેવા ફેરફાર થતા રહ્યા છે. તેનો વાંચકોને ખ્યાલ રહે એટલે જૂતકાળના પ્રસંગમાં ફેર જાણી જોઇને ક્યાં નથી-) કર આપવો પડે છે. આ કરમાંથી મુરોપિયનો મુક્ત છે. તેમનું પોતાનું રાજ્ય છે તે વિના આ કરમાંથી બીજું કંઇ કારણ નથી. વળી તેમના બૂટને કાઢવા માણસો રાખેલા હોય છે. જે તેમને કપડાના બૂટ પહેરાવે છે. જ્યારે આપણે જાતે બૂટ કાઢીને જવું પડે છે. હિંદુસ્તાનમાં દેલવાણની કારીગીરીને અને તેની કીંમતને પહેલે જોવી એક પણ કારીગીરી નથી. આજે તાજમહાલને તેની સાથે સરખાવવા મન થાય છે. પણ તેમાં ફેર છે. તાજમહાલ જમીનની સપાટી પર છે. જ્યારે દેલવાણ પહાડોમાં .૫૦૦૦ ફીટ ઉંચે છે. કેટલા કારીગરોએ, કેટલે વર્ષે આ કાપ પુરું કર્યું હશે ? જ્યારે એ જમાનામાં રેલ કે મોટર પણ ન હતી ત્યારે આટલે ઉંચે આ પ્રાધિયુ એના યોજક માટે કેટલું કઠિન બન્યું હશે ? તાજમહાલમાં એક સમ્રાટના વિરાટ પ્રેમની વેદનાનું પ્રતીક દેખાય છે; જ્યારે આ દેરાં ધર્મને ઉપલક્ષીને ખંધાવેલાં હોઇ તેમાં ધાર્મિક વૃત્તિ રહેલી છે. ૧૮ કરોડ રૂપિયા આમાં ખર્ચાયા અને ચૌદ વર્ષે આ કાપ સમાપ્ત થયું. અહીં સેનારૂપ કે ઝવેરાતની વપરાશ નથી પણ અહીં તો છે. આર્થિક નેકસી કામ અને જોગવાઈ કેસીકસીને યોજી કાઢેલી અનેરી કળા અને કારીગીરી આજે હિંદુસ્તાનમાં આવા નમૂના તૈયાર થતા

સાંભળ્યા નથી. દરેક હિન્દીએ ત્યાં જોવું રહ્યું. દૂર દેશાવરથી આવેલ પરદેશી હિંદમાં આવી પ્રથમ કરે કે અહીં શું જોવા જોવું છે તે તેને આપણે દેલવાડાનાં દેરાં, તામ્રમહાલ, અજંટાની ગુફાઓ, પિરતા મંદિર, અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર, કુતુબમિનાર વગેરે એક સપાટ ગણાવી દેશું. અને આપણા નજીકમાં વસતા ગૂજરાતી ભાઈઓ કેટલાક એવાય હશે કે જેમણે આશુનું આવું અનુપમ સોંદર્ય અને દેવવાડાનાં દેરાં જોયાં થે ન હોય. મારી પત્નીએ પર્વતના પ્રદેશની પ્રથમ મુસાફરી મહારીની, કરી હતી તેને આશુ ખાસ લઈ આવનાતું કારણ દેવવાડાનાં હણેરાં પ્રત્યેનું મારું આકર્ષણ હતું. દેવદાસ ચિત્ર મેં ઘણી વખત જોયું હતું, તેવીજ રીતે શરદાશુનું ગૃહદાહ થાને મંઝીલ જોઈ હું બહુઆ પર આક્રીન થઈ ગયો હતો. અને આ બે ચિત્રો પત્ની સાથે ફરીથી જોવાનું હું ચૂક્યો ન હતો. તેવી જ રીતે અસૌકીક કળા અને કારીગરીમાં હિન્દુઓમાં કોઈપણ મંદિર કરતા જે સ્થાપત્યની સમ્રાજ્યનામા, શિલ્પની સુંદરતામાં, કુદરતના રચયિતાની જાણે સ્પર્ધામાં હિતરીને જગતને પણ એકવાર મુગ્ધ કરી દે એવી દેવવાડાની કારીગરી પ્રત્યે ખાસ આકર્ષાઈને મેં પણ ખીજવાર જોવા અને કંઈક કળાના રસનું પાન વારંવાર કરી સમજવા પાર્વતીય પ્રદેશની મુસાફરીનો આનંદ ફરી જુલવાની તક લીધી હતી.

આગળે તેના બંધાવનાર વસ્તુપાલ અને તેજપાવની ભક્તિગરી આ ધાર્મિક ગમતા તરફ રહેજે શિર નમે છે. એના કારીગરોએ પણ હઠ કરી છે. વર્ષો સુધી સયમ અને અજાયબનું પાલન કરી એક પરિવ્રતાની પ્રતીકને નગર સમક્ષ ગણીને પૂજ્યરૂપે આ કાર્યમાં ચૈદ ચૈદ વર્ષો સુધી સાધનારૂપે છાણી પકડી હતી. આગળે જે ચિત્રજીવ આનંદ, અપૂર્વ સંપત્તિ અને અજબ ભક્તિનાં વાતાવરણને જે ધોષ વર્ણવી વહેવડાવ્યો છે તેની મહેક ત્યાં જોટલી હતી એટલીજ આગળે તેની સ્મૃતિ પણ આપી જાય છે.

ત્યાના યાંભલા અને ગોખ, પક્ષીઓનાં ભયે, પ્રુલ્લેસ, નૃત્ય અને સંગીતના ભાવભર્યા અપ્સરાના મનમોહક કોતરેલ દર્શ્યો, જાણે જોવાજ કરીએ. અહીં નિઃસીમ શાંતિ હતી. મુખધના શુવન જેવી ઝડપ અને ધમાલ અહીં નહતી. સંપૂર્ણ નિરાંત હતી. ધરાઈ ધરાઈને આ રસપાન કરી લેવાની સંપૂર્ણ છૂટ હતી. જે ભાવ તાજમહાલ છોડી જતાં આવેલા તેવાજ અહીં આવ્યા. આ સ્થળ છોડી કેમ જઈ શકાય ? એટલું બધું મમત્વ યથ ગયું હતું. અને આવા મમત્વને અને મનના વેગને રાહી સ્થળ છોડવામાં પણ એક કસોટી હતી.

અહીંનું સરોવર પણ વિશાળ અને રમણિય છે. કહે છે કે દેવેએ નખ વડે તે ખોદેલું તેથી એ નખી સરોવર કહેવાયું. પાણી સ્વચ્છ, મીઠું અને ઊંડુ છે ચારે બાજુએ કુંગરોની હારમાળા આવેલી હોવાથી તે આ પ્રદેશના સૌંદર્યમાં વધારો કરે છે. સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય ગળવવા અહીં કપડાં ધોવાની મનાઈ લેવામાં છે.

મારે મુસાફરીમાં અહીં ઋતુની મુશ્કેલી હતી. આશુ હું શ્રાવણ મહિનામાં ગયેલો. જે વરતી, ધમાલ અને માણસોનો અવરજવર જોઈએ તે આ વખતે અહીં ન હતાં. અહીં લીલીછમ કુદરત હતી. વરસાદ પણ હતો. સવારે ધૂમસમાં વસિષ્ઠાશ્રમ જવાનું રાખ્યું હતું. એક વાર તો અટકવાનું મન થયું પણ જાણીજોઈને ચોમાસું ખેડ્યું તો પછી અટકાય કેમ ?

આ મારા નિશ્ચયને કુદરતે જાણે આવકાર્યો. અને એક ક્ષણમાં જ વરસાદ અટક્યો અને વસિષ્ઠાશ્રમ જવા માટે મેં પક્ષોનાં વ્યવસ્થિત પગથિયાં પર પગ મૂકવા શરૂ કર્યો. આમાંનાં કેટલાંક પગથિયાં તો સામાન્ય જે પગથિયાં કરતાં પણ મોટાં હતાં. આ પગથિયાં મને તેમ જોઈવાઈ ગયાં હતાં. નીચે લપરવા તો ઊંડી.

ખાઈમાં હાડકું ય ન જડે. અહીં જોવવાનું બધું કરી, મનને સ્થિર કરી પગ અને પગથિયાં ઉપર જ ધ્યાન આપી ચાલવાનું હતું. આમ ઊતરતાં ઊતરતાં એક જોમુખ આવ્યું. તેનું પાણી ખૂબ સ્વાદિષ્ઠ હતું. પહાડમાંથી નીચે ઊતરી નિસર્ગથી જોતા જોતા અમે શાંત અને એકાંત સ્થળે આવી પહોંચ્યા. વસિષ્ઠાશ્રમના લોહિા શી રીતે ખાતાપીતા હશે ? વસ્તુઓની કેટલી બધી તકલીફ અને અછતમાં હોવતા હશે ? અહીં વસતા પૂનરીઓ માટે સિંગેલી રાજ્ય નરહથી સીધું સામાન મોકલવામાં આવે છે.

આ સ્થળે આવ્યા પછી અમારે શું ખાવું તે પ્રશ્ન હતો. આશ્રમમાં સાધુ-બાવાઓ માટે સીધું આવતું તેમાંથી કેમ ભાગ પડાવાય ? એટલે બાવા શાંત અને એકાંત સ્થળે રહેવાની ઇચ્છા છતાં ખાવાને દિસાળે અહીંથી જવું પડશે એમ લાગ્યું.

આ સ્થળે માખીઓ ન જ હોય એમ મને લાગ્યું. આટલે દૂર બાવા યોછા વસવાટવાળા મુસકમાં માખીઓ શું કામ આવવાનું પસંદ કરે ? વળી આટલે દૂર આટલું બધું જોડીને શી રીતે આવે ? રસ્તાની તેને કપાથી સમજ પડે ? આવવા ધારે તો ય કેટલે દિવસે આવે ? બાવા અનેક પ્રકારના વિચારો આવવા લાગ્યા અને જ્યારે હું બેત્રણ માખીઓ જોવા પાગ્યો ત્યારે જ આ વિચારો અટક્યા. મને તેને પૂછવાનું મન થયું કે તું શી રીતે આવી ? કોઈ મુસાફરની ટોપી કે કોઈ મજૂરની ગોળ કે લોટની પોટલી પર સ્વાર બનીને ચાલી આવી ? જેમ મનુષ્યોએ ગમે ત્યાં પોતાનો વસવાટ કર્યો છે તેમ જીવજંતુઓએ પણ તેમની સાથે સાથે જ નાનામોટા સ્થાન પ્રાપ્તેનો પ્રેમ અને મમતા બતાવેલ છે.

આવા પર્વતોમાં ગુફાઓ અનેક હોય છે. હું ગુફાઓની શોધમાં ફરતો હતો. જે કે કેટલીક ગુફાઓ તો પ્રસિદ્ધ છે. આમાંની એક હાથીગુફા જેમ. નામ પ્રમાણે હાથી સમાય એટલી તે મોટી છે. એક ચપટા મોટા પથ્થર તળે આ ગુફાનું પ્રવેશદ્વાર છે. વચમાં ઢૂંવા છે. એક નાની ખારી ખોદી તો સ્વચ્છ ઘર. સામેની ખારીમાંથી નખી સરોવર દેખાય છે. અનેક નાનમોટાં શિખરો અહીંથી સુંદર લાગે છે. આ ગુફામાં એક અવધૂત રહે છે. અમુક ઝડતુમાં અહીં રહી ખીજો ચાલ્યા જાય છે. આ ગુફા કદબના પણ ન આવે એવી સંતાપણી ગુફા છે. એ જોયા પછી તેને શોધી કાઢ્યા બદલ આશ્ચર્ય થયું. પહાડોમાં શોધાયેલી કરતાં વલ્લુશોધાયણી ગુફાઓ વિશેષ છે.

આશુમાં સાંજે સૂર્ય આથમતો જોવાની મજા પડે છે. આ સ્થળને સૂર્યાસ્તબિંદુ-Sun-set-point-કહે છે. અહીં જોસવા માટે ખાંકડા ખૂંદલા છે. ૫૦૦૦ ફીટની ઊંચાઇ પરથી નીચે દૂર દૂર ખેતરો દેખા દે છે. આપણે કેટલે જાણે છીએ તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ સામેનો આ સપાટ પ્રદેશ જોતાં આવે છે. સૂર્ય ડૂબવાની તૈયારીમાં હતો, જે સૂર્ય રાજ જાણે હતો, માથે હતો તેનાથી આ વખતે અમે ધણે જાણે હતા.

જેના પ્રચંડ તેજની સામે જોવાની કોમળી મગદૂર હોતી નથી તે સૂર્ય થોડીવારમાં તેજહીન બની ક્ષિતિજની પણ નીચે જઈ જોસવાની તૈયારીમાં હતો. હિન્દમાં રહેલ અગ્રેજ અમલદાર જેવી એની દશા હતી. આકાશના આવા બદલાતા સુંદર રંગો મેં મસૂરી, રંગુન, મહાબળેશ્વર વગેરે સ્થળે જોઈ જીવનમાં એક ધન્ય લ્હાવો લીધો હતો. ૧૯૪૫માં મારી પત્ની અને બાળકો સાથે હરદ્વારથી પાછા ફરતાં બીજવાર આ સૂર્યાસ્તનાં દર્શન સહકુટુંબ કરી ધન્ય

થયો. જીવનમાં મન, અને શરીરને પ્રયુક્ત કરે તેવો આનંદ પ્રવાસોમાં મેં આપ્યો છે તેમાં ધર્મપત્નીને પણ સહવાગી બનતી હતી થયો. નાની અનુ ભુરા, જાંઘડીઆ રંગના, સોનેરી કારવાળા મુઝાખી, પીળા, વાદળી અને લાલ આકાશના રંગો જોઈ ખૂશખુશાલ બની ગઈ હતી. આ દિવ્યભૂમિનાં દર્શન કરી હું ફરીવાર કૃતાર્થ થયો.

આશુમાં ઘણું ઘણું જોવાનું બાકી હતું. વિશેષ રહેવાનું મન હતું. પણ મુસાફરી ઝટ ઝટ પતાવવાની હતી કારણ કે વચ્ચે આવતાં રથજો જોવાં કે બજારો, જયપુર, દિલ્લી તાકીદે પતાવી આવણું મુદી પૂણિમાં પહેલાં કાશ્મીર પહોંચી ત્યાંથી પહાડોમાં ગઈ અમરનાથ જવાનું હતું. એટલે સારું જોવાનું તો ઘણું જ આગળ મળી ગયું એવી ભવિષ્યની આશાએ હું કે વખતમાં જ આશુની રજા લીધી.

અજમેરથી પુષ્કરજી

! મંદિરના બંધ દ્વારના આ અધારા ખૂણામાં એકલો અટૂલો વાંકોને આરાધી રહ્યો છે ? વાંકો આખો ઉધારીને જો તો ખરો કે વારો પ્રભુ તો ત્યાં ભ્રમો છે કે ત્યાં એકલો એતી કરે છે, અને વરસાદના આપડાંમાં પથ્થર ભાંગનાર રહેતો બાંધે છે. તારો આ ભક્તિનો શ્રુષ્ટો ઉતારી વાંકો પાંચ ત્યાં તેને મળવા આદ્યો ના.]

—રવીન્દ્રનાથ.

અજમેર વિષે મને કંઈ જ ખબર ન હતી. ઇતિહાસમાં પૃથ્વી-રાજ ચૌહાણના નામ સાથે જેવું નામ બધી ગએતો તે જ અજમેર એટલે રજપુતાનાનું પ્રવેશદ્વાર. હિન્દુઓ વિશેષ કરીને પુષ્કરજી જવા માટે જ અજમેર જતા હોય છે.

અજમેરથી આઠ માઇલ દૂર પુષ્કરજી છે. કહેવાય છે કે અનેક તીર્થોની જગ્યા કર્યા પછી જગ્યા સંપૂર્ણ કરવા પુષ્કરજી આવવું પડે છે. અહીં અવતાર લીધેલો એમ મનાય છે. અને સારા હિન્દુઓ અહીં જ સૌથી મોટું અહીં મંદિર છે. ત્યાં પહોડોમાં યજ્ઞને જવું પડે છે અને વાહન તરીકે ઘોડાગાડી વપરાય છે. ત્યાં અનેક દેરાં છે, પુષ્કરજીનું સરોવર છે, તેને સારો એવો ઘાટ છે,

જ્યાં નાહવાનું મોટું માહાત્મ્ય છે. આવા સુંદર જગનાં ધામો કે જ્યાં અનેક દેવદેવીઓનાં દેરાં છે, પહાડો છે, પાણી છે, નૈસર્ગિક દૃશ્યો છે ત્યાં વાતાવરણ પવિત્ર અને પ્રભુમય હોવું જોઈએ. ત્યાં જ્યારે જ્યારે અનૈતિક તત્ત્વો દાખલ થાય છે ત્યારે આધુનિક સ્થાન બ્રષ્ટ ખની જાય છે. અહીં કેટલાક જીવાન છોકરાઓ સરોવરમાં નાહી રહ્યા હતા અને ગંદી ગાળો ખોલતા હતા. કોણ જાણે કેટલાક એવા લોકો હોય છે કે જેમને ગંદી ભાષા વગર ચાલતું જ નથી. આટલી સમૃદ્ધ હિન્દી ભાષામાં શું ખોડખામી છે કે આવા અસ્વીક શબ્દો વાપરી તેને ખગાડી મૂકે છે ! માલમલીલ ખાઈને તોફાને ચઢતા આ જીવાનોને જો વારવામાં આવે તો તેમનો વેગ ઊઘટો વધે એમ હતો. એ જીવાનોને તો ખખર પણ ન હતી કે તેઓ કેવું ગંદુ વાતાવરણ ખડું કરી રહ્યા હતા ? ખાવું, પીવું અને મોજ મારવી એજ એમના કુવનનું જાણે ક્યેય યર્થ મળું હતું. આ કંઈ સ્વચ્છ મોજ પણ ન હતી. એક વૃદ્ધ સાધુ આવ્યા. તેમણે આ ફરિયાદ છોકરાઓને વાંચી અને અમારી ગૂજરાતીઓની પ્રશંસા કરી. આવા સ્થાનોમાંય સારા નરસા બધા માણસો રહે છે એમ મને લાગ્યું. પણ દૂંક સમયમાં મારે મારો આ ખ્યાલ બદલવો પડ્યો. ખીજને શિખામણ દેનાર આ વૃદ્ધ સાધુને ૪ ગાળો તો સ્વાભાવિક જ ચમ્પ પડી હતી. જેમ સામાન્ય વાતચીતમાં અમુક શબ્દો રૂઢ થઈ ગયા હોય છે તેમ તેમને પણ ગાળો વગરની ભાષા જાણે લૂખી લાગતી ન હોય એમ લાગ્યું. ગાળોથી જ જાણે ભાષા પર પ્રભુત્વ અને કળા જમાવાય છે એમ માની શું તેઓ સંતોષ લેતા હશે ! દેવસ્થાનોમાં જો આવું કબુલિત વાતાવરણ હોય તો આજના જીવાનોની એ ફરજ છે કે તેમણે આવા દેવસ્થાનોનો કબજો લઈ તેમાં રહેલાં દુષણો અને કલિઓ સાફ કરવાં જોઈએ. આપણા દેવસ્થાનોનો રાષ્ટ્રની ઉન્નતિમાં આજે જરા ૫ ફાળો નથી, બહુ એ દંભ પોથી રાષ્ટ્રને આજે ખોટા ખર્ચા

કરતી નુકસાન કરે છે. જે જીવાનો રાષ્ટ્રનું ધ્વંસ કરવા મગિ છે તેમને માટે આ પ્રશ્ન ઘુરત હાથ ધરવા જેવો છે.

મંદિરો અહીં પુષ્કળ છે. હું લગભગ દરેક મંદિરમાં ફરતો હતો. આઠ વર્ષનો એક છોકરો મંદિરમાં કાંઈપણ કામ વિના બેસી રહ્યો હતો. ધડીમાં સૂતો તો ધડીમાં બેસતો. આ જ તેની પ્રવૃત્તિ હતી. મેં તેને પૂછ્યું, કુલ પડતે હો ? તેણે કહ્યું, “કેંસા પડના ? હમ તો લડકા છાતે વેંકા છાતે.” મને થયું સાચી વાત છે. આજનું જીવન તો પૂરું ખાવાનું થ આપણું નથી જ્યારે આને વગર જીવનને ખાવાને મિષ્ટાન્ન મળે છે. માત્ર નોકરી માટે જીવવાવાળા આજના જીવાનો કરતાં આ છોકરો મને ડાહ્યો લાગ્યો. જે કે તેના શરીરની મોટી ખામી એ હતી કે તેના હાથ પગ દોરડી જેવા અને પેટ ગાગરડી જેવું હતું. મિષ્ટાન્ન ખાધને પણ તેને પચાવવા હાથપગ દલાવી ચોખ્ખ મહેનત લેવી જોઈએ. નહિ તો મિષ્ટાન્ન તો શરીર સુધારવાને અહલે ઊલટું બગાડે છે. આજસ અને જડતા વાસો કરતાં આવા માણસો શરીરને પોતાના કાબૂમાં રાખી શકતા નથી.

પુષ્કરશ્રમાં વાર્ષિક લાખો રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે. આ લાખો રૂપિયાથી ધર્મને નામે ધર્મિંગ પોષાયું, જીતાર જેવા દલકારસો પોષાયા. કેટલીયે વ્યક્તિઓ આવાં દૂષણોથી ખચવા રાતદિન જાગૃત રહી પરિશ્રમ વેઠે છે. જ્યારે દેવમંદિરોમાં આવું જોવા મળે તો જે માણસો દૂર દૂરથી કાંઈ જીવનસત્ય સમજવા અહીં દેવસ્થાનમાં આવે છે તેમનું શું ?

આજે તો આપણે સાચો ધર્મ જુઝી ધર્મના વિખવાદમાં પડ્યા છીએ. ધર્મને નામે ઝગડીએ છીએ. ઝગડો એ ધર્મ નથી; સાચા ધર્મની આપણી દૃષ્ટિ જ મારી ગઈ છે. જે ધર્મમાં માનવતાનો નાશ છે, જે ધર્મને નામે આચરાત. એક પણ કાર્યથી માનવતા ધવાંતી હોય.

તો તે ધર્મ અધર્મ છે. ધર્મ તો તેલું નામ કે જે માનવજીવનના મૂલ્ય સમગ્રને! આજે તો ઝગઝગાથી પરવારવાનો જ આજના ધર્મના થઇ બેઠેલા અજોનાને વખત નથી. મેં ધર્મના ધણા અનો જોયાં પણ મને ક્યાંય તેનાથી મુલ્યે આશ્વાસન મળ્યું નથી* મૂર્તિ આગળ મારું માથું નમ્યું નથી. મૂર્તિ એ તો એક માર્કો છે મૂર્તિ એ ઇશ્વરપ્રાપ્તિનું પગથિયું કદાચ દશે પણ એની જરૂર દરેકને છે જ એવું કંઈ નથી. આજે તો વગર મહેનતે પૈસા કમાવાનું સાધન જે માણસે રોધ્યું હોય તો તે ઇશ્વરની મૂર્તિ છે. પુષ્કરમાં એક પૂજારી મને કોટ પાટનું પહેરેન જોઇ બપોરે ત્રણ વાગે જાગવાનને જગાડી, આરતિ ઉતારી. પ્રસાદ ધરાવી મને પ્રસાદ આપે છે. મેં પ્રસાદ ખાધો. તેણે મારી પામે દાનની માગણી કરી કે ઇશ્વરને કાલ દાન તો કરો. મેં કહ્યું, હું કોણ ઇશ્વરને દાન આપનારો? જે સર્વનો કર્તાદર્તા છે તે મારા ખેયાર આનાથી શું સતોવારો? જેણે સર્વને અમાપ આપેલ છે તેને આટલાનો શો દિસામ? પૂજારીની બધી મહેનત ધૂળમાં મગી ગઇ આમ ગમે ત્યારે શું ઇશ્વરને જગાડી શકાય? મારા જેવા મુસાફરો વારંવાર આવતા હોય દરેક વખતે આમ ધંટડી વગાડી, આરતિ ઉતારી પ્રસાદ કેમ ધરાવી શકાય? અહીં માણસે ઇશ્વરને પણ પૈસા પ્રાપ્તિ માટેનું એક સાધન બનાવ્યું, આવા તો અસંખ્ય મંદિરોમાં ફેરે! છું બધે આની આ જ દશા જોઇ છે.

એક મદ્રાસી બ્રાહ્મણ જોડે હું વાતોએ ચલ્યો. દસ વર્ષથી તે અહીં રહે છે. રમનાયના મંદિરનો તે પૂજારી છે તે મને નિખાલસ લાગ્યો તે કહે, “ધધાના અલાવે ફરતા ફરતા આ સ્થળ હાથ વાગી ગયું” એટલે કુટુંબ સાથે રહું છું. સવાગસાજ પ્રભુને

* જુઓ સ્વતંત્ર લેખ ‘ધુણીવાવા દાદા’ (ખંડવા) જ્યાં મેં સાદામ નયન પડેલ છે

ભોગ ધરાવ્યા પછી જ જમું છું.” કહેવાની જરૂર નથી કે તેમને ભોજનમાં માત્ર મિષ્ટાન્નથી જ ચલાવી લેવું પડે છે.

દેશમાં જ્યાં જ્યાં મંદિરો છે ત્યાં ત્યાં ઉદ્યોગના કેન્દ્રો જે ખોલવામાં આવે તો નકામી વેડફાતી લક્ષ્મી દેશોદ્ધારના કાર્યમાં વપરાશે. અને આ તો આપણા જ દાયની વાત છે, * કારણ કે સરકારે નક્કી કર્યું છે કે હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્ય કરવું હોય તો કદી ધર્મમાં માથું ન મારવું. આ માટે વિશેષ વિગત અમૃતસરના વર્ણનમાં જોઈશું.

પુષ્કરજીથી સાંજે અજમેર આવ્યો. અમાથીમાંથી સાંજે અજમેર જોયું તો ખૂબ રળિયામણું લાગ્યું. બધા માથુસો પોતપોતની અગાશીમાં આપીને બેસે છે. ચારે બાજુ જિંચા જિંચા કુંગરાઓ અને ઝાડની લીલીછમ ધટાઓ. વળી આગ્રાસાગરનું તળાવ પણ આ સૌંદર્યમાં વૃદ્ધિ કરે છે. પથ્થરનાં બાંધેલાં મકાનો ખુશ્કાં અને શોભીતાં લાગે છે.

અહીં પીરની દરમા છે. જેમાં કેટલાક હિન્દુઓ પણ બાધા માને છે. અને કારતક મહિનામાં પુષ્કરનો મોટો મેળો ભરાય છે ત્યારે આ સ્થળે પણ ઘણા હિન્દુઓ આવે છે.

અજમેરમાં આ તથા બીડીનો પ્રચાર ખૂબ જોડો છે. બીજા શહેરોની જેમ નાકે નાકે હોટલ મળવી મુશ્કેલ, ગૂંજરાત કરતાં આ ઓછી પિવાય છે. પણ સમય જતાં તેનું આ ગૌરવ પણ નેપમાશે. વર્ષો પહેલાં જે ગામડામાં ચાં ન હતી તે ગામડાં આજે તેના ભોગ બની ગયાં છે તો આવા શહેરને તેમાં ફસાતાં કેટલી વાર ?

* હવે આપણી સરકાર છે તે માથું મારે છે એ ઈષ્ટ છે.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના બાપ સોમેશ્વરે જે તારાગઢનો કિલ્લો બંધાવેલો તે પણ જોયો. આજે તો તે માત્ર ગ્રામીન કાળના અવશેષ તરીકે છે. ૩૦૦૦ ફીટ ઊંચે આવેલો આ કિલ્લો જોવા પછી હવે આશ્ચર્ય નથી થતું કે એટલે ઊંચે પહાડ પર તે કેવી રીતે બાંધ્યો હશે. કારણ કે દેલવાડાના દહેરા જેવી કારીગરી આગળ આવા કિલ્લાના ગુણગાન ગાવાની જરૂર નથી. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ એક જમાનામાં આટલી ઊંચાઈને કારણે દુશ્મનોથી બચવા આવો કિલ્લો રાજાના વસસાટ માટે મહત્વનો હશે, પણ આજે તો ત્યાં ફોક મુસલમાનો જ રહે છે.

અહીં એક જૈનનું દેરું છે. તે ખાસ જોવા જેવું છે. સ્વમ અને પૃથ્વીલોક વચ્ચેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલાંય વર્ષોથી કામ ચાલ્યા કરે છે. નાના બાળકને રમકડાના આ સાચા સ્વર્ગમાં આનંદ પડે એવું છે. ઉપર મોર અને અરાવતને ઊડતા જોઈ આપણે પોતે પણ વિમાનમાં ઊડતા હોઈએ એવો ખ્યાલ આવે છે. આનુબાનુ આવના જડેલા છે. તેથી અનેક પ્રતિબિંબો દેખાય છે. ગાણે આપણે જોયા જ કરીએ. લાખો રૂપિયા ખર્ચેલા છે,

ભોગ ધરાવ્યા પછીજ જમું છું.” કહેવાની જરૂર નથી કે તેમને ભોજનમાં માત્ર મિષ્ટાન્નથી જ સલામી લેવું પડે છે.

દેશમાં જ્યાં જ્યાં મંદિરો છે ત્યાં ત્યાં ઉદ્યોગનાં કેન્દ્રો જે ખોલવામાં આવે તો નકામી વેડફાતી લક્ષ્મી દેશોદ્ધારના કાર્યમાં વપરાશે. અને આ તો આપણા જ દાયની વાત છે, * કારણ કે સરકારે નક્કી કર્યું છે કે હિન્દુસ્તાનમાં રાજ્ય કરવું હોય તો કદી ધર્મમાં માયું ન મારવું. આ માટે વિશેષ વિગત અમૃતસરના વર્ણનમાં જોઈશું.

પુષ્કરજીથી સાંજે અજમેર આવ્યો. અગાશીમાંથી સાંજે અજમેર જોયું તો ખૂબ રળિયામણું લાગ્યું. બધા માણસો પોતપોતની અગાશીમાં આનીને જોશે છે. ચારે બાજુ જિંચા જિંચા કુંગરાઓ અને ઝાડની લીલીછમ ધટાઓ. વળી આવાસાગરનું તળાવ પણ આ સૌંદર્યમાં વૃદ્ધિ કરે છે. પર્યટનનાં બાંધેલાં મકાનો ખુદ્દા અને શોળીતાં લાગે છે.

અહીં પીરની દરગા છે. જેમાં કેટલાક હિન્દુઓ પણ બાધા માને છે. અને કારતક મહિનામાં પુષ્કરનો મોટો મેળો ભરાય છે ત્યારે આ રથો પણ ઘણા હિન્દુઓ આવે છે.

અજમેરમાં આ તથા બીકીનો પ્રચાર ખૂબ ઓછો છે. બીજા શહેરોની જેમ નાકે નાકે હોટલ મળવી મુશ્કેલ. ગૂજરાત કરતાં આ ઓછી પિવાય છે. પણ સમય જતાં તેવું આ ગૌરવ પણ જોખમાશે. વધી પહેલાં જે ગામડામાં ચાં ન હતી તે ગામડાં આજે તેના ભોગ બની ગયાં છે તો આવા શહેરને તેમાં ફસાતાં કેટલી વાર ?

* હવે આપણી સરકાર કે તે માયું મારે છે એ ઈષ્ટ છે.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના બાપ સોમેશ્વર જે તારાગઢનો કિલ્લો બાંધાવેલો તે પણ જોયો. આજે તો તે માત્ર પ્રાચીન કાળના અવશેષ તરીકે છે. ૩૦૦૦ ફીટ ઊંચે આવેલો આ કિલ્લો જોવા પછી હવે આશ્ચર્ય નથી થતું કે એટલે ઊંચે પહાડ પર તે કેવી રીતે બાંધ્યો હશે. કારણ કે દેલવાડાનાં દહેરાં જેવી કઠીંગરી આગળ આવા કિલ્લાનાં ગુણગાન ગાવાની જરૂર નથી. ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ એક જમાનામાં આટલી ઊંચાઇને કારણે દુશ્મનોથી બચવા આવો કિલ્લો રાખના વસસાદ માટે મહત્વનો હશે, પણ આજે તો ત્યાં કોક મુસલમાનો જ રહે છે.

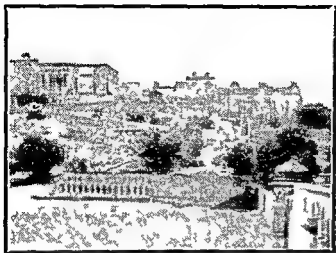
અહીં એક જૈનનું દેરું છે. તે ખાસ જોવા જેવું છે. સ્વર્ગ અને પૃથ્વીલોક વગેરેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલાંય વર્ષોથી કામ ચાલ્યા કરે છે. નાના બાળકને રમકડાંના આ સાચા સ્વર્ગમાં આનંદ પડે એવું છે. ઉપર મોર અને અશવત્તને ઊડતા જોઇ આપણે પોતે પણ વિમાનમાં ઊડતા હોઇએ એવો ખ્યાલ આવે છે. આજુબાજુ આયના જડેલા છે. તેથી અનેક પ્રતિબિંબો દેખાય છે. જાણે આપણે જોયા જ કરીએ. લાખો રૂપિયા ખર્ચેલા છે.

જયપુર

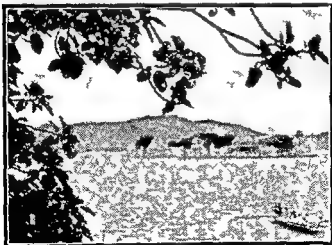
કલકત્તામાં ડેટલેક રથળે ફરતાં લાગે છે કે કલકત્તા તો અમે-
 જેલું જ છે. બનારસમાં ફરતાં એમ લાગે છે કે અહીં તો આજે
 આ વીસમી સદીમાં પણ તેના તે પ્રાચીન જમાનાના આશ્રયોની જ
 આજ વર્તે છે, આમાં ફરતાં ડગલેને પગલે મોગલ જમાનાની
 ભવ્ય સ્મૃતિ તાજ થાય છે, તેમ જયપુરમાં ફરતાં હિન્દના રજ-
 વાડાનાં ફર્શન કાપ છે. રામના આ જૂના વંશજો હોઠ હજીય રામ
 મૂર્તિવંશી હોવાનો દાવો કરે કરે છે, અને મનુભવવાનના નિયમોનું પાલન
 કરે છે. કાટખુણે બાંધેલા આ શહેરના સો ફીટ પહોળા અને બે
 માઇલ સુધી લાંબા સીધા રસ્તા જેતાં આ શહેર ડેટલી કાળજીથી
 બાંધ્યું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. બારીઓ ખૂબ નાની અને શુભાખી
 રંગની છે.

ફતેહપુરસિક્કી અને જયપુર જેતાં સોળમાં સદી બાંધકામમાં
 કેવી સમાન હતી તેનો બંને રથળે લાલ પથ્થરના બાંધકામ જેતાં
 કંઈક ખ્યાલ આવે છે.

જયપુરમાં રામનિવાસ નામના બાગમાં સગ્રહસ્થાન છે. તે
 જેવા જેવું છે અને સુંદર છે. અત્યાર સુધીના બધા મહારાજોના

અબરનો રાજમહેર—જયપુર

આખા કદનાં ભાતભાતનાં ચિત્રો તેમાં છે. જયપુરનું દાધીદાંતનું તેમજ પિત્તળ પરનું ચિત્રકામ ખાસ જણીતું છે. રાગનું સંગીતમાં શું મહત્ત્વ છે અને બુદ્ધા બુદ્ધ રાગોની માણસ પગ શી શી અસર થાય છે તેનાં ચિત્રો ત્યાં આરાં છે. આ ઉપરાંત આખા દિન્દિમાં જયપુરમાં જ મોટી વેધશાળા છે. દિલ્હીની વેધશાળા પણ જયપુરના રાજાએ જ બંધાવેલી છે. દિલ્હી કરતાં જયપુરની વેધશાળા મોટી છે અને ધણાં પરીદેશી મુસાફરો જયપુરમાં વેધશાળા જોવા આવતા હોવાથી જયપુરની વેધશાળા એ વિષયતા નિષ્ણાતો માટે વધુ આધારભૂત ॥ ગુજરાતના કેટલાંકે ઝવેરીઓ જયપુરમાં વમેલા છે અને ઝવેરાતનું સારામાં સારું કામ જયપુરનું આજેય ગણાય છે.

મને એક કહ્યો અનુભવ થયો. આ બાબત લોકો લાજ-પમટો ખૂબ તાણે છે આ લાજધૂમટાનો કાંઈજ અર્થ નથી પણ રિવાજ પડી ગયો છે એટલે થાય શું? આટલા પહેાળા રસ્તા જનાં લોકો સ્વચ્છતા રાખતા નથી. અમે ગયા તે દિવસે ત્યાં મેળો હતો. ગામેગામનાં ખૂબ માણસો મેળામાં આવ્યાં હતાં આ લોકો ખૂબ ગંદા હતા. તેમની પામેથી જતાં સૂગ ચડતી હતી. આંકે હસ ઝીઝીનું એક રાગું જતું હોય તો તેમનો આખો દેહ ખટાઈ ગયેલી ખીચડી જેવો દુર્ગંધ મારતો હોય. ક્યાં આશુની સ્વચ્છ હવા અને ક્યાં આ અસ્વચ્છ લોકો. મનુષ્ય જાત પ્રત્યે મને કદી સૂગ ચડી હોય તો આ પ્રથમ વખત જ. હરિજનો પણ આટલા અસ્વચ્છ નથી હોતા. જ્યારે આ લોકો પાસેથી જઈ રહ્યા હોય તો નાક દાખવું પડતું. જે ‘ગજતો’ જયપુરમાં જોવા જેવું સ્થળ ગણાય છે તેનું કુદરતી સૌંદર્ય આજે નષ્ટ થયું લાગતું હતું. મને થયું કે આ મેળાને દિવસે ક્યાં આવ્યો? પહાડ ચઢી ખીજી બાજુએ નીચે ઊતરી બે ખીજુ વચ્ચે એક નાતું સૂઈવેલું મંદિર છે. ત્યાં જતાં વચમાં ગોમુખ-માંથી પડતા પાણીથી ભરેલા બે હોજ આવે છે. પાણી ખૂબ ઊંડું

છે. મેળાને દિવસે લોકો તેમાં નહાય છે. એ દિવસે તેમાં નહાવાનું માહત્તમ્મ મનાયું છે. પણ આજે તો અનેક જાતના માણસોના નહાઈ જવાથી આ પાણી કલુષિત અને ગંદુ યમ્મ ગયું હતું. હું તો કદી આ પાણીમાં નહાઈ શકાય એવી કલ્પના જ કરી શકતો નથી

આ લોકો એમ માનતા હશે કે અમે નહાઈને સ્વચ્છ થઈએ છીએ. પવિત્ર બનીએ છીએ. પવિત્ર થયાનું તો ક્યાં રહ્યું ? પણ અનેક માણસોના ગંધાતા પરસેવાવાળા આવા પાણીમાં નહાનાર રોગને આમંત્રે છે. વધારે આશ્ચર્ય તો મને એ થયું કે આ સ્ત્રીઓ જે લાજ ખૂમટા તાણતી હતી તે આજે તાડવ સ્નાન કરી, લાજ શરમથી કંટાળી જઈ, સર્વ કપડાં ફેંકી દઈ નમ્મ સ્નાન કરી રહી હતી. પાસે જ પુરોનો નહાવાનો હોજ હતો. છતાં પુરોની હાજરીની પરવા કર્યા વગર આ સ્ત્રીઓ નમ્મ નહાવામાં શરમ કે નાનમ નહોતી માનતી. આવા આ સ્નાન તરફ મને ધૃષ્ટા ઊપજી. દેવરથાનો પર તિરસ્કાર હતો. પુરો જે સામી નહાઈ બતાવતા તે તરફ દુઃખ અને ક્રોધ ચઢ્યો. આટલું સાઈ સ્નાન આજના વાતાવરણને કારણે મંત્રિન અને ભ્રષ્ટ યમ્મ ગયું હતું. આ પ્રસંગે મન પર એવી છાપ પાડી કે જમપુર છોડી ગઈ ભાગી જવું થોડું માની અમે દિલ્હીને રસ્તે ઊપડ્યા.

દિલ્હીથી જન્મુ જતાં ટ્રેનમાં

જયપુરથી દિલ્હી આવી, થોડો અરામ લઇ વળતાં નિરાને દિલ્હી જોવું એમ નક્કી કરી હાન ઘુરત તો કાશ્મીર તરફ જ લક્ષ રાખી હિન્દુ પાટનગર દિલ્હી છોડ્યું.

પ્રવાસમાં કેટલીકવાર મગા આવે છે અને કોઇ તકલીફ, જેવી કે માદગી, કે બીજી હેરાનગતિ આવી પડતા પ્રવાસ નિર્ભય પણ જાય છે. આત્માર સુધી તો ખૂબ આનંદમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. અને ધાર્યા કરતાં વિશેષ મજા માણી હતી આટલા અનુભવે કહી શકું છું કે મને પ્રવાસમાં મુશ્કેલી શરીરની કદી પડીજ નથી. કુદરતના આકર્ષણનું આ એક સખળ કારણ છે.

ટ્રેનની અમારી મુસાફરી બારંવારની થઇ પડી હતી એટલે નક્કી કર્યું હતું કે વહેલા રેલેયને જઇ સારી જગા મેળવી લેવી. દિલ્હીથી શ્રીનગર માટે જન્મુ જવું પડે છે. આ રસ્તો ધણો લાંબો છે. વહેલા આવવાનું નક્કી કર્યા પછી અમે સાડા દસે જીપડતી મોડી માટે નવ વાગે રેલેયને આવ્યા. પણ ત્યાર પહેલાં એક ટ્રેન જે નવને પાંચ મિનિટે જીપડતી હતી તેમાં જવા માટે ઉતારવાના થયા અમારા બેઠા પછી ટ્રેન એક જ મિનિટે જીપડી. અમે ગમે તે ડબ્બામાં ધસી

ગયેલા એટલે જગા ખૂબ ખરાબ મળી હતી. મુસાફરી પણ લાંબી હતી. ચાલવાને રસ્તે પરાણે ૧૫સો મૂકી તેના પર બેઠા. પછી બિંધતી તો આસા જ શી ? ગાડી બિપડતાં, મુસાફરો કાંઈક થાળે પડતાં બેસવા બેટલી જગા દેખાવા છતાં આ મુસાફરો એવા પહેલવાન અને સચકત હતા કે તેમને ખસે એમ કહેવા હિંમત ન ચાલતી. મોટા કેલવાળા આ પકણો આગળ અમે બાબક જેવા લાગતા હતા. લાવાની પણ મુશ્કેલી હતી. એટલે જ્યાં ગોઠવાઈ જવાય ત્યાં જ શાંતિથી બેસવું સહીસલામત હતું; પણ આટલેથી પતે એમ ન હતું. ચોમાસાની ઋતુ હતી. અમારી મેલ ટ્રેન હતી. આગ્રાખાગ્રા ધાસ ખૂબ બિગ્ગું હતું. ટ્રેનની બત્તીનો પ્રકાર ધાસમાના જીવડાને આકર્ષી રહ્યો હતો. ઝડપી ટ્રેનમાં જીવડાં પણ ઝડપથી ધૂસી જઈ અમારા પર ગમે ત્યાં અથડાતાં હતાં. આવાં તો સેંકડો જીવડાં દરેકની આસપાસ પથરાઈ ગયાં હતાં. બત્તી આ સમયે ડબલરૂપ હતી. આ જીવડાં એએ આવી મુસાફરોમાં કેંકે રસમય વાતાવરણ જમાવ્યું અને વાર્તાલાપ ચાલુ થયો આથી અમે એક બીજાના કેંકે પરિચયમાં આવવા લાગ્યા.

રાત્રિ એટલે દિવસના સતત અમ પછી દરેકને માટે આરામ અને શાંતિનું સ્થાન. છતાં ગાડીની બીડાબીડમાં કેટલાક અચાન અને ગરીબ મુસાફરો બેઠાં સ્થાન ન મળ્યું એટલે બીજા બીજા બિંધવા લાગ્યા. કેટલાક ટૂંટિયુંવાળી સૂતા હતા, કેટલાક પરસ્પર પગ અને માથાનો સહકાર સાધી સૂતા હતા. વર્ણાવર્ણી, નાતજાતના બેદાબેદ છોડી જ્યારે બધા એકજ અને સહકાર સાંધી બિંધતા હતા ત્યારે એ દરમિયાન અપૂર્વ બંધુતા દર્શાવતું હતું. મને તેવી રિકટ પરિસ્થિતિમાં મનુષ્ય પોતાનો માર્ગ મને તે રીતે શોધી લે છે. બેસવાનું પણ ઠેમણું નહીં દેખાવતું ત્યાં બધા મનુષ્યો મારા સિવાય ગળબ રીતે બિંધ લઈ રહ્યા હતા.

રેલગાડી એ પણ ટૂંક મુદત માટે એક સંસ્થા જેવી છે. દરેક પ્રકારના માણસો ત્યાં મળી રહે છે. સંસ્થામાં સહવાસથી જે પરિવ્યય ફેળવાય તેવો જ કંઈક ટ્રેનમાં પણ ઝડપથી ફેળવાય છે. જે એક મુસાફર પોતાનો સામાન સરખી રીતે મૂકે તો મને સવાની જગા મળે તેમ હતું. મેં તેમને તેમ કરવા વિનંતી કરી, પણ તેમણે પોતાના સામાનને જરાય ચસકવા દેવા નામરજી દર્શાવી. મને જાજર પાસે બેસી નીચે જીવડાંના ઢગમાં મૂકા જણાવ્યું. મેં બધી રીતે વિચાર કરી તેમના ગમેદમ પડેલા સામાનને મારી મદદ સ્વીકારી યોગ્ય રીતે ગોઠવવા અને મને જીંધવાની અનુકુળતા કરી આપવા ફરી સમજાવ્યું. છતાં આ ભાઈ તેમના નિશ્ચયમાં અડમ રહ્યા. અમારો આ સંવાદ નજીકના બીજા એક ભાઈ સાંભળતા હતા. કોણ જાણે તેમને મારા તરફ સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ. આ ભાઈ થોડું જીંધ્યા હતા. તેમણે મને તેમની તૈયાર પથારીમાં સૂવા કહ્યું. મને તેમની જીંધના બોલે જીંધવું ન ગમ્યું. આખરે તે અત્યામહી બન્યા અને મારે જીંધવું પડ્યું. એક ભાઈ સામાનમાં સહેજ ફેરફાર કરી સચવડ આપી શકે તેમ હોવા છતાં આપવા તૈયાર ન હતા, જ્યારે બીજા ભાઈ પોતાની જીંધ ગુમાવી મને તૈયાર પથારીમાં જીંધવા આમ્રદ કરી સમજાવી રહ્યા હતા. આવા સુંદર પ્રસંગે લાગે છે કે આ જગતમાં માનવીની એક કાદી એવી છે કે જે બીજાનું ઝૂંટવી લે છે. એક બીજા કાદી એવી પણ છે જે બીજાને આપીને રાજી થાય છે. જેને નથી બદલાતી પરવા કે નથી વાહવાહની લોલુપતા. સ્વભાવિક-ફરજ સમજીને એ જીવનક્રમ યોગ્ય રીતે ચોજી જીમ્યું સાર્યક કરી ગય છે. એવી એવ જાતના માનવો જોવા છે. નિરાશા અને અધકારમાં પેલા બીજા જાતના, ફરજ માનવાવાળાઓએ સદા સ્મૃતિ અને પ્રકાશનાં કિરણો રેડેલાં છે.

જમ્મુથી શ્રીનગરને રસ્તે-મોટરમાં

અમે માડીમા બેસીબેસીને કંટાળી ગયા હતા અને ખાખ-
પીધાની મુશ્કેલી હતી જ, એટલે ક્યારે જમ્મુ પહોંચીએ એમ
ચર્ચા કરતું હતું. બપોરના જમ્મુ પહોંચ્યા. અહીં કુદ
ફળ વગેરે ખાખ મેટરની ટિકિટ લીધી. રેલ તરફથી જવા માટે
સવા રૂપિયો કર અહીંથી લેવામાં આવે છે. સામેના ઊંચા પહાડો
પર અને તેના જિંચામાં ઊંચા શીખરને બેઠી અમારે મોટરમાં જમ્મુ
જવાનું હતું. જમ્મુ કસ્તૂરીમાં બીજી મોટર ચઢે છે. રાજા ઉનાળા
માં શ્રીનગર રહે છે અને સિયાળામાં જમ્મુ રહેવાનું રાખે છે. જમ્મુ
દરિયાની સપાટીથી ૧૨૫૦ ફીટ ઊંચું છે. જમ્મુથી શ્રીનગર જવા
અમારે મોટરમાં ૨.૦૫ માઇલ જવાનું હતું. * શ્રીનગર જવાના બે
રસ્તા છે. એક જમ્મુનો અને બીજો રાવળપિંડીનો. સહિસૌંદર્ય
અને ચટકીતર વધારે બેવાં હોય તો જમ્મુના રસ્તાની જ પસંદગી

* હવે લાહોર અને રાવળપિંડી બંને પાટીસ્તાનમાં જતાં હાલ
દ્વંરંત તો આ રસ્તા બંધ છે. પણ સમય જતાં કુધોથી ત્રાસેલ
માનવ જ્યારે શાંતિ માટે ઝંખશે ત્યારે હુલ્લમાં લાયકર રમખાણ
બેએલ આ પ્રદેશ પણ શાંતિમય બનશે અને પૂર્વવત વહેવાર
ચાલુ થશે.

કરવી. જવાઆવવાનું જાડું સાડાદરા રૂપિયા છે. અને બાર આના વધુ આપતાં આ રસ્તાનું જોવાઇ ગયેલું દરખ ન જોતાં રાવળપીંડીના રસ્તાનું નવું દરખ જોવા પણ જઇ શકાય છે.

આ બાબત મોટરને પહાડોમાં જિંચુ નીચું ચઢવું પડે છે. ધડીમાં ૭૦૦૦ શીટ તો ધડીમાં ૪૦૦૦ શીટ આમ મોટર સડસડાટ ધરરર કરતી પહાડોમાં ગોળ ફરે છે. આબુબાબુ પહાડો અને નીચે મોટી ખાઈઓ. સામે જોતાં લાગે કે આગળ રંગો જ બંધ છે. ત્યાં મોટર સહેજ વળાંક લે અને મોટરને બીજો જાંચે પહાડ ચઢવો પડવાનો એમ દેખામ. કેટલીક વાર જ નીચેને રસ્તે થઇને અમે ઉપર ચઢ્યા હોઇએ તે રસ્તો ઉપરથી જોતાં સાંકડો ૫૮૫ટી જેવો લાગતો અને ત્યાં જોશેો માથુસ એક ટપકા જેટલો દેખાતો. પ્રથમ આબુ ગયેલો ત્યારે ૫૦૦૦ શીટની જિંચાઈએ મોટરને સડસડાટ બધ જતા ડ્રાઇવર ઉપર હું ખૂશ થઇ ગયો હતો. પણ અહીંનો પ્રવાસ કરતાં મને થયું કે આ ડ્રાઇવરો આમળા આશુનો ડ્રાઇવર કશી વિસાતમાં નથી. આશુના ડ્રાઇવરોને તો ફક્ત અદાર માઇલનો રસ્તો અને તે પણ ફક્ત ૫૦૦૦ શીટની જિંચાઈ સુધી જ ચઢવાનો હતો. જ્યારે અહીં તો ૨૦૫ માઇલનો માર્ગ કાપવાનો હતો અને તે પણ ધડીમાં ૭૦૦૦ શીટ જિંચો જાય તો ધડીમાં ૪૦૦૦ શીટ નીચો જોતરી આવે અને ધડીમાં પાછો ૬૦૦૦ શીટની જિંચાઈએ પહોંચી જાય એવો તરંગી. ડ્રાઇવર સહેજ થૂંકે તો અમારા તે રામ.બોલો બાઇ રામ. અમે તેને આશરે હતા.

કરોડો રૂપિયા ખર્ચવામાં આવે તોય જન્મ્યુથી શ્રીનગરની રેલ્વે થવી શક્ય નથી. આ પહાડોમાં સીધી જગ્યા જ નથી. વળા કેટલાય મદમસ્ત હાથીઓ ખડકપટ્ટા હોય એવા મોટા પથ્થરનાં ચોસડાં ફેર ફેર, આ પડખાં, હમણાં ગળડી પડશે, મારી નાંખશે,

એવો ભય ઉત્પન્ન કરતાં દશા પણ આધાર કે ટેકા વગર ખીણોમાં
[ટગાઈ] રહ્યાં હોય છે. જ્યારે અહીં વાવાઝોડું, વરસાદ, અને તોફાન થાય
છે, ત્યારે માણસને શ્વનમરણના ખેત્ર સપાટામાં રમણી નાંખે છે.
આમાંથી જાડ તો શું પણ હિંસક પ્રાણી કે મોટર સુદ્ધા બચી
અપ્તાં નથી. પૈસાને જ કારણે આ જમાનામાં રેલ્વે ક્યાંય અટકે
નહિ. પણ અહીં તો કુદરત રેલ્વેને રૂકે જાવ સંભળાવે છે.

જમ્મુથી શ્રીનગર જતાં નીચેનાં સ્થળો આવે છે જ્યાં મોટર
થોડું થોડું રોકાય છે અને મુસાફરો આપણી પી ખાવાનું ખરીદી
ખાઈ લે છે. ખાવામાં તો ખાસ કરીને દૂધ, રોટી અને ફળ મળે
છે. ૨૧ માર્ચલ પર ઝાંઝર, ૨૮ માર્ચલ પર ટીકરી, ૪૨ માર્ચલ
પર ઉધામપુર, ૬૬ માર્ચલ પર ખાલ, ૭૯ માર્ચલ પર ખટોટી, ૮૯
માર્ચલ પર તિરૌહ, ૯૭ માર્ચલ પર રામબન, ૧૧૩ માર્ચલ પર
રામસુ, ૧૨૩ માર્ચલ પર ખનિદાલખાસ, ૧૫૩ માર્ચલ પર મપરમંડા,
૧૬૪ માર્ચલ પર કાઝીગંડ, ૧૭૫ માર્ચલ પર ખાનાખલ, ૧૮૯
માર્ચલે અવંતીપુર અને ૨૦૫ માર્ચલે શ્રીનગર આવે છે.

આ સ્થળોએ મોટરોનું ખાસ એ સાચવવાનું હોય છે કે એ
અયકાષ્ટ ન પડે. આથી રોટ તરફથી અમુક વખતે અમુક નક્કી
કરેલ મોટરોએ નિયત સ્થળે આવી જવું પડે છે. કેટલાક રસ્તા
એવા આવે છે કે એક જ મોટર પસાર થઈ શકે. ખીણોને આવે
તો ન પાછી વળાય, ન આગળ લેવાય. નીચે જાંડી ખાલ.

એકવાર એક અતુલવીએ અમને આંગળી ખતાવી કહ્યું કે જો
આ રસ્તે જિતરો તો સીધા પેલી સડક દેખાય છે ત્યાં પહોંચી જશો.
અમે જિતર્યાં. અને મોટરને તો ગોળ ફરી ફરીને આવવાનું હતું.
વધુમાં વધુ ચઢાવ ખનિદાલખાસનો ૯૦૦૦ ફીટનો આવેલો. ધડીમાં

મોટર સરસ્ કરતી નીચે જતરતી તો ધડીમાં જીએ ચડતી. અહીં તો હળાર હળાર ફૂટની ચઢજિતર કરવાની હતી. આવે રસ્તે બે ત્રણ વખત બદલો આવેલી. આગળ અકસ્માતો વિશે લખ્યું તે પણ આ બદલોનું કારણ હોય. નાકે લાખવું પડે એવી ભયંકર બદલો આવતી; જાણે કોઈ પ્રાણી મરી ગયા ન હોય. પણ સરકે ને નીચે ગળડે તે ફરી ઉપર આવવા ન પામે.

અહીં સૌંદર્યમાં ખૂબ વિચિત્રતા હતી. સો સો ફીટ જાંચાં ચિનાર અને દેવદારનાં, પાષાન અને સરોના જાંચાં જાંચાં ગગન ભેદતાં વૃક્ષો જોવા મળતાં હતાં. આટલા જાંચાં પહાડોમાં આ વૃક્ષો પણ ધડીમાં દેખાતાં તો ધડીમાં વાદળમાં હંકારી જતા. ગૂજરાતમાં વાદળો રાજ જાંચે જોતા. અહીં તો વાદળો ઝાડોમાં સંતાઈ રહેતાં, ધડીમાં દોડતાં તો ધડીમાં ડુંગરા પાછળ બદલ્ય થઈ જતાં, દેવોના વિમાન જેવાં ચોતરફ આમતેમ દોડતાં હતાં. મોટર ફરતી અને ધડીમાં અમે વાદળને જાંચે જોતા તો કેટલાકને ચોરની જેમ બળોલમાં લપાઈ રહેલાં જોતાં, એક પછી એક દસ બદલાવું જવું હતું. કંદરત તેના પ્રયત્ન અને મુશ્કેલ સ્વરૂપમાં અહીં જ દેખા દેતી હતી. જાપરાની માફક પહાડ પર પહાડ ખડકાયલા લાગતા હતા, મોટર જોગ જોગ ફરતી હતી, જિતરતી હતી, ચડતી હતી. આગળ પહાડ, સામે પહાડ, પાછળ પહાડ. જાણે પહાડોની પરિવદ મળી હતી. અમે પહાડોમાં—મોટા દરિયામાં જેમ નાવડી ફરે તેમ—નાનકડાં લીંગલા લીંગલી જેવાં લાગતા હતા.

આ પહાડોના સૌંદર્યમાં વધારો કરતી સરિતા ચિનાખ ધૂ ધૂ કરી રહી હતી. જો વીંટલોલા સાથે વિના જેમ ચંકરની મૂર્તિ અડવીં લાગે છે તેમ નદી કે ઝરણાં વિનાનો પહાડ પણ અડવો લાગે છે. આ પહાડોમાં તો નાનાં મોટાં ઝરણાં, ખગખગિયાં, અને ઘોષ

સતત પડ્યા જ કરે છે અને તેની મોટી ભગિનીને મળવા ધસી જાય છે. અમારી મોટર અને નદીનો પ્રવાહ ધણીવાર નજીક નજીક આવી જતાં, કેટલીક વાર મોટર અને નદીના પ્રવાહને હમરે શીટનાં છેડાં પડતાં, મોટર ઊંચે જતી ત્યારે સામે ઊંડી ખાઈ અને નીચે હમર શીટ દૂર ચિનાપ્ત સર્પ ચાલ્યો જતો હોય એવી આટલે દૂરથી લાગતી. કાણુ ઝડપથી વહે છે તે શોધવાની અને જાણવાની મારી વૃત્તિ થઈ. દૂરથી લાગણું કે મોટર ઝડપથી આગળ જાય છે અને નજીકથી જોતાં લાગણું કે નદી જોડમાં વહે છે. પણ આનો કશો ચોક્કસ નિર્ણય થઈ શકતો નહતો. આ મુશ્કેલીનો અંત એ રીતે આવ્યો કે એક મોટું લાકડું પાણીમાં તણાવું આવ્યું. મેં નક્કી કર્યું કે જો મોટર આ લાકડાને વટાવી જાય તો મોટરની ઝડપ વધુ એમ માનવું. કુદરત અને ચંત્રની હરીફાઈ શરૂ થઈ ગઈ. મનુષ્યે પોતાની બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનનો સુમેળ સાધી કુદરત સામે હરીફ ખનવા મોરચા માંડ્યા બે માઈલ સુધી અમે લાકડાને જોતા રહ્યા. નદીને વેગે વહેવું લાકડું કહેવું હતું કે કુદરત સામે ખાથ બીડપી મુશ્કેલ છે. થોડી મિનિટ સુધી આ રસાકસી આવી ત્યાં તો મોટરને અટકવાનું આવ્યું. જલવાહન લાકડું અમારા તેજવાહનને આવળો આવળો ફેરવું ચાલ્યું ગયું.

વચમાં મોટરને ધણે રથળે અટકવું પડ્યું. અમારી સાથે નાનાં ખાગડો પણ હતાં. તેમની કુદરતી હાજતોને અંગે પણ મોટરને ખોટી યત્ન પડ્યું. કાંઈ સીઓને આવી જગ્યાએ ફેર આવતા અને ઊભટી પણ થતી. આથી જ મોટરને રોકાઈ જવું પડ્યું. અમારી મોટરમાં એક જાડો માણસ બેઠો હતો. તેનો અવાજ ભારે કંકશ હતો. મોટરમાં એક બેનને ઊભટી થઈ એટલે મોટર સહેજ રોકાઈ હતી. પેટ્રો માણસ જરા હિતાવંશિયો હતો. તેણે ગ્રાહ્યરને મોટર હાંકવા સૂચના કરી ૧૪વરે કહ્યું કે 'પેટ્રો આપને જરા કળ

તો વળવા દો ?" તો પેલો જાડો માણસ કહે, "તમે બેસાડો છો ત્યારે જોતા કેમ નથી કે કોને બેસાડીએ છીએ ?" મને થયું વાહ ! શું ઉલટી થશે કે નહિ થાય તેની ડોકટરી વપાસ પહેલેથી કરાવીને મુસાફરોને બેસાડવા ? મુસાફરીમાં જાવા પ્રસંગોને લીધે સમય ડીક રમૂજમાં પસાર થતો, રાત્રે અમે એક ગામમાં મોટર ખાલી દરી ઉતર્યા, આવાં સ્થળોએ વચમાં જ્યાં જ્યાં મોટર રોકતી ત્યાં ખાવાનું મળતું અને ચાર જ પૈસા આપતાં સુવા માટે ચારપાશ્વ (ખાટયા જેવું) મળતી, બીજે દિવસે સવારે વહેલી મોટર ઊપડી, એ દિવસે પણ ઠંડ પાછલા પહોર સુધી તો અમારે પહાડી રસ્તે જવાનું હતું. પણ ત્યાર પછી ૨૫ માર્ચનો માર્ગ એવો આવ્યો જે મિલકુલ સપાટ હતો, એની વિશેષતા એ હતી કે આખે રસ્તે બંને બાજુએ ચિનાર અને પોપતરના ઝાડ સિપાઈની જેમ ઊભેલાં હતાં, આ ઝાડોતી ઘટા એવી પથરાએલી હતી કે આકાશ તો વચમાં દટ સમાન જ દેખાતું. સાંજે આ દ્રશ્ય સુંદર લાગતું હતું. સવારે ઊપડેલી મોટરે ઠંડ રાત્રે અમને શ્રીનગર પહોંચાડ્યા.

મોટરમાં પણ અમારી બધાબની દ્રવ્ય આટલું સુંદર હોવા છતાં ધીરજ ખૂટી હતી તો તે જમાનાનો વિચાર કરવો જોઈએ કે જ્યારે મોટર ન હતી અને ટટુના ગાડામાં મુસાફરી કરવી પડતી, હાજ ઉતરતાં મોટરમાં તો એક પણ હોય છે, પણ આ ટટુને કેમ એક લગાડતા હશે ? તે જમાનામાં જરૂર સમવડ હશે પણ અકસ્માતો કે મુશ્કેલીઓ આથી પણ વિશેષ હશે. કાશ્મીરને પહોંચી લોકોએ દુર્ગમ માની તે જોવા માટે આટલો વખત અને શ્રમ તે સમયમાં નહિ આપ્યો હોય, હવે ધણી ગુજરાતીઓ પણ જાય છે, સ્વદેશમાં

આટલો સુંદર પ્રદેશ છતાં ધણી શા માટે પરદેશમાં જઈ ત્યાં પૈસા ખર્ચી આવતા હશે ! ખરેખર કાશ્મીર એ આ જમાનાનું એકું અદ્ભુત સ્થળ છે કે જેનો જોટો ભાગ્યે કયાંય મળે !

રાત્રે શ્રીનગર પહોંચ્યા. મમે તે ધર્મશાળા ખોળી કાઢી અને મટ સવારની રાહ જોતા મમે તે ખાધ પરવારીને, ચારપાઈમાં પડ્યા. મુસાફરી સુંદર હતી છતાં એક ને એક સ્થળે બેઠેલા અને મોટરની ચઢજતરમાં ધરીરને ડોલાયમાન થવા દીધેલું અને હીનોળા ખવડાવેલા તેનો ધાક કંઈ ઓછો ન હતો. આખે તો ખૂબ જોયું હતું એટલે તેણે શાંતિ મેળવવા ક્યારનીયે રસ્તામાંથી જ બિધરાણી શરૂ કરી દીધી હતી.

શ્રીનગરમાં

જેને રામ રાખે રે તેને કાણુ મારી શકે !

શ્રીનગરમાં આવી બીજે દિવસે આર્ચસમાજ મંદિરમાં જઈ ત્યાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી. ઉત્તર દિશામાં ઠેર ઠેર આર્ચ સમાજ મંદિર મુસાફરોને કામમાં આવે છે. જે કે મારી પાસે મારી બિતરવા કરવાની વ્યવસ્થા કરવા શ્રીનગર ખાડી લંડારના વ્યવસ્થાપક ઉપર પૂ. ઠંડર બાપાએ લખી આપેલો પત્ર પડ્યો હતો. તેનો ઉપયોગ જરૂર પડે તો જ કરવો એમ વિચારી હાથ ધરત તો આર્ચસમાજ મંદિરમાં રહેવું અમે યોગ્ય માન્યું.

ગુજરાતીને શ્રીનગરની કલ્પના આપવી મુશ્કેલ છે. થીનમર પાંચ હજાર ફીટ ઊંચું છે છતાં ખીણમાં વસેલું છે, કારણ કે તેના થી પશુ ઊંચાજીંયા પહાડો ચારે દિશામાં પથરાયેલા પડ્યા છે. અહીં જેલમ ન્હાં જઈએ ત્યાં જોવા મળે છે. કારમીરમાં ફરવાના બે રસ્તા છે. એક તો માડી કે મોટરોની સડકનો સ્વલ્પમાર્ગ અને બીજો જેલમ અને તેની નહેરોનો જલમાર્ગ.

અહીં મુખ્ય પેદાશ ફળની છે. તેમાં લીલી દ્રાક્ષ, લીલાં આમ્ર, નાસપતી, અખરોટ અને પીચ મુખ્ય છે. અહીં રેશમ અને બિનનાં કારખાનાં છે. અહીંનાં ભરતકામ, રાત્રો માતીયા, પથમીના વગેરે પ્રખ્યાત છે. કેસરનાં ખેતરો અહીં પ્રથમ જોવાં મધ્યપ્રદેશ પશુ પહાડોમાં ખૂબ હોય છે. રેશમ ન્યારે ફાટી ગય છે ત્યારે અહીંના લોકો તેને એવી સુંદર રીતે રંગુ કરે છે કે ક્યાંસાંધું છે તેની ખબર ન પડે.

અહીં હિન્દુ ૬ લાખ છે, મુસલમાન ૨૬ લાખ છે. રાજ્ય હિન્દુ છે, થોડીકજ પ્રજા ખાધેપીધે મુખી છે. સ્ટેટના કારભારમાં

અને બીજા કામકાજમાં જોયો છે તેઓ જ દાંદડ સુખી છે. એટલે બાકીની પ્રજા રોગનું રોગ રંગી લે છે. મુખ્ય ધર્મી હોડીનો છે. વળી ફજાણાદિના દગ ખાવા મળી રહે છે અને નદી આંગણે હોવાથી મધ્ય ખાઈ આ લોકો પોતાનું જીવન નભાવે છે. અહીં શિયાળામાં એટલી સખત ઠંડી પડે છે કે ઘરની બહાર નીકળવું કારે પડી જાય. કાશ્મીરની ઠંડીનો અનુભવ લેવો હોય તો નવેમ્બર ડિસેમ્બરમાં ત્યાં જવું જોઈએ. ત્યાં ફરવા માટે વૈશાખથી ભાદરવા સુધીનો સમય અનુકૂળ છે. એ વખતે ત્યાં વધારે ઠંડી પણ નથી હોતી તેમ બીજી રીતે પણ દવા પ્રુથનુમા હોય છે. એટલે આપણે ત્યાં જેમને ભાદરવો મહિનો સદતો ન હોય તેમણે કાશ્મીરમાં આ સમય ગાળવા જવું જોઈએ.

પહેલી સુલાકાતે તો શ્રીનગર શહેર આપણને સારું લાગે છે. પણ શ્રીનગરથી આગળ આવેલાં કલસરોવર જેવાં રમણીય દૃશ્યો જોઈ આખા પછી શ્રીનગરની શ્રી ઝાંખી લાગે છે. કારણ કે તેની ગંદી ગલીઓ અને સાંકડી નહેરો નજરે પડે છે. તમે હિન્દુ-સ્તાનના કોઈપણ શહેરમાં ફરો પણ હોડીથી આટલો બધો વ્યવહાર ચાલતો તમને ક્યાં જોવા નહિ મળે. અહીં મજૂરી સરતી છે. શાક-ભાજી અને અનાજ ઘણાં સસ્તાં મળે છે. વળી તે ખૂબ સ્વાદિષ્ટ અને કદમાં પણ મોટાં હોય છે. કોળું અને તકબૂચ, દૂધી અને કાકરી ખૂબ મોટાં થાય છે.

જેલમમાં તરતાં ઘરો હોય છે તેને શિકારા કહે છે. તેમાં બારીબારણાવાળા અને ફરતીયરથી સુસજ્જિત ફોઈંગ રમ, સલા બેસવાના ઓરકા, રસોડું, રવેરા અને ખુશ્કી ગેલેરી હોય છે. આ શિકારા માળવાળા પણ હોય છે માગ વમરના પણ હોય છે. તેમાં સુંદર ગાલીઆ બિજાવેલા હોય છે. શિકારાને દોરણવડે દિનારે

બાધી રાખવામા આવે છે. તેનું બાકુ મહિને રા. ૩૦ થી રા. ૧૦૦ સુધી હોય છે. આવેા એક શિકારો બાડે કર્થો એટલે રહેવાય પણ ખરું અને ફરવાનું મન થાય ત્યારે જેવમમાં ફરાય પણ ખરું. કુખકમીના સાથે આવેના માટે આ સજવડમંથુ ખરું.

પરદેશીઓ કાશ્મીરને ગ્રીસ અને સ્વીટ્ઝરલેન્ડ સાથે સરખાવે છે અને જેલમને ટેમ્સની ઉપમા આપે છે. રવિવારે અમે જેવમમાં ફરવા નીકળ્યા બે કાપવા આપી આખા દિવસ માટે એક શિકારો બાડે કર્થો, આમાં એક એળખીતા કાશ્મીરીની દત્તાવી આઠ આનાત ચઢી મધ્ય હતી બીજા ગૂજરાતીએ દોઢ રૂપિયો આપ્યો હતો. આ માછ (હોડી હાકનાર) સ્વભાવે સારો અને કુશળ હતો એટલે આઠ આના મજરે પડ્યા હતા સ્વભાવે આ લોકો ઢીના અને ખુશામતિયા લાગ્યા જલ્દી કાઢ પડી જ ન હોય આ લોકો કુદરતને ખોળે પડ્યા છે એટલે કુદરત પણ તેમની પ્રથે રહેમ રાખે છે. રવિવારે રળ ટોવાથી શ્રીનગરના પડિતો શિકારામાં સહેન કરવા નીકળ્યા હતા. પડિત કુટુંબની ઓઓનું રૂપ અત્યુત હોય છે.—મજબૂત બાધો છતાં સુકોમળ ભરાવદાર ચુનાની ગાયોવાળી, લામા ગજાવાળી, પરવાળા જેવા ઓળંગવાળી, રમણીયતાથી ભરપૂર, લામા આશ્ચર્યાળા પોપટની ચાચ જેવા નાકવાળી, દિબ્યાગિના સમ દીપતી અત્યુત સૌંદર્યથી પરિપૂર્ણ લામા કાળા સર્પની ફેણ જેવા છૂંત્રા ઝૂપતા વાળવાળી આ કાશ્મીરી ઓઓ પોલાકની સજવડથી રૂપમાં વધારો કરતી અમારી પામેથી શિકારામાં પસાર થતી અને તેમના શિકારામાંથી ત્યારે ગ્રામેફોનની વાગતી રેકર્ડમાં સાતમગવા મળતુ કે ' પ્રેમકી નૈયા ચની જલમે ' ત્યારે એ કડી ખરેખર આ પ્રસંગ, આ રથગ અને આતા આ રમણીઓના રૂપને પ્રેરક પોપટ અને અનકૂળ વાગતી બહો, આ રથગ તરફ કાલમનું મમત્વ અને ખેંચાણુ રહે તેવી જોડી અસર મૂકી ચાલી જતી

હોડીમાં બેસીને શાલીમાર, નિશાત, નસીમ ખાગ, દ્વીરભવાની ડાલસરોવર વગેરે અનેક જોવા જેવાં સ્થળોએ જઈ શકાય છે. કાશ્મીરનાં બધાંય રમણીય સ્થાનોનો ઉપભોગ કરવો હોય તો ઓછામાં ઓછા ત્રણ મહિનાં તો જોઈએ. હું હોડીમાં પહેલાં કદી ગેડા ન હતો, એટલે અહીં આખો દિવસ હોડીમાં પસાર કરવાનો આશ્ચર્યારે પહેલાં તો મને લય લાગ્યો, પણ ચોપાસ માછલીની જેમ પોતાના ધરમાં જ નિર્ભયપણે ફરતા હોય તેમ જતા આવતા શિકારીઓને જોઈ મારો એ લય ક્યાંય ઊડી ગયો. આજે તો મુ'બહમાં જેમ સવારે ચોપાટી પર માનવસમુદાય ભેગો થાય છે તેમ જેલમમાં માનવસમુદાય હોડીમાં (શિકારમાં) ઊઘટી પડ્યો હતો. પ્રાંનપ્રાંતનાં સ્ત્રીપુરુષો અહીં આજે સહેલગાહે આવ્યા હતાં. હોડી ફક્કડ હતી. કાશ્મીરી ભરતકામનાં દર્શન થતાં હતાં. આડા પડી મુસાફરી કરવાની પણ સવડ હતી. જેમ જેમ પાણીમાં ફરતા તેમ તેમ દરેકે એટલાં સુંદર આવતાં કે આ ન જોયું હોત તો પાણીના સ્રૌંદ્યની આવી મજા બીજે ન મળત. હાથના ભાવો જેવી અમારી નૌકા નદીના તરંગો પર વહી રહી હતી. કિનારે બાળકોના રિમત જેવી હરિયાળી ઝૂંધી રહી હતી. ભારભરી વાદળીઓ ચોગી જેવા લબ્ધ પર્વતો સાથે રમત રમતી લાગતી હતી. સૂરજદેવ પહોડોના રંગોને સુવર્ણરંગી બનાવી રહ્યા હતા. રૂપ ચૌવનથી ભરપૂર એવી યુવતીઓ ચાર તસુ નીચે વહી જતા સ્વચ્છ પાણીમાં હસ્તવડે હલેસાં મારી મારી (હોડી ચલાવનાર) અનુકરણ કરતી ગેલ કરતી આગળ જવા હરીફાઇનો આનંદ અનુભવતી, કિલકિલાટ હસતી મોજ ભોગવતી હતી.

ડાલસરોવરમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં એક દરવાજામાંથી પસાર થવું પડે છે. અહીં પાણીનું વહેણ સામું હોવાથી સરોવરમાં પ્રવેશ કરતાં મુશ્કેલી પડે છે. પાણી એટલા જોસથી સામનો કરે છે કે

હોડી સાંભા પ્રવાહમાં આગળ ન જતાં પાછી 'ધકેલાય છે, ઉપડે
બીંતમાં વાંસ ભરવી મહા મહેનતે માંછ લોકોએ હોડીને સરોવરમાં
લીધી. અમારે નિશાત અને સાક્ષીમાર જવા ડાઘ સરોવરમાં થઇને
પસાર થવાનું હતું, પ.છીમાં તરતાં ખેતરો અહીં જેવા મળ્યા.
ક્રમશઃ અને લૂંટ એટલાં ઘીચોઘીય બેગે છે કે તેના પર અહીં માટી
નાંખી વાવણી થાય છે. અને તેના ઉપર ચીબડાં અને ખીછ શાક-
ભાજી કરવામાં આવે છે. અહીં જે કોઈ જૂલેયૂકે જમીન છે એમ
માની પગ મૂકે તો પછી તેનો પત્તો જ ન લાગે, વળી આ વેલાઓ
એવા બૂલબૂલામણી જેમ ગૂંચાયલા હોય છે કે તરતાં આવડતું હોય
તો ય તેમાં ગૂંચવાઇ જવાય.

હોડીની આ મુસાફરી લહેર અને આનંદમાં પસાર કરી, સાક્ષી-
માર અને નિશાત જે કારમીરના સુંદર ખાગ ગણાય છે ત્યાં આવી
પહોંચ્યા. રવિવાર હતો એટલે લોકો સારી સંખ્યામાં અહીં આવ્યા
હતા. ખાગમાં રંગબેરંગી ફૂલો લચી રહ્યાં હતાં. ઝાડ પર ફળોનાં
લૂમખાં હતાં. સંગીતના શાસ્ત્રીઓ સાજ અને તળલાના નાદ સાથે
પોતાના મીઠા સ્વરો વહેવડાવી લોકોને રસમાં તળભોગ કરી રહ્યા
હતા. વાતાવરણ મઝાનું હતું. કુદરતના આ સન્નિધ્યમાં રસિક
એમીએન ! જોડલાંએ હાં જમાવી હતી.

અમારી હોડી કિનારે હતી. આવા આનંદ પછી કવિઓએ
જેને વિષે ખૂબ ખૂબ વર્ણનો લખ્યાં છે, જેને કુદરત તરફ 'આક-
ર્ષણ અહીંથી વિશેષ થયું છે એવા ડાઘસરોવરમાં ફરીવાર આવ્યા.
આ સરોવર પાંચ માઇલ લાંબું અને બે માઇલ પહોળું છે. કેટલીક
જગ્યાએ મખમલ જેવો દેખાતો લીસો ચગકાટમયોં સેવાગ પડી
પડીમાં સુશોભિત જલપિંડુઓથી ચમકી રહ્યો હતો. સાચાં મોતીને
આળ લયોં હોય એમ પાણીના ટીપાં પાન પર પચરાવલાં હતાં.

સરોવર કે આયતો ! આટલા મોટા આ આપનામાં પહોડો, ઝાડ, અને કેટલાય શિકારનાં પ્રતિબિંબો દેખાતાં હતાં. સરોવર એટલું મોટું હતું કે અમારો શિકારો તો બગીચાના એક નાના ફૂલ જેવો લાગતો હતો.

આવી લહેર અને મોજમાં અમે હતા. ત્યાં કોણ જાણે શું થયું પણ અમે જે ન સમજ્યા તે પળીઓએ સમજાવ્યું. મોરલા લયજનક ટેહ ટેહું બોલતા હતાં. સૂર્ય પર વાહનાં ફરી વળ્યાં હતાં ઝાડો જે પહેલાં પ્રકાશિત લાગતાં તે હવે દૂરથી કાળાં લાગતાં હતાં જાણે વર્ષા ઋતુ. ખપોર હતી છતાં સાંજ દેખાઇ. ૮૫ ૮૫, પાણીનાં ફેરાં પડ્યાં. પવન છૂટ્યો. સર્વત્ર સૂનકાર છવાઈ રહ્યો. આકાશમાંથી મેઘગળનાં સંભળાવા લાગી. વીજળીના કડાકા ચપા કુંગરમાંથી પાણી ઝાડમાંથી પાણી, આકાશમાંથી પાણી, ખેંચેથી પાણી, પાણી પડી રહ્યું. જ્યાં પાણીનો પાર ન હતો એવા સરોવરમાં ઠેર ઠેરથી પાણી પડવા લાગ્યું. સરોવરમાં પડેલું પાણી હોડો બિછળે તેમ બિછળતું હતું. આ દૃશ્ય ભયંકર છતાં સુંદર હતું. ધરતી કે આકાશ કંઈ દેખાતું ન હતું જળ બળાકાર. પાણીમાં અમારી નાવડી ડોલ્યાં ખાતી હતી. પવન ઝપાટામાં વાતો હતો. અમારી હોડીનાં જાપરાં ડમમગી ગયાં હતાં. અને હોડીમાં ધરતીકંપ જેવા આંચકા લાગતા હતા પાણી. સાંધે હતું. બિંડાઈ અમાપ હતી. હું ગભરાયો. ઉપર આભ, સામે પહોડ અને નીચે પાણી. આ વરસાદના જોરમાં જાણે બધું એકાકાર થઇ ગયું લાગ્યું. મને તરતાં આવડતું નહતું. આથી મને એકલાનેજ વધુ ગભરાટ હતો, માત્ર ત્રણે સાંથીઓ અને બાકી જળમલ તરવેલા હતા માયક પણ હતાં. તેમને તો વરસાદમાં અને આ તોફાનમાં તાન ચડ્યું. તેમણે ગાયું 'તું ખરસે જા ખરસે જા બાદરિયાં' અને આ પડકારને ઝીલતો વરસાદ વધુ જોરમાં તૂટી પડ્યો. મારી બીક વધતી હતી. મને મૃત્યુ ડાયું ફાડીને સામે બિબેહું દેખાયું. આવો તોફાનમાં અમારી નાનકડી હોડીનો શો દિસાવો ! એક જ ઝપાટે ઊંધી. અમે

ખરાખર સાયવીને 'સમતોલ બેસવાનો અહીં પ્રયત્ન કર્યો હતો, મહા-મહેનતે અમારી હોડીને એક નાળા પાસે રોકી પાડી. હોડીનું છાપર સમુ' ક્યું. ત્યાં ઇન્દ્રધનુષ્ય દેખાયું. અધારકારમાંથી પ્રકાશ આવતો દેખાયો. સૂર્યનાં કિરણોએ આવી ઝટ બીનાને અમકાવી મૂક્યું. અને અસ્તાચળેથી સૂર્યે આખી પૃથ્વીને લાલરંગે રંગી નાખી.

આવા ભયંકર અને અદ્ભુત દશ્ય પછી સહીસલામત રહ્યા તેથી આ સ્થાન વધુ સુંદર લાગ્યું. મને આ હોડીવાળા મારા કરતાં વધુ સુખી લાગ્યા. આટલી સુંદર કુદરત, જગતનું સ્વર્ગ જેવું આ સ્થળ તેમને તો રોજ જોવાનું, રોજ મહાલવાનું. મને શ્રીનગરમાં રહેવાનું મન થયું. રહીને ધધેા શો કરવો, તો નકકી ક્યું કે હોડી-વાળા બનવું. રોજ આઠ દસ કલાક મહેનત કરી શ્રમજીવી બનવું અને કળાના ભૂસ્વર્ગ સમા આ ધામમાં રહી શરીર અને મન બંને પ્રકુલિત અને સશક્ત બનાવવાં. પણ આ વિચારે તો નવું જોવું એટલે નવું નવ દહાડા જોવા હતા. જો કે આ વિચાર જ માન્ય કરીને હું બેઠી ન રહી પણ તેની પ્રાથમિક તૈયારીમાં હું પાંચ થઈશ કે નહિ તે જોવા મેં મારા હોડીવાળા પાંચેથી રોડી લઈ તેને

માત'ડ (મટન) આવે છે, અહીંથી પ'ડાઓ પણ યાત્રીઓ સાથે અમરનાથ આવે છે. અહીં જરૂરી સામાન પણ મળે છે. ફૂલીઓ પણ અહીંથી મળે છે. ૨૫, ૩૦ પ'ડાઓ મોટરને ફરી વળ્યા અને અમે ક્યાંથી આવ્યા છીએ તેની પૂછપરછ શરૂ કરી. તેમની પૂછ સમો મોટો ચોપડો જે દરેક પાસે હતો તે પતાવતા.

ચાર પાંચ પ'ડાઓ તો પોતાને ત્યાં ગૂજરાતના મોટા મોટા શહેરના ધાંચી, દરજી, સોની, લુહાર, ડોક્ટર, વકીલથી માંડીને ઠેક આદિયુ સુદ્ધા સર્વે આવી ગએલા તેની યાદી વ'ચાવતા. એક પ'ડા એ શરૂ કર્યું કે ભાવનગરના મહારાજ મારે ત્યાં આવેલા, જે જે ખીજે ન ઉતરતા. હું સરકારનો પ'ડો છું. જુઓ આ હસ્તાક્ષર સરકારના. મારું નામ અનંતરામ, ખીજે પ'ડો પાછો પોતાનું બાપથ આહુ રાખતો. આથી અનંતરામ ડચ ન ભરતો. રખેને તેની મહેનત કરેલી ખીજે ખાઈ જાય. અમે તો મમે તેનું સાંભળતા. વગર પ'ડાએ અમરનાથ જવું હતું છતાં આ અનુભવ લેવા જેવો હતો, એટલે હા ના જ્યાં કરવા જેવું લાગે ત્યાં કરતા. વખત આવે એમ, શુ કહો છો ? પણ કહેતા. તેને વાત સાંભળીને સંતોષ થતો. મોટર ઊપડી. મને અનંતરામે કહ્યું મેરા નામ યાદ રહ્યું ? મેં કહ્યું અનંતરામ. મને પાછા ગૂજરાતીનું વિશેષણ મળ્યું. વળી ખીજે પડો જે અમારી પાછળ મચ્યો હતો તેને લાગ્યું કે અનંતરામ કમાણી કરી જશે એટલે તેણે કહ્યું મારું નામ ગંગારામ, ગંગારામ, ગંગારામ. અનેકવાર પોતાના નામનું ઉચ્ચારણ કરતો તે મોટર પાછળ થોડું દોડતો આવ્યો. માનસસાજનો મને આ અજાણી લાગ્યો. અનંતરામનું નામ હું ભૂલું માટે તેણે અનેકવાર ગંગારામ સંભળાવ્યું હશે ?

પહેલગામ મોટર અટકી. ચારે બાજુ લિચાળ સ્થળે ડેર ડેર તંબૂ લાગી ગયા હતા. એક ભાઈની બનામજુથી રહેવા તંબૂ શોધી

નય છે. તેમનું શરીર લાલ, કાંડું સખ્ત અને છાતી પહોળી હોય છે. ગૂઝરાતી સિવાય બીજા તો જાણ્યે જ તેમને વધારે પૈસા આપતા હશે. ગૂઝરાતીને આ બધી નવાઇ છે. કારણ કે તેમને નદીની સહેલગાહની ટેવ નથી, પર્વતોના પ્રદેશોનો અનુભવ નથી.

આ સ્થળે બૂખ સારી લાગતી. જોકે અહીં વીંશીઓમાં ખાવાનું મળતું છતાં તેમાં સ્વચ્છતા બિલકુલ ન મળતી. વીંશીવાળા બધા શિખ લોકો, વિંશીમાં પૈસતાજી ધુમાડો, તાપ અને રોટી કેમ બનાવાય છે તેનું દ્રશ્ય, અસ્વચ્છ દેખાતાં ઊંઘાતી દાળ અને શાકના પહેલાં દર્શન. જાતે જોવા પછી આ ખાવું કોને જાવે ! આ દુઃખ દૂર કરવા પૂ. ઠંકર ખાપાની હૂંડી [અમારી સમવડ માટે લખી આપેલ બલામજૂની ચીઠ્ઠી] વટાવી. અહીં અમારો સારો સત્કાર થયો. અમરનાથ જવા જેટલું ગરમ ઓઢવાનું જોઇએ તેટલું અમારી પાસે ન હતું. અહીં ત્યાંની ઠંડી વિષેની માહિતી મળી અને બાર ઉછીના કામગીરી મળ્યા. બાજુમાં પાકા ટામેટાંનું ખેતર હતું. જેને ન્યાયની જરૂર છતાં તે મળ્યો ન હતો. લચી પડતા લખોટા જેવડા પાકા ટામેટાંને ન્યાય આપવાનું શુભ કાર્ય વારંવાર કરી અમે આવશ્ય સુદ ૧૫ ના મેળામાં ઝટ જવા શ્રીનગર છોડ્યું. અમરનાથ જવા અમારે પહેલું પહેલગામ જવાનું હતું.

શ્રીનગરથી પહેલગામ થઇને અમરનાથ

શ્રીનગરથી અમરનાથ જવા માટે ૬૦ માઇલ મોટરમાં જવું પડે છે. ત્યાંથી પગપાળા ૨૯ માઇલ જવાનું હોય છે. પહાડોમાં એટલા બધા કુદરતી દ્રશ્યો જોવા મળે છે કે જેટલા બીજે કયાંય મળતાં નથી એમ હિમાલયથી વધુ પરિચિત યાત્રીઓનું કહેવું છે. વળી આ યાત્રા જોખમકારક પણ છે. શ્રીનગરથી ૫૦ માઇલ દૂર.

માત'ડ (મટન] આવે છે. અહીંથી પંડાઓ પણ યાત્રીઓ સાથે અમરનાથ આવે છે. અહીં જરૂરી સામાન પણ મળે છે. ફૂલીઓ પણ અહીંથી મળે છે. ૨૫, ૩૦ પંડાઓ મોટરને ફરી વળ્યા અને અમે ક્રમાંપો આળ્યા છીએ તેની પૂછપરછ શરૂ કરી. તેમની પૂછ સમો મોટો ચોપડો જે દરેક પાસે હતો તે બતાવતા.

ચાર પાંચ પંડાઓ તો પોતાને ત્યાં ગૂજરાતના મોટા મોટા શહેરના ધર્મી, દરજી, સોની, લુહાર, ડોક્ટર, વકીલથી માંડીને ઠેક-આઠણુ સુદાં સર્વ આવી ગયેલા તેની યાદી વંચાવતા. એક પંડા એ શરૂ કર્યું કે ભાવનગરના મહારાજ મારે ત્યાં આવેલા, જો જો બીજે ન ઉતરતા. હું સરકારનો પંડો છું. જુઓ આ હસ્તાક્ષર સરકારના. મારું નામ અનંતરામ. બીજો પંડો પાછો પોતાનું બાપણ આણું રાખતો. આથી અનંતરામ કમ ન ભરતો, રખેને તેની મહેનત કરેલી બીજો આઈ જાય. અમે તો મમે તેનું સંભળતા. વગર પંડાએ અમરનાથ જવું હતું છતાં આ અનુભવ લેવા જેવો હતો, એટલે હા ના જ્યાં કરવા જેવું લાગે ત્યાં કરતા. વખત આવે એમ, શુ કહો છો ! પણ કહેના. તેને વાત સંભળવાનો સંતોષ યો. મોટર ઉપડી. મને અનંતરામે કહ્યું મેરા નામ યાદ રહ્યું ? મેં કહ્યું અનંત-રામ. મને પાછા ગૂજરાતીનું વિશેષણ મળ્યું. વળી બીજો પંડો જે અમારી પાછળ મચ્યો હતો તેને લગ્યું કે અનંતરામ કમાણી કરી જશે એટલે તેણે કહ્યું મારું નામ મંગારામ, મંગારામ, મંગારામ. અનેકવાર પોતાના નામનું ઉચ્ચારણ કરતો તે મોટર પાછળ થોડું દોડતો આવ્યો. માનસથાનનો મને આ અનુભવ લાગ્યો. અનંતરામનું નામ હું જુનું માટે તેણે અનેકવાર મંગારામ સંભળાવ્યું હતું ?

પહેલગામ મોટર અટકી. ચારે બાજુ ત્રણાળ રથજો ડેર ડેર તંબૂ લાગી ગયા હતા. એક ભાઈની લગામજુથી રહેવા તંબૂ સોંપી

લીધો. શ્રીનગરમાં એક ગોવિંદજી નામનો પંડો મળેલો. તેણે અમારો તેને ત્યાં જવું એમ કહ્યું હતું. કારણ કે તે સૌથી પહેલો મળ્યો હતો. માટે ૫ અમારે તેને કમાવડાવવું જોઈતું હતું પણ અમે નહિ ગાંઠેલા. અહીં અમને બેવરિયત ગોઠવાયેલા જોઈ તે કહે ‘હું’ તમને શ્રીનગર મળ્યો હતો, એટલે જ આ ઉતારાની તમારે સમવડ થઈ ગઈ.’ જાણે તેની કૃપા પર બધા નમે છે એમ કહી તેની પૈસા પડાવવાની ઇચ્છા હતી. પણ કંઈ ન મળતાં છેવટે કંટાળી તે ભાગી ગયો. આ પંડા-ઓને નવાઈ તો ત્યારે લાગી કે જ્યારે છેવટે કંટાળીને મેં સંભળાવી દીધું કે હું વગર પંડે અમરનાથ જનાર છું. તેમણે કહ્યું કે પંડા વગરની જાત્રા સફળ જ ન થાય. આ બધા પંડા ખીડી પીતા હોય છે, આ દીવતા હોય છે, પાન ખાતા હોય છે, જીભાર રમતા હોય છે અને છતાં સાત્રાના પુણ્યમાં ભગ્ન અપાવવા ઇશ્વરના દલાલ થવા ફાફાં મારતા હોય છે. પહેલગામ જોયા પછી ખૂબ આનંદ થયો; નેસર્ગિક સુંદરતાની દ્રષ્ટિએ આ સ્થાન અદ્ભુત છે. અમરનાથ ન જવાય તો કંઈ નહિ પણ પહેલગામ તો જોવું એવો સંતોષ થયો. દ્વિમાસપમાંથી બિતરતી, પછડતી, હલકાતી, નદીઓ ધણા જ જોસથી વહે છે. પાસે જ પૂર ઝડપે નદી વહી જતી હતી. ઝોડો એટલા બધાં જોયા હતાં કે પર્વતની હરીફાઈ કરતાં હોય અને કુંગરો પર જાણે વનસ્પતિના ગાલીઆ પાથયા હોય એમ લાગતું હતું. : આ સ્થાન જોયા પછી મને થયું કે કુદરત કેમ પદાપાતી છે ? એક જોઈએ અને બીજું ભૂલીએ એવા આ દસ્યો હતાં. કુદરતે કેમ અહીં આટલું બધું સૌંદર્ય લલવ્યું છે ? અમદાવાદથી ઠેઠ વલસાડ સુધીમાં એક પણ હુગર જોવા મળતો નથી. વળી આ સ્થળે વસ્તી પણ જૂઝ છે. અને જે છે તે પણ પોતાની કંગાળિયતને લીધે એ સૌંદર્યનો ઉપભોગ કરી નહિ ચકતી હોય. ભાલનો પ્રદેશ ક્યાં અને આ ક્યાં ! કુદરતે એકને છ હલેલ આપ્યું છે બીજાને મુદ્દે નથી આપ્યું.

એક નોંધવા જેવો પ્રસંગ અહીં બની ગયો. પાસેની નદીમાં એટલા જોરથી પાણી વહેતું હતું કે સામે કાંઠા પંદર જ શીટ દૂર હતો અને પાણી કેવળ સાથળ સુધીનું હતું છતાં ત્યાં જતું શક્ય ન હતું. પાણીમાં કંઈક તણાતું હતું. બધા લીએલાને લાગ્યું કે કોઈ ડોશીમાનો સાલ્યો તણાતો જાય છે. પણ તેને પકડવા કોઈએ હિંમત ન કરી. ખીજ એક કલ્પના એવી પણ કરવામાં આવી કે એ કદાચ ડોશી જ હશે. જોયું તો એક ટુંડ ઝપાટામાં તણાતું જતું હતું. આઠ દશ જણા પડ્યા, એને કાઢ્યું પણ આટલા જોસ અને ધસારામાં તે ખલાસ થઇ ગયું હતું. આટલું બધું ઝડપી પાણીનું વહેણ અહીંજ જોયું.

અમરનાથ જવા માટે બધા યાત્રીઓ અહીં ભેગા મળી જતા હોય છે. વળી આ સમયે રાજ્ય તરફથી સારી સમવડ મળે છે. મોટા સંઘ આ જગ્યાએ જાય છે. આ સમય સિવાય અમરનાથ જનારને રાજ્યની પરવાનગી મેળવવી પડે છે. કારણકે મરણ કે અકસ્માતનું અહીં પૂછતું જ શું ?

સામાન માટે ફૂલી ક્યાંવર છુટકો જ ન હતો. આ મુસાફરીનો ભય એટલો બધો દેખાડવામાં આવેલો કે નબળા પોતાની તો જવાની હામ જ ન ચાલે. હું નીકળ્યો હતો જોવા અને ખૂંદવા. વળી મોટા સંઘ જોડે હતો, રૂઢો હતા, સ્ત્રીઓ હતી, બાળકો હતાં, ભૂરેવો હતા, સાથે સાધુઓ પણ હતા, એટલે બીક જોઈ જ હતી. અહીં બાપની મુશ્કેલી હતી. બધે મુસાફરીમાં હિન્દી અને અંગ્રેજીથી ટુંડ ચાલતું પણ અહીંના પહાડી કાશ્મીરી ફૂલી હિન્દી પણ નહોતા જાણતા.

ટુંડવાળા સાથે સામાન લીંચકવાનું નક્કી કર્યું. રાજ્ય તરફથી દરેક ફૂલીનો નંબર નક્કી કરેલો હોય છે. અમારે પૈસા રાજ્યમાં

ભરવાના હતા. પાછા આવીને પહેલ્ય આપીએ એટલે ફૂલીને તેની મહેનતના ૭-૮-૦ અમે જે ભરેલા તે રાજ્ય તેને આપી દે. આ સગવડ સારી હતી. ફૂલી નાસી ન જાય અને અમારાથી નિરતિ ફરી શકાય. અમારા ફૂલીનું નામ હતું હખીબટ. નામ હતું અંગ્રેજ જેવું પણ તેને અંગ્રેજ કે હિન્દી આવડતું નહોતું. હું આ મુસાફરીમાં દરેક સાથે હિન્દીમાં વાત શરૂ કરી જે તે ન સમજે તો અંગ્રેજ બોલતો અને અંગ્રેજ ન સમજે તો ખાનવોની આદિ ભાષા અભિનયનો આશરો લેતો. મેં મારા એ રિવાજ મુજબ આ હખીબટ સાથે હિન્દી અજમાવ્યું પણ તે કંઈ સમજ્યો નહિ એટલે અંગ્રેજ શરૂ કર્યું. પણ તે પણ વ્યર્થ. મારે માટે ઉપાય ન હતો. અભણ ગરીબ કાશ્મીરી મારું હિન્દી કે અંગ્રેજી ક્યાંથી સમજે ? સવારે ચાર વાગે પહેલગામથી નીકળવા તેને ટકું વહેલું લઈ આવવા જણાવવાનું કર્યું કાચું મારે વગર ભાષાએ બજાવવાનું હતું. મેં ચાર આંખળી બતાવી, ગાઠા ગબડાવી તેને સમજાવ્યું કે ચાર વાગે જીપડવાનું છે. હું તેનો મુકામ પણ જોઈ આવ્યો. રાત્રે હું તંબૂમાં સૂતો હતો. ઠંડી સારી પડતી હતી. સવારે ત્રણ વાગે જોડી ચાર વાગે જીપડવાનું હતું. મધરાત પછી હું જાગ્યો. બધાને જગાડી હખીબટને બોલાવવા જીપડ્યો. કંદોઈની દુકાને જોયું તો હજી દોઢ વાગ્યો હતો એટલે પાછો મુકામે આવીને જાંઘી ગયો. આકાશમાં વીજળીના કાકાકા ચતા હતા. મને થયું કે હમણાં વરસાદ પડે અને નિરતિ જીંધવાનું મળે તો સારું. પણ પરાદિયું થતાં તો આકાશ સ્વચ્છ થઈ ગયું હતું. “અમરનાથખાખા કી જે” બોલતા, ધગ્ગ સાથે કેટલાક પૂજારીઓ દૂર દૂર પહોંચી ગયા હતા. આવી મુસાફરીમાં તંબૂ ન હોય તો સૂવાની ભારે મુશ્કેલી વેઠવી પડે છે. જે કે રાજ્ય તરફથી સાધુઓ અને મહેનત કરે તો પ્રવાસી માટે પણ તંબૂની વ્યવસ્થા થતી હોય છે. તંબૂ લેવો કે નહિ તેની લાંબી ચર્ચા પછી મારી દિમ્મત અને તંબૂ મેળવી, લેવની

આવડત પર આધાર રાખી એવું નક્કી કર્યું કે તંબૂ ભાડે ન લેવો. આવી મુસાફરીમાં ધણીવાર નવા નવા માણસોના પરિચય થતા. અહિં દેવરાજ નામે પંતળી સાથે ઓળખાણ થઇ. તે અને હું ખૂબ ઝપાટામાં દોડતા, આગળ જઇ તુરત ઠોકાતા તંબૂએ પહોંચી તેના વ્યવસ્થાપકોને મળી, મંડી, સમજાવી તંબૂ મેળવી લેતા. આ ભાઇ ચાલવામાં મને પ્રેરણાપૂર્ણ હતા. તંબૂની તપાસને માટે ચાલવાનું ઝપાટામાં રાખ્યું હતું. આથી લાજ એ યતો કે અમે પહોંચતા ત્યાર પછી ચાર કલાકે પણ ઉલ્લેા માણસ આવી ન રહેતો.

પહેલગામથી ચંદનવાડી આવતાં ખૂબ ઝપાટો લગાવ્યો. સેંકડો માણસોને પાછળ પાડી દીધા. જ્યારે ઊતરવાનું આવતું ત્યારે તો જાણે અમે ચાલતા જ ન હોઈએ એમ કેાઇ પણ જાતના શ્રમ વગર ઊતરી પડતા, પણ ચઢતી વખતે કંઈક શ્રમ પડતો. પહેલગામથી ચંદનવાડી નવ માઈલ થાય છે. જેમાં ત્રણ માઈલનો ચઢાવ, બે માઈલનો ઉતાર અને ચાર માઈલ સીધું ચાલવાનું આવે છે. પર્વતની મુસાફરીમાં આ અમારું પહેલું આરામનું સ્થાન હતું, જો કે સાંધા છૂટા થઇ ગયા હોય એવો થાક લાગ્યો હતો છતાં ધારેલ સ્થળે પહોંચ્યા વગર ઉપાય ન હતો. આ થાક એટલો બધો હતો કે આરામ માટે જીંધની જરૂર હતી. અહીં જીંધ સ્થળ કે સમય ન જોતી. બસ પડ્યા કે ધસધસાટ. બે ત્રણ કલાક ગમે ત્યાં જીંધી લેતો. આથી જરા શાંતિ મળતી. પેલી કહેવત સાચી છે તેની અહીં પ્રતીતિ યર્ષ: જીંધ ન જીએ દૂટી ખાટ, ભૂખ ન જીએ લૂખો ભાત.'

આ બાજુ આવતી વખતે કહેવામાં આવેલું કે નાહવાની પંચાતમાં ન પડતા; કારણકે ખુદશી હવામાં ખરદના પાણીમાં નાહવું જોખમકારક છે. પહેલગામમાં ચારી નાહવાની હિંમત ન ચાલી. ચંદનવાડીમાં આવતાં ત્રણ વારે ખરદ જોયો. પહેલ વહેલો ખરદ

જોયો ત્યારે મને બહુ આનંદ થયો. સૌ મણીનો એક ટુકડો એકલવાયો કેણ જાણે ક્યાંથી છટકી જાગી આવેલો પડ્યો હતો. એ ક્યાંથી આવ્યો હશે તેની શોધખોળની પંચાતમાં હું ન પડ્યો. મેં પથ્થર વડે બરફ તોડી ખાવાનું શરૂ કર્યું. કહે છે કે આ બરફ ખાવાથી ઊલટી જૂખ વધુ લાગતી હોય છે, અને મારો પણ તે જ અનુભવ થયો છે. અહીં પણ મારી નાહવાની હિંમત ન ચાલી. કારણકે ખૂબ જીએ રથજો હતા તેથી ઠંડી વિશેષ હતી અને તંબૂથી ૨૫ શીટ દર જ બરફનું મોટું ગરનાણું પડ્યું હતું. કપડાં મેલાં હતાં એટલે ધોવા જવાનું ત્રણ વાગે રાખ્યું હતું. કપડાંનું તો જેમ તેમ પતાવ્યું પણ નાહવું જેખમકારક હતું. એક શીખ ભાષ પાસેથી થોડું તેલ લઈ શરીરે માલીસ કર્યું, થોડા દંડ કાઢ્યા, અને પ્રવાહમાં હું બેઠો. પગનો ભાગ જાણે લકવો થયો હોય એવો ઠંડો પડી ગયો હોય એમ લાગ્યું. હું પાણીમાંથી ઝટ બહાર નીકળી ગભરાટમાં ખૂબ કૂદવા લાગ્યો. મને લાગ્યું કે હવે હું સહી સધામત છું. મોં ધોયા પછી મેં તેલ નાખેલા મારા માથામાં આ પાણી છાંટ્યું. તે ઠંડું તો લાગ્યું જ ઉપરાંત ખીજ પણ એક ઉપાધિ યથા; મારા લાંબા વાગ બાજી ગયા અને એવા બરછટ બની ગયા કે કાંસકો કામ ન આપી શક્યો તે આજે મહાત બની ગયો. હજમને બોલાવી સફામટ કરી નખાવું એમ થયું. મને મથું ભારે ભારે લામવા માંડ્યું. સાણુ વડે સાફ કરવા યત્ન કર્યો પણ ઠંડુ પાણી જેમ જેમ આવ્યું તેમ તેમ ઊલટું સાણુને લીધે માથું બરાબર જામતું જતું હતું. હું કંટાળ્યો ત્યાં મારા સાથીએ મસ્કરી કરી, “તમે બરા માયાની પાછળ મંડ્યા છો.” મને ખૂબ તણાવું હતું. છેવટે એક ઉપાય સૂઝ્યો. ગરમ પાણી વડે સાફ કરવાથી ફેર પડ્યો અને ત્યાર પછી મેં એ સુસાફરીમાં કદી તેલ ન નાખ્યું આ પછી શ્રીનગર પહોંચ્યા ત્યાં સુધી નાહવાની મારી રીતિ ન જાગી.

અમરનાથની આ યાત્રામાં કેટલાંક નાનાં બાળકો મજબૂત કરતાં. પંતબની આંક દસ વર્ષની કેટલીક છોકરીઓ તો સડસડાટ ચાલી જતી. આખો વાતાવરણમાં દરીદ્રાઈ જન્મતી અને બીજાને પણ કપાટામેર આલવાની ટ્રેરણા મળતી. અડીકેટલાક કરણા જનક દસો પછી જોવા મળનાં, કેટલીક વૃદ્ધાઓ તો વારંવાર બેસીને પણ યાત્રા પુર્ણ કરતી, અમારાથી બે કલાક આગળ નીકળનાર ડોશીમાને જ્યારે એકે સ્થળે યાત્રીને બેઠેલાં જોતો ત્યારે મને થતું કે આ જત્રા ડોશીમાએ ન કરી હોત તો શું બગડી જતી ? અને નકકી કરેલે સ્થળે મારા પહોંચી ગયા પછી તે ચાર કલાક બાદ આવતાં અને મોં પહોંચું કરી માંબા થઈને પડતાં. અને બીજે જ દિવસે આવું આ દશ્ય ફરી જોવા મળતું. ડોળીવાળાની દસા કરણાજનક હતી. જાડા ચાર મહિલા મુસાફરને છ ફૂલી ડોળીમાં બિંધેલા. રસ્તો સાંકડો, બીચું નીચું ખૂબ ચઢવાતું, વળી મારા જોવા અનેક મોડા નીકળી, આગળ જવા ડોળીવાળાને વટાવવા કબજા કરતા. કોકે ટુંડું પણ ફૂલીના દાયમાંથી છટકી ફોડતું આવતું, ઘોડા કે ટુના બેસવાવાળા પણ ધોડાને આગળ ચલાવના અને ડોળીવાળાને ખસતું પડતું. સામાન માટે રોકાવવા કેટલાક ફૂલીઓ પણ બીડમાં બોંધી જમ્બામાં લાગ પડારી હેરાન રતા અને કરતા. જે સ્થળે ચડતાં થાક લાગતો, બલખલા નવજુવાન પણ હારી જતા તે સ્થળે આ ફૂલીઓને સામાન લઈને ચડના જોવા એ દશ્ય કેટલું કરણાજનક હતું ? એ ફૂલીના મોં પહોંચાં થઈ જતાં અને શ્વાસ લેતાં પણ તેમને મુશ્કેલી પડતી હોય એટલો બધો થાક તેમના દેહર પરથી દેખાતો.

ચંદનવાડી રાત ગાળી સવારે પાછું આગે ફૂલ કરવાની હતી. જોઈ ખૂબ આવતી. ગરમ કામળા પાયરી બધા સીલ કપડું હોય તેમ બોલીને મૂતા કે જેથી ટાઢ ન લાગે. જે આમાં તંબૂ ન હોય તો ભોગ મળી જાય. રાત્રે તો ખૂબ ઠંડી હોય છે. આખા કિન્દુ,

રતા નર્મ હિમાલયના પહાડો સિવાય આટલી બધી ઠંડી બીજે ક્યાંય પડતી નહિ હોય.

ચંદનવાડીથી શેષનાગ સાત માઈલ દૂર છે. આ સ્થળે જે ચઢાવ આવે છે તે સૌથી ઊંચામાં ઊંચો અને સીધો પાંચ માઈલનો છે. પહાડ દેખાય છે તો સામે પશુ આ વિશુધાટીનો ચઢાવ ચઢતાં જાતી અને પગ બંનેનો દમ નીકળી જાય છે,

અહીં લગભગ અમે ૧૧,૫૦૦ ફીટની ઊંચાઈએ હતા. પોષાકમાં મેં બંડી, તેના પર પહેરણ, તેના પર જે ગરમ બંડી, અને ગરમ કોટપાટલૂન પહેર્યાં હતાં. ગરમ મશ્વર મળે વીંટેલું હતું. આ બધું, જતાં ઠંડી લાગતી હતી, અહીં આવતાં ધણા સલાહકારો કહેતા કે. હાથે પગે ગરમ મોજાં રાખજો, લોખંડની નાળવાળી લાકડી રાખજો, ખૂટ લેજો, વગેરે. મધ્યમ દિવસે મેં ખૂબ જ અપાટામાં લાકડી વગરજ ચાલી નાંખ્યું. નવા ખૂટ હતા એટલે બીજે દિવસે તે ડાખ્યા અને પગની આંગળીને અને ખૂટને તકરાર થઈ. ખૂટે આંગળીને પ્રહાર કર્યો. આંગળીએ મનને ફરિયાદ કરી એટલે સળમાં ખૂટને રૂખસદ આપવામાં આવી. હવે મારે ખૂટ કે ચપલ વગર ચાલવું એ જ ઉપાય રહ્યો. રસ્તામાં બરફમાં ખૂટ વગર કેમ ચાલવું તેની ચિંતા હતી જ. ધણા મને ખુલ્લે પગે જોઈ ટોકતા કે તમારા પગ ખરાબ થઈ જશે. મારે તો હું ખૂટ પહેરું તો દુઃખ હતું. ચાલવાની ઝડપ ગોકળ-ગાય જેવી બને અને દુઃખમાં દુઃખ વધે. મારા સાથીની પણ આ જ દશા હતી. અમે ચપલ અને ખૂટની અદલાબદલી કરી. પણ તેમના ચપલ હું બરફ પર જ વાપરતો. બાકી ખુલ્લે પગે દોડ્યે જતો. ભયંકર ચઢાવમાં બીજે દિવસે લાકડીએ મને સારો ટેકો આપ્યો. ગૂજરાતની ઝીંઝો કરતાં પંજાબ કે કાશ્મીરની ઝીંઝો વધુ બહાદુર લાગી. તે પણ ચાલવામાં પાછળ ન પડતી. તેમને તે રવાબરિક-

હવું. ઘોડેસ્વાર સ્ત્રીઓ પણ જોવા મળતી. મોટર આગળ પછી-
 ઘોડાગાડી નાખતી જ દડા રહેલી છે, અને સાયકલે ઘોડેસ્વારીને રૂંધી
 નાખી છે, ત્યારે અહીં આ મદ્દ જેવી બહેનો આવે સ્થળે ઘોડા
 હંકારતી જોવામાં આવે છે. આવી જગ્યામાં જોને ધણાં બાળકો છે
 તેમણે મહેરબાની કરીને ન આવવું. મારા સ્વાનુભવનો આ એક
 દાખલો છે, રસ્તો ખૂબ જીંચે ચડવાનો હતો. ચાર પાંચ શીટની પગ
 દંડી હતી. નીચે પાણી અને જીંડી ખાંધ હતી. એક યુવતીની અને
 તેમનું કુટુંબ જવું હતું. પત્ની દંડ પર બેઠેલી. સાથેજ એક બાળક
 આગળ અને બીજું પાછળ. ત્રીજું દંડવાળાએ ઉપાડેલું રસ્તે મુશ્કેલ
 હતો. દંડ સંભાળનાર કોઈ ન હતું. પેલા સાહેબ (પતિ) તેમની
 પાછળ જે બાળક દંડ પર હતું તેને સંભાળી રહ્યા હતા. દંડને કાણ
 દોરે? આ સમયે તેમના પત્નીના મોં પર ગભરાટ અને ભય દેખાતો
 તો, હું આમને વટાવતો દોડ્યો જતો હતો, ત્યાં મેં આ લોકોના
 મોં પર એમ વાંચ્યું કે તેમને કાંઈની મદદની જરૂર હતી. મેં મૌખિક
 વિવેક કર્યો, "May I help you?" મૌન અને
 ધધારાથી તેમની મદદ માટેની ઇચ્છા હું સમજ્યો
 અને મેં પ્રથમ જ દંડને ડોહ્યું. વિકટ પરિસ્થિતિ પસાર
 થઈ ગઈ અને મને 'Thanks very much' કહી ચેલા બાળકે
 છૂટા કર્યો.

આ મુસાફરીમાં તંબૂ એક જ જાતના હતા. કોઈને કેપના
 પણ ન આવે કે પહોડોમાં મુંઘાણના આગ્રહ મેદાન જેવાં કે તેની
 પણ સરસાઈ કરે એવાં વિશાળ મેદાનો હોઈ શકે છે. આવા રસ્તા
 પર રાજ્યના તંબૂની દારની દાર લાગી ગઈ હતી. અમે તો તંબૂ
 મેળવવાની કળા શીખી ગયા હતા. આગળ જઈ તંબૂ મેળવી જ
 લેતા. તંબૂ પર નંપર ન હતા, તેમ નિશાની રાખવા કામ આવે
 એવાં આડ પણ ન હતાં, એટલે તંબૂ શોધવા મુશ્કેલ થઈ પડતા.

વળી સવારના શ્રમ પછી આઠ દસ કલાક એકને એક રથજો રહેવાનું હતું, એટલે નદી, ખરફ, ઝરણાં વગેરે જોવા થોડું ફરતા. જેમ જેમ જિંદગી જતા તેમ તેમ ન ધારેલી ઠંડી સહન કરવાની તાકાત આવી મળતી. ઠંડી ખૂબ હતી પણ જિંદગી ચલતાં જો કસરત થતી તેથી અમારો પ્રાણ અને શરીર એટલા બધા સ્ફુર્તિમય બનતાં કે આ ઠંડી સહન કરવાની શક્તિ આવી જતી. હું પણ આ વખતે શેષનાગમાં બૂલો પડ્યો. બે ચાર બીજા બીજા તંબૂમાં ધસી ગયો, અને સાથીઓને બહાર બીજાં સ્ત્રીપુરુષો બેઠેલાં જોયાં. ભોઠો પડી, ભૂત થઈ બોલી, ગમ્મત માનતો પાછો ફર્યો. ખરી મજા તો ત્યારે આવતી કે જ્યારે હું મારા જેવા બીજા ભૂલા પડેલાને જોતો. હજારો તંબૂઓ એકજ જગ્યાના ત્યાં શું થાય ! એક ડાશી શીંચ જઈ પાછાં ફર્યા બાદ જ્યારે પોતાનો તંબૂ ન શોધી શક્યા ત્યારે મોટેથી કંઈપાંત કરવા લાગ્યાં. આવે જગ્યાને રથજો પ્રસંગો એવા બનતા કે જોને પાપ કહેવાય કે નહિ ! ધણી પોતાના નાના બાળકને જિંદગીવા ફૂલી રાખતા. બિચારા ફૂલી વાધા પાછા થઈ જતા. રથજો બાળકને લઈને ફૂલી લાગી જશે એ ખ્યાલે તેના બાપ ચિંતામાં પડતા અને ફૂલીની શોધાશોધ કરી મૂકતા. ફૂલી જડતો તો તેને ગળો અને પ્રસાદ મળતાં. બચકર ચઢાવ આવતો ત્યારે બિચારા ભારથી લદાયલા ફૂલી યાકીને પાછળ પડતા. આથી તેમને શેઠના ઠપકા અને ગાળો સહન કરવા પડતાં. એક ડાશી ડાળીમાંથી ભોંય મપ્પડી પડ્યાં હતાં. તેમની જગ્યા ખરેખરી થઈ હતી. આંબે રથજો ડાળી કેં દંદુ પર સ્થાય થયું એને હું વધુ નેખમકારક માનતો. કારણ કે આમાં બીજાની જગ્યા પર વિશ્વાસ રાખવો પડતો હોય છે. જ્યારે જોતે મહેનત લેવાથી દંદુને આધારે રહેવું પડતું નથી.

સુસારો તંબૂ માટે અહીં પરસ્પર ઝગડતા. કેટલાક સાંધુ-બાવાઓ જેમની પાસે જોડવા પાયાનું નહોતું તેઓ આખો શરીર

રાખ ચોળી ધૂણી ધખાવી રાત દિવસ પડ્યા રહેતા. આથી આબ્નુ-
બાબુ ધૂણી ધૂણી ચઇ જતી. થાકમાં આ ધૂણી હેરાન કરી
નાંખતી. આનો મારે લાભ લેવો હતો. આ મુસાફરીમાં ખાવાનું
કચરાપટ્ટી મળતું. અહીં કુળ પછુ ન મળતાં કારણ કે ઝાડો આ
સ્થળે ટકવા મુશ્કેલ. પૈસા ખર્ચવા છતાં ખાવાનું ન મળતું. મેં
આ પીવા એકવાર વિચાર કર્યો તો એવી આ મળી કે થોડું ગરમ
પાણી અને ચપટી આ. દુધનું તો નામ ન મળે. ઠંડીમાંથી બચવા
આવી આ પછુ પીવી પડી. આ લોકો ચોખ્ખા એવા ખાતા કે જે જોવા
પછુ ન ગમે. આપણે ત્યાં જાડા ચોખ્ખા જે ખીચડીમાં વપરાય છે,
તેથી પછુ ખરાબ. દાળ ખાવાનો રિવાજ ખુબ જોઈ. ભાત લૂખો
ખાવો પડે અને નેચ જોસાવેલો. દૂધ દસ આને શેર મળતું
અને તે પછુ દોડવાની હરીશાઈમાં આમળ જઇ શકે તેને જ. અમુક
જ મણ દૂધ અને આવડો મોટો માનવ મેળો બરાબ એટલે ખીબુ
થાય શું ? આવે વખતે ગમે તે ખાવું પડતું. આવી મુસાફરીમાં જો
ખાવાનું સંતોષકારક હોય તો શરીર બહુ સુંદર બને. ખીજી મુશ્કેલી
હતી. શૌચની. પેટમાં પાણી બિલકુલ જતું નહિ. ઠંડુ પાણી અને
આવો ખોરાક, મેં રસ્તો કાઢ્યો. ખાવાઓ ધૂણી ધખાવી તાપતા
હોય ત્યાં જઇ ગરમ પાણી કરી તે પીવું એટલે શૌચની (બંધકોશની)
ઉપાધિ ટળે. ગમે તેવો ખોરાક પચાવવા પાણી ખુબ પીવું જોઈએ.
ઠંડુ પાણી પીતાં યથરાટ લાગતો. સાંજે એક તાપણીમાં મેં મારું પવાનું
મૂક્યું. તે જે ખાવાની માલીકીની હતી તે આવ્યો અને પૂછવા લાગ્યો,
“કાણે આ ખાલો મૂક્યો છે ? લઇ લો. મારી સંખ્યાનો વખત થયો
છે.” મેં પાંચ મિનિટ રોકાઈ જવા વિનંતી કરી, ત્યાં તો તેણે
ખાલો ફેંકી દેવાની ધમકી આપી. ‘મને કાઢતી પડી નથી. મેં સંસાર
છોડ્યો છે. હું સાધુ છું.’ મને ચયું કે વાહ ! સંસાર છોડ્યા પછી આ
તાપણી તેમણે ખાવાને પેનાની માલિકીની ચંદ રહી છે હજી ! તે

પછી સંસારમાં તમે શું ખોટા હતા ! કોઈની પડી નથી એમ કહી
 ઘણા ખાવાઓ મમે તેવું સંભળાવે છે. સાધુની આંખ લાલ થતાં
 ખાસો મારે ઉઠાવવો પડ્યો. આવા આ સાધુઓ કે જેમનાથી જૂલે
 જૂલે પણ કોઈનું સારું થતું નથી તેના પર અંધ લકતો મોટી
 આરથા અને મમતા રાખતા હોય છે. એમને પોપે છે આપણે જ
 સમાજ. આ સ્થળે મુસાફરી સફળ રીતે અને મોજથી કરવી હોય તો
 સાધુ બનવા જેવું ખરું. અમને પૈસા ખર્ચવા છતાં ખાવાનું સાફ
 મળતું ન હતું, જ્યારે સાધુ ખાવાઓને માટે જમનાની વ્યવસ્થા રાજ્ય
 તરફથી થતી હતી. પ્રથમ તંબૂ તેમને; પછી સ્ત્રીઓને અને વધે તો
 આગળ દોડી જતા કોક અમારા જેવાને મળતો.

શેષનામથી ત્રીજો પકાવ કર્યો પંચતરશ્વી. ચઢાવ ત્રણ માઇલ,
 ત્રણ માઇલ ઉતાર અને બે માઇલ સીધા રસ્તો છે. આમાં ચઢાવ
 અને ઉતાર બંને સખત હતા ! ખૂબ ઊંચે જઈ પાછા નીચે ઊતરવું
 પડતું. માણસોની લાંબી લાંબી હારમાળા દૂર સુધી ચઢતી ઊતરતી
 નજરે પડતી. વચમાં ખરફ આવતો. ફેટલાં જરણાં ખરફમાંથી
 રૂપેરી લીટીઓ રૂપે અવતરી છૂંછૂં ફરી બેમાં થઈ પહાડોમાં
 શતદિન વહાયે જતાં હતાં. આ જરણાં બેમાં થતાં ત્યારે મુકત કંઠે
 દાસ્ય કરતાં હોય તેમ આનંદ બ્યક્ત કરતાં અપાદામાં ધૂધ કરતાં
 જોસથી વહેતાં હતાં. ખરફ, ખરફ, ખરફ. કુવા એટલી ઠંડી હતી કે
 આ ખરફ પથર જેટલો સખત બની મથો હતો અને પરાણે ઓગ-
 નતો હતો. પંચ તરશ્વીમાં પાંચ નદીઓને સંગમ થાય છે. આ
 સ્થળે કુદરત એવી હતી કે જે મનુષ્યને પરાણે ટકવા દેતી હતી. જિંયામ
 ખૂબ હતી—સગમ ૧૨,૦૦૦ ફીટ. છતાં અમને જિંયા જ પહાડો
 દેખાતા જે હજી કહેતા કે હવે આગળ આવો તો ખરા. પર્વતો અહીં
 નાગા કહેવાતા કારણ કે અહીં ઝાડ, પાન, જીવજંતુ કંઈ લાગ્યે ન
 પડતી રાકતું. ત્યાં માણસનો તો શો હિસાબ ? પેણુ અમારે આજની

રાત જ અહીં રહેવાનું હતું. ખાવાપીવાનો તો એ જ ક્રમ ચાલતો દૂધ ન મળતું. ઊંઘ સખત આવતી. નાહવાના અપવાસ. રાત્રે બધા ઓઠામાં ઓઠી જગામાં સૂતા કે જેથી ટાઢ સામે રક્ષણ મળે.

પંચતરથીથી પાંચ માઇલે ૧૪,૦૦૦ શીટ પર અમરનાથ આવે છે. અઢી માઇલ ચઢવ, દોઢ માઇલ ઉતાર અને એક માઇલ સીધો રસ્તો આવે છે. અહીં દોઢ માઇલ સુધી ખરફ પર જ ચાલવાનું હતું. કેટલાંયે નાનાં ઝરણાં ઝાળંગનાં પડે છે; નદીઓ ઉપર ખરફ રૂપી જે પુલ છવાઇ ગયો હોય છે તેના પર ચાલવું પડે છે. આ ખરફ પથ્થર જેવો સખત હોય છે. કોઇ લપસી ન પડે માટે આ ખરફમાં રાજ્યનાં કૂચી લોકો પાવડાથી ખોદીને ચાલવા જેટલો રસ્તો કરતા હોય છે. જો આ ખરફ પોત્રો નીકળે તો ! નીચે તો નદીઓ ધસારા બધા વહી જતી હોય છે. ખરેખર કાશ્મીરમાં ગયે તેટલું ફરો પણ જો કુદરતનું ભવ્ય ને વિશાટ સ્વરૂપ જોવું હોય તો અમરનાથની યાત્રા કરવી રહી. સામેના ઊંચા પહાડો અને ૧૪,૦૦૦ શીટની ઊંચાઈએ હતા છતાં વિશેષ ઊંચા હતા. જાણે આકાશ તેના ઉપર તોળાઇ ન રહ્યું હોય. અજવાળી રાત્રે ખરફ એવો લાગતો કે સારાએ કુંગર પર રૂપેરી દાંકણ ન છાઇ દીધું હોય ! નાનકડાં ઝરણાં રૂપાનો રસ નર્પો વહી જતો હોય તેવાં દેખાતાં હતાં. અમરનાથની યાત્રાનું વર્ણન કરવું એ મારા જેવા જોડાં સુધી લણેલા માટે કાઢખરી વાંચના સમાન કુબ્જર છે. ભાવિક લોકો આજે પોતાના નિર્ણિત સ્થાને આવી પહોંચ્યા હતા. વચમાં ખરફમાં હું પણ એ વાર લપસી પડ્યો હતો. માત્ર સહેજ હાથ જ ખરફ પર પડેલો. ઉંચે અને અમરનાથ આવી પહોંચ્યા. આજે લોકોનો ઉત્સાહ માતો ન હતો. પ્યાર મહિને આવશ્ય સુદ ૧૫ને દ્વિસેવર્ષમાં એકજ વખત અહીં ધામધૂમથી મહાદેવની પૂજા થાય છે. લોકો ધુપ, દીપ, નૈવેદ્ય કરી ધરાવે છે. અહીં મહાદેવને ઠંડી ન લાગે માટે લોકો જાતજાતનાં વસ્ત્ર અર્પણ કરતા હતા. કેટલાક તો પસમીના પણ

બેટ કરતા. વચ્ચેનો મોટો ઢગ થઇ ગયો હતો. એક કાશ્મીરી બાઇ રહતી હતી. તેનો રૂ. ૪૦૦ નો પશમીનો આ બીડમાં કાપ્યો તફકાવી લીધો હતો. અહીં લોકો આત્મસંતોષ મેળવવા ગમે તેવા બાહાણ કે અબાહાણ જે અમરનાથ સ્વામી કી જે બોલતા તેને દાનમાં કાંઈક આપતા. આ લોકોએ સારી રકમ એકઠી કરેલી હતી.

અમરનાથની ગુફાએ પહોંચવા બીજા ૪૦૦ શીટ ચઢવાના રહે છે. તેનું દ્વાર સો શીટ ઉંચું ૯૦ શીટ પહોળું અને સવાસો શીટ લાંબું છે. અંદર બરફનું કુદરતી શિવલિંગ જેવા મળે છે. અંદરના વધવા સાથે આ લિંગ વધે છે. અને ઘટવા સાથે ઘટે છે. પુનઃ સુધીમાં સંપૂર્ણ બને છે અને અમાસે ઝોગળી બન્ય છે. ત્રણસો માંથુસો માથ, એવી આ ગુફા છે. પાણીનાં ટીપાં ગુફામાંથી ૮૫ ૮૫ પડતાં હોય છે. કહે છે કે અહીં શિવજીએ પારવતીને અમર થવાની કથા કહી હતી. આ ગુફા સમુદ્રની બિંચાઈથી ૧૪,૦૦૦ શીટ ઉંચી છે. પૂર્વમાં હાતિયાન, પર્વત છે. તેની બિંચાઈ ૨૬,૦૦૦ શીટની છે. ચારેકોર ચળકતા બરફના ધવલરંગી પહાડોનું દૃશ્ય અહીં તેના પૂર, બહારમાં જેવા મળે છે.

જીવનનાં કલેસ અને દુઃખ સર્વમાં અહીંજ પરમ શાંતિ મળે છે આંદની રાતે નગાધિરાજ હિમાલયનાં દર્શન કરવા એ જીવનનો એક અમૂલ્ય લ્હાવો છે. ઇશ્વરનાં અહીં દર્શન થાય છે. આ બધાનો રચયિતાને હાજરા હજૂર અહીં જેવો સરળ છે. આપણા લેખકો અને ચિત્રકારો કે જેમણે હિમાલયનાં દર્શન કર્યાં નથી તેમની કલ્પના કયાંથી વિકસે ! કાંઈ લખે કે ચિત્રકાર ચિત્રે પણ આવાં મનમોહક દૃશ્યો ન જેવાતાં એમનાં ચિત્રો ખામર લાગતાં હોય છે.

જે સ્થળ માટે કેટકેટલી મુસાફરીની મઝા હોય, તે સ્થળ જોયા પછી કોણ જાણે પધા મુસાફરો ઝટ ઝટ પાછા ફરતા હતા.

કામને એમ ચતુ' ન હતું કે આટલે દૂરથી આટલે ઉંચે આટઆટલો
 શ્રમ વેડી અને ધીરજ કેળવી જ્યારે આવ્યા છીએ ત્યારે ચારઆઠ
 દહાડા ગાળી નાંખીએ. ચારઆઠ દહાડા તો ઘેર મથા પણ કોઈ
 ચાર કલાક પણ ગાળવા તૈયાર ન હતું. ખપોરે તો આ રથને કોઈ
 ન હતું, જ્યાં સવારે માથુસો ઉભરાઈ રહ્યાં હતાં. આનું કારણ એ
 હતું કે અહીં વસાવટ કરવા જેવી જગા ન હતી, ખાધાપીધાનું કંઈ
 સાધન મળતું નહતું. વળી પાંચ માઇલ પાછું પંચતરણી જવાનું
 હતું. બધા અમરનાથને છોડી પાછા ફરવા લાગ્યા. આટલા ઉમંગથી
 અને ઉત્સાહથી આવેવો હતું પણ બધા ન થોભ્યા તેથી રોકાવાની
 હિંમત ન કરી શક્યો. કોઈ પણ રથગ એવું નહિ હોય કે જે જોવા
 માટે માથુસો આટલા દિવસની મુસાફરી કરે અને ત્યાં નિરંતર ન
 રહે. અમારે તો નિરંતર શ્રીનગરમાં જઈએ તો જ હતી. આવશ્ય
 વદ પછી તો ઋતુ બદલાય છે અને ખરફનાં તોફાનો થાય છે. એવી
 ભયાનક વાતો ચર્ચાતી એટલે આવા પડાડી પ્રદેશમાં જ્યાં દવા
 દાતનું ઠેકાણું નહિ, નાહવાના ફાંદાં, ખાવાનું પૂરું મળે નહિ, ત્યાં કોણ
 પડતું રહે? જાત જાત પંચતરણી પહોંચ્યા અને આવતાં જે મુસાફરી
 બે દિવસમાં કરેલી તે પાછા ફરતાં એક જ દિવસમાં પતાવી અમે
 પંચતરણીથી સીધા ચંદનવાડી આવ્યા. પંદર માઇલની મુસાફરી
 જેમાં પાંચ માઈલનો અડધ, આઠ માઈલનો દોળાવ અને બે માઈલ
 સીધા ચાલવાનું આ એક જ દિવસમાં કરી નાંખ્યું. યાક તો લાગેતો
 હતો જ પણ ઘેર જાત ફરવાની ચિંતામાં બધા જે કરતા તે
 અમારે કરવું પડતું. ચંદન વાડી આવ્યા એટલે શ્રીનગર નજીક
 આવ્યા એમ લાગતું. કારણ કે આ આગળના દરેકો જે જોયાં તેના
 કરતાં અહીં તોફાનની ઝોળી ધારતી હતી. પહેલગામ બીજો દિવસે
 આવ્યા ત્યારે જીવને સહીસહમત પાછા ફર્યાની નિરંતર લાગી. ત્યાંથી
 મોટરમાં શ્રીનગર બિડયા.

બિચારો

ગુજરાતી એટલે માત્ર વેપાર વાંલિજન્ય કરનાર, પંજાબી એટલે મીઠી જખાન અને હાડે હાડ કપડી, બંગાળી એટલે અતિ સાદસિક અને વિલાસી, એવા સામાન્ય અભિપ્રાયોને નિરપવાદ સિદ્ધાંત માની લઈ આપણે તે તે પ્રાંતોને અને તેના વતનીઓને પણ ભારે અન્યાય કરીએ છીએ. અહીં જે એક બાઈ વિષે લખું છું તે પરથી તેમના આખા પ્રાંત વિષે કોઈ અભિપ્રાય બધે એવું હું લખારે ઇચ્છતો નથી.

દરિયાની અને પહાડની મુસાફરીમાં જો ખરેખરી મોજ માણવી હોય તો ઉદરને સંપૂર્ણ ભરે એવી સંતોષજનક સામગ્રી સાથે રાખવી એ વિના મન પ્રવૃત્તિ રહેતું નથી અમારી પાસે પૈસા હતા પણ જ્યાં અનાજ કે કંઈ મળતું નથી ત્યાં જૂખ લાગતાં એકલા પૈસા કામમાં આવતા નથી.

અમે હિમાલયમાં ૧૨,૦૦૦ રીટ ચઢ્યાં. ભારે ઠંડી અને સખત ચઢાવ. વળી તંબૂ મેળવવા પૂરપાટ દોડતા સૌથી પહોંચા જવા નો પ્રયત્ન. અહીં જૂખ સખત લાગતી પણ ખાવાનું સંતોષકારક ન મળતું. લમભગ એંસી માઈલ દૂરથી મંગાવેલું, ફૂલી કે ટુંદની ખાંધે ચડેલું જૂનું, હલકું અમુક જ પ્રકારનું ખાણું મળતું. આ લોકો ધડેની જાડી રોટલીને ફૂલકા કહે છે. એ આ શબ્દ સુધારી બીમસેની ફૂલકા નામ પાડ્યું કારણ કે ગુજરાતની જે સાચે સાચ ફૂલકા જેવી રોટલી છે તેવી તો આ લોકો ચાર કોડી ખાઈ જાય. મહાભારતની કથા જાણનારા આ બીમસેની ફૂલકા નામ સંભળી હસતા. સુખે દુઃખે પેટની આગ હોલવવા આવા જ ફૂલકા ખાઈ અમે પેટને શાંત કરતા. દૂધ દસ આને શેર મળતું અને તે પણ દોડવાની અને શોધવાની કળામાં જે પારંગત હોય તેને જ.

અમારા ટટ્ટવાળા કૂલીનું નામ હળીખટું. બચે, હસમુખે, સંનોષી અને ઓછાંબેલો. અમે ચાર ગૂજરાતી સાથે પાંચમા દેવ-રાજને ટટ્ટના પૈસાનો ઓછો ફાળો આવે માટે બાગીદાર નહોતા! બનાવેલા પણ એક નવા પંજાબી બાપ સાથે જ્યારે ઓળખાણ થઈ છે તો શું વાંધો, કામમાં આવશે માની સાથે લીધા હતા તે પોતે શ્રીમંત છે એમ ઠસાવતા હતા. અમે તેમની મિલકત જોઈ ન હતી. મારે તે ગરીબ છે એમ કહી ઝગડો કરવાનું કાંઈજ કારણ ન હતું. મને દૂધ પાઈ પોતે કામચલાઉ પૈસા આપી જ્યારે પંજાબી રેશન લેવા અર્થાત આમદ કપો ત્યારે મને તેમની વૃત્તિમાં બલામ અને મૈત્રિના ગુણો દેખાયા. મારે આ અભિમાય તો ત્યારે બદલવો પડ્યો કે જ્યારે અમે તેમના જોજનના પૈસા ન માગ્યા અને તેમણે દૂધનું બીજું મૂલ્યું. આમ છતાં આ એકજ વાત પર આ પ્રકરણ લખવા કે વિચારવા હું ન બેસતા.

અમ ચાર ગુજરાતીઓમાં હું હતો ખાનગી. ખાનગી એટલે બધાના પૈસા મારી પાસે રહેતા અને મર્યાદિત પૈસા હતા માટે બજેટમાં ક્યાં કાપકૂપ કરવી તે પણ મારે જોવાનું હતું. આવે સ્થળે અમે એક દિવસ સ્થિર ન ટકતા અને ટપાલ તો બાર ચોંદ દિવસે ફરી વળે, ત્યાં પૈસા મંગાવવા અને થોભવું મુશ્કેલ લાગતું. હું અમરનાથ જતાં ઠેઠ સુધી મોખરે રહેલો તે હવે ખૂબ પાછળ હતો. હળીખટું સામાન બરાબર સાચવ્યો છે તેવી પહોંચ અમે રેટની ઓફિસમાં આપીએ તો જ તેને પૈસા મળે. પહોંચ મારી પામે હતી એટલે રેટ તેને પૈસા ન જ આપે. અમારી પાસે ખાવાના પૈસા હતા જ્યારે હળીખટું પાસે પૈસાજ ન હતા. તેણે શું ખાધું હશે તે પ્રશ્ન હતો. બરફ તો અમેય મફત મળતો, એટલે ખાધેલો. પણ આ બરફ તો બૂખ વધારતો, ચમાવતો નહિ. આ પંજાબી પાસે પૈસા હતા. યશુ એવું કે બૂખે કાંસ, ચાકીને લોચ યથેલો હળીખટું પહેલ-

અમમાં પાછા ફરતાં લગ્નિ ચઢને પછો, તેને બૂખે ચકર આવ્યાં.
અને યાકે ઊભો ન રહી ચકતાં તે ભેયિ પટકાઈ પડયે.

સુખ અને દુઃખ એ જીવનનાં બે પાસાં છે. ચઢતી અને
પડતી એ બે જીવનના સ્વાભાવિક ક્રમો છે. પહાડોમાં અમે ચઢ્યા
અને ઊતર્યાં. જો કે ઊતરતી વખતે પગની ગતિ કેટલીએ વાર હાજમાં
પૂરપાટ ફેંકાતી અને ધોડા જેવી બનતી. અમારી સાથે સમજથી કે
અણસમજથી, ઊંઠાથી કે નિરુત્સાહથી, સ્વેચ્છાએ કે નિરુપાયે,
રૂપિયા સાડા સાત માટે તેણે ટકું સાથે ૧૪,૦૦૦ શીટની મુસાફરી કરી
હતી, ધડિયાળને ચાવી ન આપતાં ને બંધ પડે છે તેણે વિના હીંચકા
કિચૂડ કિચૂડ ખોલે છે. તો આ માનવદેહ, વગર ભોજને કયાં સુધી
ટકે ? તેને ત્રણ ચાર દિવસના લાંબણ હતાં છતાં તેણે જાતને હસરડી
હતી. તે એક અક્ષરે બોલ્યો ન હતો. તે લાડૂની માણસ હતો તેને
અમારી સાથે તેના સાડા સાત રૂપિયા પૂરતો જ સંબંધ હતો એટલે
તે સમજીને પણ હક્ક વગર માગતાં અચકાયો હોય. અમે જ એવા
ચાકી જતા, પૈસા છતાં અંધ બૂખે રહેતા, બરફ ખાઈ સૃષ્ટિને
ધરાઈને અવલોક્યા કરતાં ત્યાં હબીબટની પંચાત કયાંથી કરીએ ?
મારા મિત્રોના પૈસા મારી પાસે હતા. હું દૂર દૂર હતો. આ પંજાબી
પાસે પૈસા હતા છતાં તેણે તેને ન આપ્યા. લાડના પૈસા ઉપરાંત
કંઈક હબીબટને આપવાની મારા મિત્રોની ઇચ્છા હતી. પણ તેઓ
નિરુપાય હતા. થોડી ક્ષણ પછી હબીબટને કળ વળી, તે ઊઠ્યો. આ
વખતે આ પંજાબીએ તે કુધાનપિંડત પાસે હક્ક ન હોવા છતાં
પોતાનો ખિસ્સો દૂર તંબૂમાં લઈ જઈ મુકાવ્યો. તેની આવી અમાનુષી
આપણુદી મારા સાથી લાઇ જન્મજને ખૂબ સાલી. તે કાણે તેમને
ખૂબ દુઃખ થયું. પોતે હબીબટને બદલે ખિસ્સો જિંચકયો હોત તો
સારું થાત, પણ આ વિચારમાં તે મોડા પડ્યા હતા. મારા મિત્ર

ફરવા ગયા હતા. ‘હખીખટ’ ઊભો હતો. મેં આવીને તેને પાસ આપ્યો. પાસ મળતાંજ જાણે લોટરી લાગે અને માણસ ખુશ થાય તેમ તે તો આંસ્યો ગયો. ‘હું’ નવાજૂની બનેલી તેની ખજાર મારા મિત્રાએ આવીને મને કહી. ત્યારે ‘હખીખટ’ ત્યાં ન હતો. મને આથી અઃખાનુની કંગાડીપતના દુઃખનો ખ્યાલ આવ્યો. રહેવાના અને કપડાંના કાંઈકાંઈ પેસો પાંજરી શ્રીમંત હોય તેમ લાગતું હતું. બંને તેની પાસે લાખો રૂપિયા હોય પણ હું તો તેને મરીબ જ માનવાનો છું. તેનું મન મરીબ છે. જે પૈસા ખરે સમયે તક ન ઓળખે તે પ્રેર ને ‘હું’ મધમાં ધસીને ચાટવાના? ઉપરાંત તેણે બ્યારે વગર હકકે બિચો ઉપડાવ્યો ત્યારે તેની મૂડીસાદી તુંદ મિત્રાજી વૃતિ વિના ખીંચી કાંઈ તેનામાં ન લાગ્યું. આ બિચો જીવડાવ્યો તેની મહેનતની એક આની સુદાં તે ન છોડી શક્યો. મને આજે પ્રખ્યાત થાય છે કે આ પ્રકરણનું મથાળું બિચારો ક્યું છે, તો તેમાં બિચારો ‘હખીખટ’ને મળ્યો કે દેવરાજને ?

જયાં હું શરત મારું છું.

શ્રીમદમાં હવે જે જ દિવસનો હું મહેમાન છું, ખાદીબંડારમાં અમને સારી સમવડ મળી ગઈ. નાહવાની, ખાવાની જે અમદા મુસાફરીમાં વડી હતી તેમાંથી હવે અમને કાંઈ રાહત મળી. અહીં આ ઉનાળાની ઋતુ ગણાતી. હાડી જે કે આપણા શિયાળા જેટલી જ લાગતી. કહે છે કે અહીં શિયાળામાં લોકો ગાંગરી બાંધે છે. મરીબ લોકો નાના માટલાને કાણા પાડી તેમાં દેવતા નાખીને જાતીએ બાંધે છે તેને ગાંગરી કહે છે.

શ્રીનગર પ્રત્યે મને કેટલું જાણે કેમ મમતા બંધાઈ હતી. એ સ્થાન છોડી જવું ગમતું ન હતું પણ મારે હિંદના બીજા પણ કેટલાક પ્રાંત જોવા હતા એટલે છોડ્યા વગર છટકો નહતો. અહીંના હવાપાણી માફક આવી ગયાં હતાં. આ નગરને સાચું શ્રીનગર (શોભાનમાન શહેર) બનાવનાર જેલમ પાસેજ હતી. ફૂલવાડી ઠેરઠેર હતી હતી. પીચ, બદામ, દ્રાક્ષ, સફરજન, સ્ટ્રોબેરી વગેરે ફોજાતી રેલમછેલ હતી. સ્થળ રમણીય હતું અને આખને પ્રિય અને અલ્પાદ્યનક લાગતું. આટલું સુંદર દૃશ્ય હોઈ શકે? પ્રથમ દ્રષ્ટિએ જ ચિત્તને આકર્ષી લે એવું. આ સ્થળ જોયા પછી મને લાગ્યું અને સંતોષ થયો કે જિંદગીમાં મેં કાંઈક જોયું.

શ્રીનગર છોડ્યું તેની આગલી રાતે અમે વાતવાતમાં ચર્ચા કરતા. ગૂજરાત કરતાં કાઠિયાવાડના લોકો ઉદાર, શરવીર અને રસ્તે મળ્યા હોય તેટલા ખાતર વખત આવે સહન પણ કરે એવા. વળી ગાંધીજી પણ કાઠિયાવાડના. હું હતો ગૂજરાતનો. મારા સાથીઓ કાઠિયાવાડના. તેઓ કહે ગૂજરાતીતો ભાત ખાઉં. આવી અનેક સરખામણી અને ચર્ચા પછી, જમ્યા પછી દોઢ શેર ગુલાબ જાંભુ કેટલું ખાય છ તેની ચર્ચા લાગી. આ ચર્ચાથી અમે જાણે ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડની શરવીરતાના પ્રશ્નનો નિષ્કર્ષ ન કરવાના હોઈએ? અહીં જમાને દૂધ પીનાનો રિવાજ હોય છે. અમે પણ દુધ પીને બેઠા હતા. મેં ચર્ચાને આ પડકાર ઉપાડી લીધો. આ એટલા માટે લખુ છું કે શ્રીનગરનાં હવા પાણી કેટલાં બધાં માફક આવી ગયાં હતાં તેને વાચકોને ખ્યાલ આવે.

બગર અહીંથી સવા માઈલ દૂર હતું. ગાડીમાં જવાની જે દરખાસ્ત થઈ તે મેં એટલા માટે ન સ્વીકારી કે ચાલવાને કારણે વખત ભય અને પેટમાં થોડી જગા પણ થાય. કૃષ્ણ જન્મતી બીજે

વિવેકે હતી, એટલે દુકાનો રાત્રે દસ વાગે પણ ખુલી હતી. દોઢ શેર ગુલાબનાંબુ એટલે નંગ-૧૬. બે ચાર તો રમતમાં ખાઈ ગયો પણ હજી તો પાણેરમાં પહેલી પૂણી હતી. મારા મિત્રો કહેતા કે હું મદિ પડીશ હું પણ કંઈક કરતો હતો. છતાં આ શરતમાં ન હારું એવી મારી ઇચ્છા હતી. સાથે ચટણી, ચાક કે અચાણું કાંઈ જ લેવાનું ન હતું. મેં બાંઈ ગુલાબનાંબુ તો પૂરાં કર્યાં. પણ હજી તો હું અર્ધે આગ્યો હતો. પણ તે વખતે મને મારી તનિયત કરતાં પ્રતિબ્ધાની, મારી એકલાની જ નહિ પણ સારા ગૂઝરાતની પ્રતિબ્ધાની ચિંતા હતી. એટલે એક શહીદની અલ્લયી બાકીનાં બાંઈ ગુલાબનાંબુ પણ મહામહેનતે ઉતારી ગયો. પાચનમાં મદદ ચામ એવી આશાએ તૈયાર રખાવેલાં બે પાન ચાવી ગયો. ખાધાના પરિણામની ચિંતા સવારને સોંપી તે રાત પૂરતો તો ધસધસાટ ભાંધી ગયો.

આ વાંચી કાંઈએ મને મહેમાન તરીકે નોતરતાં ખ્યાવાની જરૂર નથી. કારણકે આ મારો સામાન્ય ખોરાક નથી. આને લીધે મને બીજો પણ એક ફાયદો થયો. બીજો દિવસે જ જન્મદિવસ હતો એટલે અપવાસ પણ અનાયાસે ચર્ધા ગયો અને એ પુણ્યકૃત્યથી મારું પેટથળ પણ આપોઆપ સમી મધું.

સંસ્કારનું બળ

રાજા રાણા અકકડ શાનતા વિસાત શી લમ રાજ તણી, કઈ સત્તા પર ફેદકા મારો લાખ કોટિના ભલે ધણી, લાખ તો મૂઠી રાખ બરાબર, કોડ છોડ્યે ચરવાળે, સુતા સૂકા ઘાસ બરાબર, બળી આસપાસે બાળે. — ચક્રવર્તી મહારાજ ચાલિયા, કાળચક્રેની ફેરીએ, સગ દીકાં મેં શાહઆલમનાં લીખ માંગતાં શેરીએ.

મલખારી—

પૈસાદારના પુત્રો તો એમ જ માનતા હોય છે કે કપડાં હાથે ધોવાય નહિ, વાસણ સાફ થાય નહિ. એ કામ કરવા માટે તો ભાડૂતી માણસ જ જોઈએ, જેની પાસેથી પૈસાને જોરે કામ લઇ શકાય. પરંતુ તેમને ખબર નથી કે પૈસા જેવા ચંચળ છે તેવું નાનપણમાં કેળવેલું ખડતલપણું અને શક્તિ ચંચળ નથી. મુંબઈના કેટલાયે કોલેજીયલિયો જે ગાડી વગર બહાર પગ નથી મૂકતા, જેમની સ્ત્રીઓ અનેક નોકરો પર પૈસાને જોરે દોરદર્માંમ અલાવતી હોય છે, તેઓ કાળચક્રમાં આવી જઈ જવારે શ્રીમંતાઈ ખોઈ ખેસે છે, ત્યારે આ સ્ત્રીઓને હાથે કામ કરવાનું આવતા, પહેલાં કદી ન અનુભવેલું દુઃખ અનુભવવું પડે છે. પોતાનું કામ હાથે કરતાં જે નથી શરમાતો તે જ ખરે માણસ * નાનમ પોતાનું કામ હાથે કરવામાં નથી પણ હાથપગ સાબૂત હોવા છતાં પોતાનું કામ શ્રીજી પાસે કરાવવામાં છે.

શ્રીનગરમાં લખિ સમય જે ખાદીબંદારની શાખામાં રહ્યો હતો, તે સ્થળ એક રીતે તો આખા દેશનું ગરમ કપડાંના ઉત્તમ બાબતમાં પાવરહાઉસ જેવું છે. બહીથીજ બધે ગરમ કામળા, લુછ, પશમીના બહાર જાય છે, આ સ્થળે સ્નાનગ્રહમાં હું મારાં કપડાં ધોતો હતો. તેવામાં એક બાર વર્ષનો ગૂંજરાતી છોકરો હાથમાં રેકેટ લઇને સ્નાનગ્રહ આગળ આવી પહોંચ્યો. હું જાતે કપડાં ધોતો હતો એટલે તેણે મને રમો માની લીધા અને શ્રીમંતોના પુત્રો રમ્યાંઓ સાથે જે જાતનું વર્તન રાખે છે તેવું જ વર્તન તેણે મારી સાથે રાખ્યું. આમાં મને કંઈ

* ગવર્નર જનરલ બન્યા પછી જ્યારે સાવ સાદા રાગજી હાથે કપડાં ધોવા લાગ્યાં ત્યારે તેમના નોકરો આવા વૉઇસરોય જોઈ ચકિત થએલા. તેઓ બોલેલા કે “બાબુજી આપ કપડાં ધોએંગે તો શીર હમેરા ક્યા હોગા ?”

અપમાન ન લાગ્યું. મને તો આથી રમૂજ થઈ હતું. આથી તેને પણ આશ્ચર્ય તો થયું જ. તેણે મને રામાર્મથી ઊંચી પાવરીએ ચઢાવી, બટ્ટ ધારી લીધો. મારે આર્માય કાંઈ તકરાર નહોતી. જે માને તે. છતી એ આંખરાખાનેય જો કોઈ કાણે દહે તો જેમ તકરારનું કારણ નથી તેમ મારે પણ ન હતું કપડાં માણસથી દાંથે ધોવાય જ નહિ, અને રામાર્મી કે બટ્ટથીજ ધોઈ સકાય એ પૂર્વમદ આ બાળકમાં બંધાય ગયો હતો.

આ મુસાફરીમાં મને બીજા બાળકોનું રમણુ થાય છે. જેમનાં તરફ હું આકર્ષાયો છું. તેમની પણ વાત સરખામણીના ખ્યાલથી અહીં કરવી જરૂરી છે. આશુમાં એક આઠ વર્ષનો છોકરો મળેલો તે હતો તો મજૂર વર્ગનો પણ તેનો કંઈ મીઠો હતો અને દિલ સાદુ. ચપળ પણ હતો. તે મને સજ્જાદ સૂચના આપતો, રસતો બતાવતો, ક્યાં ખાવું, શું કરવું વગેરે સ્પષ્ટ બતાવતો. તેની માં મજૂરશ્વ હતી. મેં તેને પૂછ્યું કે તારી મા બીમાર છે? તો તુરત કહે 'વાગલ જો ગઈ ચી. જલ ઈક હૈ. કોઈપણ કામની ના ન પાડતે. તેનો ઉત્સાહ ખૂબ હતો. પૈસાની તેને મારી પાસે આશા નહતી.

અજમેર પાસે મધ્યર રહેશન છે. ત્યાં હું ઊતર્યો. મારતરથી અમારા જેવાને નારોળી તરફ જતા જોઈ પૂછ્યા વગર ન રહેવાયું, 'ત્યાં શું છે? એ ઘર છે, એમાં શું જોવાનું છે?' તેને રીં. અખર કે ત્યાં તો અખિ ભર્યો છે જે એક દિવસ અગટશે અને ચોમેર દવા-નળ અગટવશે. નારોળીમાં આશ્રમ છે. ત્યાં કેટલાક માંધીવાદી, સમાજવાદી અને સામ્યવાદી વિચાર ધરાવતા મિત્રોનું એક સારું એવું જૂથ છે, જે ગામડાંની સેવા કરે છે. ત્યાંના કાર્યમાં તત્પરતા હતી, કોઈ કાંતવું તો કોઈ વાંચવું તો કોઈ સાફસૂરી કરવું. કોઈ નવરું બેડું

ન હતું. થી સમનારાયણ ચૌધરી તેના મુખ્ય કાર્યકર્તા છે. જે
 બાલેલા કે આ દેશ બાળે જે સ્થિતિમાં છે તેનું કારણ આપણા
 સેવકો છે. એ સ્થિતિ સુધારવી હોય તો વધુ સાચા સેવકો
 ઉત્પન્ન કરવા પડશે. તેમની સાથેની ચર્ચા પરથી તેમનું
 દૃષ્ટિબિંદુ સ્પષ્ટ અને ખીળને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવું
 ઘાગેલું. અહીં હું જમવા બેઠો હતો. એક નાનકડો ઊંઝરો પાસે
 બેઠો હતો. મેં તેને ગમતમાં રાટલી ખાવા ધરી. તેણે કંઈ મેં જૂઠા નહીં
 જાતા. મને થયું વાહ! પછી મેં ઉચેથી પાણી પી તેને પીવા ધયું
 તો કહે, અવ પાની જૂઠા નહીં મેં પી સકતા હું. હું તેના તરફ
 બેઠાં. આટલો નાનો ઊંઝરો કેટલું બધું સમજે છે? આથી મેં
 તેને તેની ઉંમર પૂછી તો કહે કે મેરી મા કો વૂઝ જો. બધા જ બે
 માને ઉંમર પૂછવા જાય તો માને તો તકલીફ પડી જાય. જો કે હું
 તો તેનું ધર અને તેનાં માબાપ કેવાં હશે એ જાણવા ઉત્સુક હતો
 જ. રસ્તામાં તેણે ધણી મીઠી મીઠી વાતો કરી. આ બાળકના
 પિતા પોતાની પત્ની જે ધઉં વીણતા હતા તેમને ધઉં વીણવામાં
 મદદ કરી રહ્યા હતા. મને તરત થયું કે આવા સંસ્કારી બાળકના
 પિતા પણ ખૂબ સંસ્કારી અને આદર્શસેવી ઉચ્ચ ભાવનાવાળા જ હશે.
 મારી તે કહવાના સામી પડી. તેની માએ તેની ઉંમર ચાર વર્ષની
 કહી. આવો હેશિયાર અને ગંભીર આ ચાર વર્ષનો ઊંઝરો મને
 ગમ્ય લાગ્યો. મારો તો તે મિત્ર બન્યો અને તેણે મને જમવા
 આમંત્રણ આપ્યું. અને વખતસર આવવા સૂચના પણ તેણે જ
 આપી.

જ્યારે આ બાળકથી જૂઠા પડવાનું થયું ત્યારે મને કુખ-

થયું હતું.

શ્રીનગર છાંયુ'

આખરે શ્રીનગરને છેલ્લી સવામ કરવાનો વખત આવી પહોં-
ચ્યો. આથી મને દુઃખ થયું પણ જીએ ઉપાય નહોતો. કારણ કે
હિન્દના હજી તો ઘણા ઘણા ભાગો મારે જોવાના ખાકી હતા. આ
પ્રદેશની ભાષા તદ્દન જુદી હતી, છતાં તેણે અમારા પર મોહિની
ભગાડી હતી. હિન્દને દેગ કહેવા કરતા ખંડ જ કહેવો વધુ યોગ્ય છે
અહીં પણ તો જુદીજુદી ભાષાઓ છે. આવો મોટો દેશ દૂર
મુદતમાં મારે જોવો હતો એટલે આ જોખા જેટલા સુંદર પ્રદેશને
વધુ દિવસો આપવા એ પરવડે એમ નહતું. આથી મારે પ્રીત અને
ધૃતિ પર Control મૂકવો પડ્યો.

વળી હિન્દના પાટનગર દિલ્હીને વળતાર મળવાનો વાયદો કરીને-
આગ્યો હતો. આમાંમાં તાજમહાલનું વર્ષો જૂનું આકર્ષણ દખાવી
રાખ્યું હતું. આ અને એથીય વિશેષ જોવાનું મળશે એમ આશ્વાસન
મેળવી મિન્ન હૃદયે રાવજાધિની મોટરમાં સવારે આઠ વાગે બેઠો.

મોટરમાં બેઠા પછી ખબર પડી કે તે દસ વાગે ઊપડવાની
હતી. આ રથજી પ્રત્યેનું મમત્વ એટલું બધું બધાયું હતું કે જવાનું
મેહુ થયાને લીધે જીવ હિતાવજિયો કે સપક્ષાયો બનતો નહોતો; વાંકી
ચૂંટી જોલમ જ્યારે હું મોટરમાં બેઠો ત્યારે મનેય વળાવવા આવી
હતી. આ નગર પર તેનાં કેટલા બધા હિપકારો હતા. પંદર-
દિવસ તેણે અમને ય તેના ખોળામાં સહેલ કરાવી હતી. અમારી તો
તેને થોડા દિવસ, ખાતરખરદાસ્ત અને સુખદુઃખની વ્યવસ્થા કરવી
પડી હતી. પણ આ નગરના લોકોને તો તેના વગર એક દાણ પણ
ચાલતું નહતું. તેના પાણીમાં આ લોકોએ ખેતરો બનાવ્યાં હતાં.
જમીન પર જન્વાના અબાવે તેમણે નદીમાં જ વસસાટ કર્યો હતો. આ

તોડો હજીય ધરાયા નહતા. અને તેમણે જેલમ પર સાકબાજના બગ્ગર બનાવ્યાં હતાં. છતાં જેલમ જેવા કાંઈ બોલી ન હતી. મા પણ પોતાના બાગકને મોટો થવા પછી સ્તનપાન કરાવતી નથી. જ્યારે આ તો વર્ષોથી એના એ જ ક્રમે વેઠ કરતી આવેલી છે. ક્યા શાપે, ક્યા પાપે તેને આ ગંદા, ગંધાતા માનવોને રક્ષા બનાવી તેમના ભારવાહી બનવું પડ્યું હતું? જ્યારે મને ઠેક વાંકી વળી મીરાં કાઢલ સુધી 'આવજો' કહેતી આવી ત્યારે હું કેવો વિવેકશૂન્ય હતો એમ મને લાગ્યું. પોં પોં કરતી મોટર ચાલવા લાગી ત્યારે જ હું આ વિચારતંદ્રામાંથી જાગી પડ્યો. 'આગળ મળીશ' એમ કહી તે આવી ગઈ છતાં હું આટલા બધા દિવસો સુધી તેને આધાર, તેના બોલામાં હતો એટલે મોટરમાં હતો છતાં જેલમમાં 'હું' એવો શ્રમ સેવી રહ્યો હતો. એટલા બધા શ્રમ અને ધસારા વેઠવા છતાં પારકા પર અનેક ઉપકારો કરવા છતાં મનુષ્યે તેને બદલામાં કાંઈ જ આપ્યું ન હતું !

ખારામુદ્રા પછી આવી ગયું અમરનાથ અને જમ્મુના માર્ગેતું કુદરતી સૌંદર્ય જેવા પછી આ દ્રશ્યો સ્વભાવિક જ લાગતાં હતાં જેણે જોવા પૂરતો જ આનંદ થતો હતો. સોથી સવાસો શ્રીટ ઊંચા અને ૧૫ થી ૫૦ શ્રીટના ઘેરાવાવાળા વૃક્ષરાજો આ રસ્તે ય અમને પ્રવાસીઓને વિદાયમાન દેવા આવ્યા હતા. કારણ કે ખીજે ક્યાંય અમારો ભોટો થઈ શકે તેમ નહતું. આટલું સુંદર કાશ્મીર જે અમને વહાણું લાગતું હતું તે અમે છોડી ચક્યા, જ્યારે તે છોડવા એઓ તૈયાર ન હોઈ કાશ્મીરનો અતિથિસ્વકાર કેવો છે તે દર્શાવી 'ફરી આવજો' કહી અમે તેમને અમારા પ્રદેશમાં કદાચ દસરડી જઈશું. એ ખીજે ઝટ અદ્રશ્ય થઈ ચાલ્યાં જતાં હતાં. જેલમે પણ કોહાત્રા સુધી આવી પોતાનું વચન પાળ્યું હતું. પછી તે પહાડોને આડા ધરી ક્યાંય સંતોષ ગઈ તે અમે બાંધવા ન પામ્યા.

આ રસ્તે અમારી મુસાફરી ૧૬ માઇલની થઇ હતી. ત્યાં દૂર દૂર ઊંચા આકાશમાં ઝાડની છાયામાં, મંતાવલા મકાનો ખરફના ચોસલાં જેવા દેખાતાં હતાં. જેમ જેમ મોટર સામેનો જાતીયુગ પહોંચ ચડતી ગઇ તેમતેમ આ ખરફના ચોસલાંઓ જેવા લાગતાં જાપરાંઓ એક પછી એક વધતાં દેખાયાં. ત્યાં તો કોઇ બેલી જોઇયું કે આ તો મરી ગયું.

રાવલપિંડીથી ૪૦ માઇલે ૭૦૦૦ ફીટ જોડ્યું મરી હિલસ્ટેશન છે તેનું દ્રશ્ય ખૂબ સુંદર છે. ચાલુ મોટરે તે જોયા પછી લાગ્યું કે મરીને ખાતર પણ અમે આ રસ્તે આવ્યા તે ઠીક જ ક્યું છે. ઉત્તમ અને દિલ્હીથી નજીક આ રચળ હોવાથી અહીં અગ્નિજ્વેલો મોટા પ્રમાણમાં વસવાટ કરી પહેલગામ કે શ્રીનગર કરતાં ય તેને મોડું બનાવી મૂક્યું છે. હવે તો અહીંથી સીધું નીચું ઊતરવાનું હતું એટલે વગર પેટ્રોલે મોટર જઇ શકે એમ હતું. અમે છેવટે રાવલપિંડી આવ્યા. અને એ જ રાતે પેશાવર જવા ટ્રેનમાં બેઠા.

પેશાવરના પહાડોમાં

પેશાવર જોટલું ધારીએ છીએ તેટલું લખકર સ્થાન નથી. ત્યાં હિન્દુ, શીખ અને મુસલમાનોની વસતી છે. શીખ લોકો તો ઠેરઠેર વસેલા છે. તેઓ ખૂબ ઉઘમી છે. ધર્મજનુની અને સ્વભાવે માયાળુ છે. આવા અગમચા સ્થળે કેને ત્યાં જિતરવું એ એક મંત્ર હતો જિતરવા સંખ્યામાં ક્યાં ય આ જાતની મુશ્કેલી અમને પડી ન હતી. અમરનાથમાં એક પેશાવરનાં બ્રાહ્મણ મુસાફર મળેલા અને તેમણે પેશાવરમાં અમારે તેમને ત્યાં રહેવું એમ આમંત્રણ તો આપી મૂકેલ હતું જ. પણ પેશાવર જતાં તેમણે આ નોતરું ઉઘાડી દીધું. અમારો પહેરવેશ અને દેખાવ એવો હતો કે અમને બધા બંગાળી ધારી લેતા. બંગાળીઓની છાપ સરકાર ઉપર ક્રાન્તિકારી મળ તરીકે પડેલી હોવાથી સરકાર ખાસ કરીને સરહદમાં બંગાળીઓ પર કારે જાપ્તો રાખે છે. અમે સ્ટેશને ઉતર્યા: કે બીક લાગે એવા પદાણુ પોલીસો કંઈક અવાજે હિન્દીમાં પૂછ્યા "લોગ્યાં કે "કહાં ટહરેંગે ? કહાં તક રહેંગે ઓર ચહાં કહાં આયે હૈ" અમરનાથમાં ક્યા જેવો લાગતો પેલો જુવાનિયો બ્રાહ્મણ પદાણુ મુસાફર પણ અહીં ટાલો ટપ ચક્ર મયો અને તેણે અમારી વ્યવસ્થા સીધી ધર્મશાળામાં કરવાની છે એમ જણાવી દીધું. અને અમે ય ખાલી મુસાફરો જ છીએ એમ જણાવી અહીંથી છટક્યા.

સામાન વગેરેની પણ તપાસ થઈ ગઈ. અમે આ લોકો પાસેથી છટકતાં 'હાથ' અનુભવી. પણ પેશાવરમાં અમારે નવા જ અનુભવો કરવાનાં હતા. સામાન્ય રીતે અમરાલ આશ્રમમાં મુસાફરો રહેતા હોય છે. અમે ત્યાં તપાસ કરી તો તેનો ચોકીદાર નેકીરામ કહે કે બધી ઓરડીઓ ઝરાઈ ગઈ છે અને જગા ખિલકુલ નથી. જમા હતી છતાં તેજે ના પાડી. ઘણી તપાસ, વાતચીત અને થોડી રકરક પછી તેણે એક ઓરડી અમને ઉઘાડી આપી. આ ઓરડીની રચના એવી વિચિત્ર હતી કે રાત્રે ગરમી દુઃસહ થઈ પડતી હતી તેમજ દિવસમાં ત્રણવાર નાહવા છતાં શાન્તિ મળતી નહોતી ત્રીનગરમાં સાત દિવસે નાહનારને પંદર દિવસ બાદ દિવસમાં ત્રણ વખત નાહવાનો અનુભવ, કુદરતના ઝડપી ફેરફારોની અસર સમજાવતો હતો.

પેશાવરમાં જન્મવાની બારે મુશ્કેલી પડી. આખો પ્રાંત માંસાહારી છે. વીંશીરાળો શાકાહાર અને માંસાહાર બંને બનાવે છે. રસોઈમાં એકનાં એક વાસણો વપરાતાં હોઈ અમે એવી વીંશીઓમાં જન્મવા તૈયાર ન હતા. ત્યાં તો લોકોને અમે માંસ નથી ખાતા તે જાણીને બારે નવાઈ લાગતી. અમે કહેતા 'અ.ખુ' ગૂજરાત માંસાહારથી મુક્ત છે' ત્યારે તે વધુ નવાઈ પામતા. પેશાવરમાં હમરો ઘેટાં બકરાં રોજ કપાઈ જાય છે. ઉંચકે મહામહેનતે એક વીંશીરાળો એવો અભ્યો કે જેને ત્યાં ખાનાર શાકાહારી હતા; પણ એક બે ટંક ખાધા પછી ત્યાં ખાવા જવા મન થતું નહિ. અમે તો કબલરોટી અને દૂધ સારી પેટે ખાતા. સેંઘી સારી લીલી દ્રાક્ષ શેરખશેર ખાઈને ચલાતી લેના. અહીં સીઓ સારી પેટે મનાને પાળે છે. અત્યાર મુધી અમે જ્યાં જ્યાં ફર્યા હતા ત્યાં ત્યાં બધે સીઓ બહાર ફરતી દેખાતી. જ્યારે અહીં સીઓના દર્શન જવડે જ થતાં. જાજરની વ્યવસ્થા પણ ત્રીજે માસ રાખવામાં આવેલી હોય છે; પુરુષ લાંગી જાજર સાફ કરવા આવતા નજરે પડતા નથી. લાહોરમાં,

અમૃતસરમાં, પેશાવરમાં બધે સ્ત્રીઓને લાંગી તરીકે કામ કરતી જોઈ છે. અને તેને ધણી ધરના દાદરા ચડવાના હોવાથી રોજ એક ડુંગર જેટલું ચડવું પડે છે. અમરનાથવાળા પેલા લાઇએ અમને એક વાર જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું. અમે તો પાંચ દિનમાં કંટાળી ગયા હતા એટલે ક્ષુધા શાંત કરવા ગમે ત્યાં જમવા જવા તૈયાર હતા. અહીંયાં પણ બીમસેની ફૂલકા જ બનતા હતા. જમવા બેસવા માટે શેતરંજ કે પાટલા કંઈ દાખ્યા ન હતાં. એક ખાટલા પર બેઠા બેઠા અમે બોજનની રાહ જોતા હતા અમારા મનમાં એમ કે કપારે પાટલા નાંખે અને અમે બેસી જઈએ. પણ ત્યાં તો તે ખાટલા ઉપર જ પીરસેલી થાળીઓ આવી પહોંચી અને અમે ખૂબ સાચવી સાચવીને એક પણ છટિ બહાર ન પડે એમ જમ્યા.

કાશ્મીર અને પેશાવર બે ભૂમિમાં પણ કેટલો ફેર છે. કાશ્મીરના લોકો બિચારા, જ્યારે પેશાવરના બહાદુર. કાશ્મીરના લોકોની આંખમાં ભારે કામળતા રહેલી છે, જ્યારે પેશાવરના લોકોની આંખમાં કરકાહી જોવા મળે છે. પેશાવરમાં ફરતાં જોયું કે દાંતના રોગીઓ ઘણા છે. ઠેરઠેર દાંતના ડોક્ટરનાં પાટિયાં જોવા મળ્યાં. આનું કારણ માંસાહાર હશે ?

રાવળપિંડીથી પેશાવર આવતાં ટ્રેનમાં એક બાઈ નમાજ પઢવાના વિચારમાં હતા. હું વચમાં બિભે હતો. મને ફટ મણ્ઠો માર્યો અને નમાજ પઢવા લાગ્યા. શું ચયું તે મને પછી સમજાયું. આવું વર્તન બીજા પક્ષીને ન ગમ્યું. તેણે આવા અસંખ્ય વર્તન માટે ખુદના નામ પર તે લાક્ષણિક કંઈ કહ્યું. છેવટે, પેલા લાઇએ મારી માફી માંગી. સમજણ આવતાં આ ગ્રંથ નમ્રતા સારી પેઠે દાખવી શકે છે. વગર એજાખ્યાણે એક બાઈએ મને પેશાવરમાં રખડવા સાધકલ આપેલી અને મારે ઠંડાણેથી આવીને લઇ જવા કહેલું. મેં જ્યારે તેમને પૂછ્યું કે તમે સાધકલ પાછી આંવી મેળવશો તો કહે

મામૂલી યાત્રા છે. અને આ ભાષા સાચકલ લેવા ન આપ્યા ત્યારે સાચકલ પહેંચાડવાની મને ચિંતા પેડી. મેં તેમનું નામકામ પૂછેલું હતું જ. હું તેમને સાચકલ પહેંચાડવાની વ્યવસ્થામાં હતો ત્યાં તેમને માથુસ આવી મળ્યો.

ડૉ. ખાનસાહેબને અમે બે ત્રણ વાર મળેલા. પૂજ્ય શ્રી. સરદાર સાહેબે તેમના પર ભદ્રામણ પત્ર આપ્યા હતા. જ્યારે જમણે ત્યારે તે ખૂબ કામમાં હોય. તેમને મળવા આવ્યો દિવસ રાહ જોઈએ તો ય તે નવરા થાય તેમ ન હતું. અમને ય થતું કે આવા માથુસને વખત કેમ લેવાય? હતા તેમના જેવાને ન મળીએ તો અમારી આ મુસાફરી સંપૂર્ણ ન કહેવાય તેમની વાત કરવાની હતી એવી સરસ હતી કે જાણે વાતો ક્યાં જ કરીએ, પણ તેમની રાહ જોનાર ધણી હતા એટલે ઝટ રજા લઈ લેતા.

૧. આ પ્રદેશમાં સનાદકારો ધણી મળતા. કોઈની સનાદ સરખી અને મળતી આવતી નહતી. કોઈ આમ કહેતું તો વળી કોઈ તેમ કહેતું. કોણ મનવું, કોણ ન માનવું એ પ્રશ્ન અમને મૂંઝવણમાં નાખી દેતો. એક સંજોએ અમે દૂધ પીતા હતા. સવારે ખેંચરવાક જહું એમ નક્કી કરેલું. ત્યાં એક જણ બોલ્યા. “તમે ક્યાંથી આવો છો? બંગાળથી?” આ પ્રશ્ન નવો ન હતો. તે ભાષ્યે આમ જ બોલ્યું, “તમે ત્યાં જશો કે કંઈ પૂછ્યા વગર તમને પકડી લેશે અને છ આઠ માસ પૂરી દેશે. ભારે જામતો છે. તમારા જેવા પર તો ખાસ નજર રખાય છે.” રોડને મળેલા કદાવર, દાંડીવાળા, ચમકતી આંખવાળા પદાર્થોનો કોર રવર ગાદ આવ્યો. મુસાફરીમાં આ અનુભવ પ્રથમ હતો. અમને થયેલું કે ગામમાં શું જોવાય? આ લોકો અંજીયું આગળ ભરવા દે તેમ નથી, જ્યાં જુઓ ત્યાં

પોલીસ અને ફોજો, ફોજમાં ખૂબ હોંશિયાર સી. આઇ. ડી. હોય છે. 'બિઅરલાટ જલુ' કે નહિ તે અજ્ઞ વિચાર કરાવે તેવો થઈ પડ્યો. આખરે અમે નક્કો કહ્યું કે ન જલું. બીજો દિવસે લાહોર જવાનું ગોઠવ્યું.

જતી વખતે ડૉ. ખાનસાહેબને મળવા ગયા. તેમણે પૂછ્યું, 'બિઅરલાટ ક્યારે જઈ આવ્યા?' અમે કહ્યું 'જલુ' નથી.' "તમે આટલે સુધી આવ્યા અને બિઅર ન જાઓ! તમે રહો અને જો જવાનું નક્કી ન કહ્યું હોય તો જોવા પછી જાઓ." અમે થયેલો અનુભવ કરતાં કરતાં કહ્યો. તેમણે અમને ઉધ્ધ લીધા: "Who are your advisers? મેં તમને નહોતું કહ્યું કે તમારે કંઈ કામકાજ હોય તો મને કહેવું. અહીં તો બહુ સી. આઇ. ડીના માણસો ફરે છે અને વાતાવરણ જેમ બને તેમ ભયજનક બનાવે છે. હમણાં જ કમળાહેવી ચટ્ટોપાધ્યાય પણ ત્યાં જઈ આવ્યા." ફરી પાછા તે નવાઈથી બોલ્યા, "Who are your advisers?" અમે ચૂપ બન્યા. કરપોકની છાપ પાડી. કફોળ બન્યા એવી વાનો કરતા રસ્તે ચાલવા લાગ્યા. લાહોર જવાનું બંધ રાખ્યું. વહેલા બિડી ઉત્સાહભેર બીપ્યા. પેલા પોલીસ બિરાદરો તો હતા જ. તેમણે અમારા સામું જોઈ કંઈક ટપાળ્યું.

પેશાવરથી જમરદ સુધી તો ટ્રેન સીધી ચાલી જાય છે. જમરદ વટાવ્યા પંક્તી ટ્રેન પહાડોમાંથી પસાર થાય છે. લાંબી સુરમ ફાડીને રસ્તા કરવામાં આવ્યા છે. પૂના જતાં બોમદા આવે છે. તેના એક બોમદા પર બીજો બોમદો અહીં આવે છે અને ટ્રેન જાંબી ચડે છે. ત્રીનગર જતાં મેટર પહાડની આસપાસ ગોળ ફરતી. અહીં ટ્રેન

એળ કરતી લેઈ. એ એન્જનનો વારાફરતી ઉપયોગ થેનો. જે એન્જન આમળા હવું ને પાછળ લાય અને પાછળ હવું તે આમળ આવે. આમ બેત્રણ વાર એન્જન બદલાય. રરનામાં આફ્રિડીઓનાં મકાનો આવતાં. આમ્મુમામ્મુ કોટ અને ઉપર એક ઊંચો ખૂરજ. તેઓ ખૂરજ પર મઢે અને ત્યાંથી નિશાન તોંકે. હજી ય કેટલાક બખોલ બનાવીને ગ્રાણીઓની અવસ્થામાં રહે છે. આખો પ્રદેશ કુંગરાળ છે. દહાડે દહાડે અંમેલો આ રસે આગળને આમળ કૂચકદમ કરે છે. અને આવા આફ્રિડીઓને સડક સાયચવા રોડી રૂપિવા રપુનો પથાર બાંધી આપે છે. અહીં ફરતાં આફ્રિડીઓ વિષે ધણી અજન્ન મજન વાતો સાંભળવા મળતી. આફ્રિડીઓનું તો બંદૂક બનાવવાનું કાર ખાનું છે. કાંઈ કહેવું દારૂગોળો ખૂટતાં કાબૂચના બાદલદ તેમને મદદ કરે છે. એકલા અને નમગાપોયાનું મજ્જું નરિ એવે રદરે અમે આવી પહોંચ્યા. ખૂનીની વાત તો એ છે કે રેરે લાઇનથી દસ થીટ દુર જો આફ્રિડી કાંઈનું ખૂન કરે તો અંમેલો જલ્લવાર નથી. કારણકે અંમેજ હાં ત્યા પૂની યજ્જ માર છે. ધંડીમટા ઉપર દિ-હું છેલ્લું રહેલન. આજથી વર્ષો પહેલાં ત્યા કેવલ કુંગરા દળ. સમય જતાં આજે તો એક સારું એવું સદેર ઘડ મધું છે, ત્યાં સિનેન્, રફૂલ, વોટર વર્કસ છે. પેથારરથી મેટર રેલ આવન કંઈ જે.

હિન્દુસ્તાનની મુદિતને માટે ક્યા પ્રતિ કેટલો અયતન કર્યો છે. તેનો વિચાર કરતાં ગૂજરાત અને સરહદ એ એમાં ગૂજરાત જાગૃતિના હિસાબે દીપે, જ્યારે સરહદ જુરસાના હિસાબે, સરહદમાં જાગૃતિ નથી. ગૂજરાતમાં તેટલો જુરસો નથી. આ એ વસ્તુઓ ભેગી ક્યારે થાય ? અહીંના લોકો રાજકારણમાં ભાગ લે છે, સમજે છે, અભણવર્ગ પણ રાજકારણના પ્રશ્નો પૂછે પણ કોઈપણ જાતના પ્રત્યારકાર્યને બહાવે રાખકીય પ્રવૃત્તિ લેશ માત્ર ટકી શકી નથી. સભા થવાની હોય તે પહેલાં પોલીસની ૧૦૦-૨૦૦ની પાટી આવી જાય છે અને ત્યાર પહેલાં જ ૧૪૪મી કલમ લાગી જાય છે. લોકો શું થશે તે વિચાર નથી કરતા. ખુદાઇ ખિદમતગારના એક જ બેલને ખાતર કેટલાય ગોળાથી વીંધાઇ ગયા હતા. ખરી અહિંસા તો એ લોકોએ રમગાં ઉતારી છે.

‘ પેશાવર શહેર અને કેન્ટોનમેન્ટ એ જોતાં લાગે કે આ શું ? શહેર ખૂબ મંદુ અને કેન્ટોનમેન્ટ ખૂબ સ્વચ્છ છે. પેશાવર કેન્ટ તો જાણે લંડનનું પરં. દુકાનો કેટલી સુંદર અને આલેશાન. વધુ અંગ્રેજ વસતા હોવાથી રથાન સુંદર રાખેલું છે. દુનિયાબારનાં નવા નવા લેખકોનાં તાજાં પ્રકાશનો અહીં આવી જાય છે. પેશાવર શહેર જોતાં મંદુ લાગે છે. નાની સાંકડી ગલી, રસ્તા ગંધાય અને આનુષાણુ પાણીની બે ખુલ્લી મટરો સાંધી જાય. પાનપટ્ટીના ચુકના રસ્તામાં માલ ડાધા દેખાય. અને તેથી જ પેશાવરમાં દાંતના તખીબે વધું દશે શું ?

આપણે ત્યાં જેમ ઉનાળામાં ફેરીઓના ઢગ ખડકાય છે તેમ પેશાવરમાં સવારમાં લીલી દ્રાક્ષ અને ફળોનું મોઢું બજાર કરાય છે.

ગરીબ માણસ પણ લીલી દ્રાક્ષ ખાતો માલમ પડે છે. સો'કડો મળું
ફળ બપોર સુધીમાં તો ખવાસ થઈ જાય છે. બીજે દિવસે બગ્ગરમાં
પાછા ફળના ઢગ ખડકાય છે. ફળફળાદીની રેલમહેલમ અને સરહા
પાણી એટલે આ લોકોનાં શરીર ખૂબ જામેલાં હોય છે.

કાશ્મીરમાં દ્રાક્ષની મોસમ માટે અમે જરા વહેલા હતા. એટલે
આ દ્રાક્ષ માટે અમને પેસાવર ક્યારે આવે અને દ્રાક્ષ સારી પેઠે
ખાઈએ એમ થયા કરતું હતું. પેસાવરમાં બગ્ગરમાં બાવ પૂછ્યો તો
કહે શેરના પાંચ આના. હું તો દ્રાક્ષ માટે પેસાવર પેસાવર કરી રહ્યો
હતો. આ શું ? મેં તેને કહ્યું કે આમ કેમ ? બહુ મોઢી, પછી
હુકાનદારે મને શેર બતાવ્યો. જેવા લોકો શરીર તંદુરસ્ત અને જાડા
હતા તેવો આ શેર પણ તેમના જ જેવો પકાણી હતો. પૂરા ૧૦૫
તોલાનો. હવે ખૂબ દ્રાક્ષ ખાવાની મળવાની એમ માની હું આનંદ
પામ્યો. અને દ્રાક્ષ વધે ચણામમરાની જેમ તેના ફાકા મારવા
જાગ્યો. ત્યારપછી આટલાં વર્ષો વીત્યાં હજી એ રીતે ધરામને એટલાં
બધી દ્રાક્ષ ખાધી નથી. ત્યાં તો દ્રાક્ષનો પ્રદેશ એટલે પ્રદેશના
પાકને ત્યાંજ ખૂબ ખાઈ લેવા પછી ઇચ્છા થતી.

આ લોકો નાના બાળકોને કાકા કહીને બોલાવે છે. આથી
એક રથજે હું છેતરાઈ ગયો. ૫૦ વર્ષના માણસના પાંચ વર્ષના કાકા
પ્રત્યે મારે ૫ મન રાખી જોવું પડ્યું. તપાસ કરી તો કહે કાકા
ચતા નથી અમે તો નાના બાળકોને માટે વિવેકલયા શબ્દ તરીકે જ
કાકા શબ્દ વાપરીએ છીએ. પછી અમને પણ કાકા કહેવાની ૧૫૨
થઈ ગઈ. અને એ વિવેક પણ અપનાવવા જેવો લાગ્યો.

લશ્કરમાં ચાર બી. એ. થએલા રૂપિયા વીસની નોકરીમાં ગયા

૩ એલું મેં જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે મને આ જીવાનો કરતાં કપાક કપાક મહેનત કરતા કસમીરના માંજીનું જીવન વધુ ગમ્યું.

જ્યેષ્ઠરધાદ જતાં જમરદ પછી બ્રિટીશ હદ પૂરી થાય છે. ૧૦૦-૧૫૦ આફ્રીકોએ ખસે બાંદુક રાખી ઊભેલા જોઇ મને આશ્ચર્ય થયું. શું આ લોકો પલટણવાળા તો નહિ હોય ? મેં કોઇને પૂછ્યું કે તમે આ બાંદુક રાખી છે તે પલટણમાં તોફારી કરો છો ? તો કહે એ તો હમારા મુલક છે. આ લોકોને પોતાના વતન ઉપર જખમ મમાવ છે. તેમને અંગ્રેજોનાં આજ્ઞા પછી આ બધું શું થઇ રહ્યું છે તેની સમજ નહિ પડતી હોય. અંગ્રેજોનાં ધાડાંનાં ધાડાં આવવા છતાં આ લોકો હજી ય સ્વાતંત્ર્યને જોળવી રહ્યા છે. બાંદુકોના લાયસન્સની તેમને જરૂર નથી. સોળ વર્ષના જીવાન પણ બાંદુક રાખે છે. માડીમાં આ લોકો ટિકિટ પણ લેતા નથી. ભારતર ટિકિટ માગે તો કહે થે હે ટિકિટ. એમ કહી બાંદુક ખતાવે છે. બધી રેલ્વે પૈસા કમાવાના હેતુથી નહિ પણ લસકરી હેતુથી આજી કરવામાં આવેલી છે.

અહીંથી હવે આગળ અફઘાનીસ્તાનની હદ સર થાય છે, અને 'બ્રિટીશ હદ પૂરી થાય છે' એવાં જે પાટિયાં લગાવેલાં છે તેનું રક્ષણ કરતા પોલિસો બાંદુકો લઇને આ હદને સાચવે છે. હવે તો આગળ જવાય તેમ ન હતું, એટલે હિન્દુ નાકુ જોઇ પાછો ફર્યો.

આજે બાર વર્ષે ડૉ. ખાનસાહેબ યાદ આવે છે. કેવા સરળ નિર-
ભિમાની નિખાલસ છતાં તેટલા જ મજબૂત, પીર અને અડઝા ! તેમના જેવાની સાથે ગાળેલી થોડી જિનિટો અને એ સમૃતિ મારે મન મદામોલી મુડી છે. આજે હિન્દ આઝાદ થયું છે. પણ રાષ્ટ્રના એ

વીર અને બહાદુર બે ભાઈઓ બંધનમાં જકડાયલા પડ્યા છે. જેમણે આઝાદીના જંગમાં સરહદ પ્રાંતમાં પ્રાણ અને ચેતના અર્પણ કરી તે એક માત્ર રાજકારણીય ભૂલને પરિણામે જોવામાં વેઠે છે.

સરહદમાં લોહી રેડાય એ જાણે તેમણે ચૂંટણીમાં જોરજોરથી પ્રચાર ન કર્યો, અને પાકીસ્તાનમાં માનવાવાદના અડધા ટકાથી પણ ઓછા વધુ મત પડ્યા, અને સરહદનું ભાવિ પાકીસ્તાન સાથે જોડાવાનું થકાધું. આને કું તે દહાડે રાજકારણીય ભૂલ માનતો હતો, અમે મિત્રો વાતો કરતા “સત્તા ન હોયવી, કબજો બજવાન વરતુ છે.” અને એ રીતે સરહદ જેવો મુદ્દાનો પ્રાંત કે જ્યાં આઝાદીના અંક-ધારીઓને રેંસી નાખવામાં આવતા તે મુશ્કેલી પ્રાણ જેવા એ તપસ્વી ખાન ભાઈઓ આજે હિન્દ આઝાદ થવા છતાં બંધનમાં પડેલા છે.

મને સંતોષ તો ત્યારે થશે કે એવો પણ મુવશ્ફ દિવસ આવે કે મુસ્લીમ પ્રજા આખી જાગૃત બને, સત્ય અને ધર્મનો વિજય થાય, આ બે બંધુઓ જોશમુક્ત બને, અને એથીયે આગળ વધીને કહું કે પાકીસ્તાનના વડા પ્રધાન યામ ડૉ. ખાન સાહેબ અને સરહદના ગાંધી યામ ગવર્નર જનરલ. અને તે ધન્ય દિને પાકીસ્તાન અને હિન્દ જુદાં નહિ હોય.

લાહોર

પેશાવરથી લાહોર આવ્યો છું. આટલું બધું રૂપો છતાં લાહોરમાં જે કામકામના મતભેદો અને અલમ અલમ વાડા જોવા તેવા બીજે ક્યાંય નથી જોવા. નાનાં બાળકોને કુમળી વયે જ જુદીજુદી શાળાઓમાં બહાવવાથી આવ્યા સરકારો તેમનામાં પણ દૃઢ થાય છે. જેમકે સનાતનીઓની નિશાળ જુદી. આર્યસમાજ ઓની જુદી. મુસ્લીમો પછી પોતાની જુદી નિશાળ કેમ ન કરે ? શીખ લોકોનો તો મોટો ભાગ અહીં જ છે એટલે તેઓને તેમની તો જુદી નિશાળ જોઈએ જ. બાળકોને આથી શિશુવયે સામાન્ય એક નિશાળમાં બહાવવામાં આવતાં ન હોવાથી તેમને હું હિન્દી છું કે હિન્દનો છું એ ખ્યાલ કરતાં હું શીખ છું કે હું સનાતની છું એ જ ખ્યાલ વધુ રહે છે. આથી અહીં જ્યારે કામકામની અવગતિ થાય છે ત્યારે તે ઉપર સ્વરૂપ પકડવા વગર સમતી નથી. આમ લાહોર એ પંજાબનું એક એવું શહેર છે કે જ્યાં બોલોની સમતુલા જાળવવા દરેક કોમે તેવા રહેવું પડે છે.

અહીં કોતેજો અને હાઇસ્કૂલો ઘણી છે; અને અનારકલી બજાર જે લાહોરનું મોટામાં મોટું બજાર ગણાય છે તેના વેપારનો સુખ્ય આધાર કોલેજિયનો પર જ છે. આ પણ મોટું શહેર છે

અને લાંબું પથરાયુ છે. નવું દિલ્હી જેવું સુંદર બન્યું છે તેવું જ નવું લાહોર પણ છે.

૨૧. લાલા લજપતરાયના મૃત્યુ બાદ આજે તેમનું સ્થાન પૂરે, આ બધા પક્ષોને એકત્રિત કરી કાબૂમાં રાખી યોગ્ય માર્ગે દોરે એવા કાંઈ નેતા લાહોરમાં નથી. દરેક કામના જુદા જુદા આગેવાનો છે પણ તેઓને તો પોતાનો પક્ષ રહ્યો એટલે રાષ્ટ્રીયતાની દ્રષ્ટિએ આખા પંજાબ પર જેની એકચક્ષી આજુ પ્રવર્તતી હોય એવા નેતાનું ધ્યાન ત્યાં અશ્વપૂરાવલું જ રહ્યું છે.

અહીં ઉનાળામાં સખ્ત તાપ અને ગિપાળામાં અતિરાય ઢૂંડી પડે છે. શરીરે આખી પ્રજા સરાકત છે. ધરતે એ મુખ્ય ખોરાક છે. આને બદલે અહીં દૂધ કે દહીંમાં બરફ નાંખી, ખાંડ નાંખી લસસી બનાવવામાં આવે છે. પેંડાની પણ લસસી બનાવે છે. પંજાબનાં ગામડાંમાં હજી યાનો પ્રવેશ ગૂંજરાત જેટલે થયો નથી.

મોગલ બાદશાહોમાં સૌથી વધુ વિલાસપ્રિય અને મોંઝમેા જહાંગીર ગણાય છે. જહાંગીરને નુરજહાં ખૂબ જ વહાલી હતી. તે જહાંગીરથી અલગ નહોતી રહેતી. અને ન્યાયાસને બેસીને પણ બાદશાહને સલાહ આપ્યા કરતી હતી.

૩૪ વર્ષે પણ નુરજહાં ખૂબ રૂપાળી હતી અને જહાંગીરે તેની જોડે આ હિંમતે લખ ક્યુ દત્ત. શેરઅરધાનને મારી નંખાવ્યા બાદ કાજી મારફતે બોતેર લાખ રૂપિયાની કીમતી પહેરામણી નકકી કરી હતી. સોળ લાખની કીમતનો મોતીનો હાર જહાંગીરે નુરજહાંને બેટ આપ્યો હતો. જહાંગીરે તેને માટે નીચેના સખ્તો કહ્યા હતા: “મારી કાંઈપણ બાબતમાં જુદી ન પાડી શકાય એવી મારી સાથીદાર.” એવા આ પ્રેમી મુગલની લાહોરમાં કબર છે. મૃત્યુ બાદ તેમની દૂર દૂર કબર જોઈ, પ્રિયતમા નુરજહાંને જહાંગીરના રાગથી દૂર

દટાએલી જોષ હૃદયને આધાત થયો. મૃત્યુ પાદ તેમને અલગ રાખી આત્મ અયોગ્ય કાર્ય ક્યુ એ જોષ એક નિઃશ્વાસ નીકળી ગયો.

આ વખતે મોગલોના વંશનો પણ વિચાર આવ્યો. આ બધા મોગલ પાદચાહે ક્યાં ક્યાં ફરનાવાયા છે? બાબર કાબુલમાં સ્તરે છે. હુમાયુ દિલ્હીમાં પડ્યો છે. અકબર સિકંદરામાં ઢંકાયો છે. જહાંગીર લાહોરમાં ફટાયો છે. શાહજહાં આમમાં પોડ્યો છે. ઔરંગઝેબ ઔરંગાબાદ પાસે ખુદાબાદમાં છે. આખો આ એક વંશ ક્યાં ક્યાં વેરવિખેર પડ્યો છે? કહે છે કે જહાંગીરે તો કાશ્મીરના વેરી નામના ઠંડા ઝરણા પાસે મને ફરનાવતો એમ મરતાં પછા વ્યક્ત કરેલી, પણ એની પ્રિયતામા તૂરજહાંએ એને પોતે બંધાવેલા લાહોરથી પાંચ માઇલ દૂરના શાહદાર નામે બાગમાં ફરનાવ્યો. આ આ બાગમાં જહાંગીરની મૃત્યુતિથિએ દર વર્ષે મેળો ભરાય છે. મોગલ જમાનાનો આ એક નમૂનેદાર બાગ છે.

લાહોરથી ત્રણ માઇલ પર આવેલો શાલીમાર બાગ શાહજહાંને બનાવડાવેલો. નાદીરશાહ આ બાગની રચના અને સૌંદર્ય જોઈ આજો જ બની ગયેલો. ત્યાં વસંત ઋતુમાં દર વર્ષે મેળો ભરાય છે તેને ચિરાગનો મેળો કહે છે. આ બાગ કુશળ ઇન્જનેર અલિમદ્દીને બનાવેલો છે. તેમાં તેણે વહેતાં પાણીની ખૂબ સુંદર વ્યવસ્થા કરી છે.

લાહોરની બાદશાહી મસીદ નામે ઓગળાતી મસીદ આલમગીર ઔરંગઝેબે બનાવેલી છે, અને દિંદની પ્રખ્યાત મસીદમાં તેની ગણના થાય છે. એ સાદી છે પણ સુંદર છે. એની ચારે બાજુ ચાર મિનારા છે. એ મિનારા પરથી શહેરનો દેખાવ ખૂબ સુંદર લાગે છે.

બાદશાહી મસીદ અને લાહોરી કિલ્લાની વચ્ચેમાં હજૂરીબાગ આવેલો છે. તેની મધ્યમાં મહારાગ્ન રણજીતસિંહની છત્રી છે.

અમૃતસર

ગૂજરાતમાં જે સત્તુઓ જોતાં બાર માસ લાગે તે પ્રવાસમાં અપાટાખંધ એક માસમાં જુદે જુદે સ્થળે જોવા મળી, અમરનાથને રરતે ભારે ઠંડી હતી. આ ઠંડી એટલી બધી સખ્ત હતી કે આખો દિવસ બાણે તાપ્પા જ કરીએ. ગૂજરાતની ઠંડી આના આગળ કંઈ જ હિસાબમાં નહિ. આઠ દિવસ પછી પેશાવરમાં મેંયો તો ત્યાં અસલ તાપનો અનુભવ થયો. હિમાલયમાં આઠ આઠ દિવસ ન નાકનારને અહીં દિવસમાં ત્રણ વાર નાહવું 'પડવું' હતું છતાં બિઝળાટમાં શાંતિ મળતી નહતી. આ વખતે કાશ્મીર સારું એમ લાગ્યું. અમૃતસરમાં વરસાદની ઝડીઓ જોઇ. ચારે બાજુએ પાણી પાણી, કુદરતની કળા અને તેના ફેરફારોની અડધી અસર હતું આથી જોઇ શક્યો.

અમૃતસરમાં ખુબ વરસાદ હતો અને આ વખતે ગૂજરાતમાં દુષ્કાળ હતો. પંજાબીઓને દુષ્કાળની નવાઇ હતી. તેમને તો ખ્યાલ પણ નહોતો કે વરસાદ ન પડે તેને દુષ્કાળ કહેવાય. પંજાબમાં તો ઠેર ઠેર નહેરોની સારી સગવડ છે. રેલના પાટા જેવી સીધી લાંબી નહેરો સુંદર લાગે છે. આપણે ત્યાં દરેક જિલ્લામાં નદી હોવા છતાં નહેરો બનાવવી શક્ય નથી; કારણ કે બિનાગામાં નદીઓમાં પાણી થોડું રહે છે. બ્યારે ઉત્તર હિન્દમાં ઘણે સ્થળે બરફ ઓગળવાને કારણે નદીઓમાં પુર બિજરાતા હોવાથી વરસાદની ગરજ કે વાણ બેકુતોને રહેતી નથી. આથી અહીં ધનધાનની રેલમહેલમ છે. બિખારીને કે ગરીબને રાટલો મેળવવો અહીં મુશ્કેલ નથી. ગુજરાતમાં જેટલી ચાની દુકાનો છે તેટલી અહીં જાંચની દુકાનો છે. અહીંના લોકો દુધ અને જાંચ ખુબ પીએ છે. બિનાગામાં કે શિયાળામાં પણ આ લોકો લરસી પીએ છે.

લાહોરથી અમૃતસર ૩૫ માઈલ દુર છે. અહીં મોટર અને રેલ્વે વચ્ચે સખ્ત હરીફાઈ ચાલે છે. રેલ્વેવાળા આઠ આના લે છે.

જ્યારે મોટરવાળા પાંચ આના ઘોડાગાડી પણ અહીં સરતી છે. જો કે નવા આર્ગાંતુકને ત્રણચાર ગણું ભાડું પ્રથમ કહે છે પણ રકમ કરતાં ન ધારેલ ભાડું પણ ગરજ વખતે આ ગાડીવાળા લે છે. અમે ચાર જણાએ સામાન સાથે એક જ આનામાં મુસાફરી કરી હતી. આમ ચાર વચ્ચે આખી ગાડી એક આનામાં કદી આવી શકે એમ માની શકાય ?

હું રાતે અમૃતસર આવેલો હતો એટલે સવારે જ સુવર્ણ-મંદિર જોવું એમ નક્કી કર્યું હતું. હું જ્યાં છીતરો હતો ત્યાં ખીજા વેપારીઓ હતા. તે સુવર્ણમંદિરના ખૂબ વખાણ કરતા હતા. આથી રાત ક્યારે પસાર થાય અને સવારે હું જઈશ આ સોનાના મંદિરના દર્શન કરું એમ ઇચ્છા થતી હતી.

કોઈના કહેવા પર જ્યારે અમુક વસ્તુ જોવાય છે ત્યારે તે આપણને ગમશે કે નહિ ગમે તે પ્રશ્ન થાય છે. સુવર્ણમંદિર મેં ધાર્યું હતું તેના કરતાં વધુ નીકળ્યું. હજારો સ્ત્રી-પુરુષ ત્યાં આવે છે, સીખ સ્ત્રીઓ અને નાનાં બાળકો પણ ફિરપાણ રાખે છે અને સેંકડોની સંખ્યામાં મંદિરમાં વારંવાર જોવા મળે છે. રોજ સાંજે અને સવારે કરવા જવાનું મન થાય એવું મનોહર એ સ્થળ છે. કવિઓને કાવ્ય રચુરે, ડૉક્ટરને કોઈ દર્દીની ચિકિત્સામાં ફેરફાર કરવાના વિચારો સૂઝે, લોકતને ઈશ્વર પ્રતિ સંજ્ઞાન બનાવે, હતાશ થયેલાને પુનઃ મહત્વકાંક્ષી બનાવે, એવું આ સ્થળ આજ સુધીમાં જોયેલાં અનેક મંદિરો કરતાં વિશેષ મધ્યું. સંગીતના ગણકારો, લજ્જન પ્રેમીઓ, ઠેર ઠેર ખેંદ ખેંદ ભગ્નનની ધુન જમાવે છે. આ મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા મેં ચપલ ઉતાર્યા ત્યારે તાણે મોતીની દુકાન ન હોય એટલાં બધાં ચપલ અને ખૂટ સાચવી રહેલ ભાવિક સીખો સ્વચ્છથી ખેઠેલા જોવા પાડે જ પરફું પાણી પાંતી કંટલીક ભાવિક સ્ત્રીઓ આ સુવર્ણમંદિરમાં આવેલાં સ્ત્રીપુરુષોનાં

જોડા સાફ કરતી 'શીખ' જોના જોવા મળી. મને આ ન જોયેલું-
 'જોવાલું' મળ્યું. નવાઈમાં મારાથી 'પુઝાઈ' ગયું. "તમે કેમ આમ? મને
 તે લોકોના જોડા સાફ કરો છો" ? તો મને કહે, "જો લોકો આ
 રથજો આવે છે તેમની નૈયત સાફ છે અને તેવાના ચરણની રજને
 સ્પર્શવું એમાં ધન્યતા છે." આવું જ બીજું પણ એક દ્રશ્ય જોયું.
 પાસે એક પાણીનો કુંડ હતો. મંદિરમાં જતા પહેલાં બધા
 તેમાં પગ ધોતા હતાં. અને આ પગ ધોવાયેલું મેલું, ગંદું, પાણી
 ચરણામૃતમાં વપરાતું હતું. મને મારા પગ આ કુંડમાં ધોવા ન
 મળ્યા. રખેને મારા પગના ધોવાયેલા મેનને કાંઈ ચરણામૃત તરીકે
 વાપરે તો ! આથી હું નાખુશ હતો, નારાજ હતો. કદાચ આથી
 માણસમાં નમ્રતા અને અદનાયલું આવે પણ આ જમાનામાં જ્યાં
 સ્વચ્છતાના અભાવે આરોગ્યનું ખૂન થઈ રહ્યું છે ત્યાં પગની ગંદી
 રજ, તેનું ચરણામૃત કરવું એ વિચાર જ બચકર અને
 ધૂણાજનક છે. નમ્રતા કેળવના આના કરતાં બીજા ધણા
 મારા ઊપાયો યોગ્ય થકાય.

મરાઠામાં અને આજે પણ હું ટોપી પહેરતો નથી. મને આથી
 ક્યાંય પ્રવેશ પામવામાં મુશ્કેલી નહીં ન હતી. બીજાને હું ટોપી
 પહેર' કે ન પહેર' તેમાં શું ? કોઈને શું કામ પરવા કે પડી હોય !
 પણ અહીં સુવર્ણ મંદિરમાં આ ન આપ્યું. અહીં તો જોણે મંદિર
 જોવું હોય તેણે મંદિરની ચિરત પાળતા જ જોઈએ. રાજા જ્યાંજો
 પણ સુવર્ણ મંદિર જોવા જોડા કાઢ્યા હતા અને ટોપી પહેરી રાખ્યો
 હતો. જ્યારે રાણી ફેરીએ એમ પસંદ ન કર્યું એટલે તેને
 મંદિરની બહાર ઉભું રહેવું પડ્યું હતું. આ વાત સીખ સ્વયંસેવકે
 જ્યારે કરી ત્યારે મને થયું કે મારો તો હવે શો ધડો ? ટોપી 'ન
 પહેરવા એટલે ખુલ્લું માથું રાખ્યું' કહેવાય. ખુલ્લું શરીર એટલે
 નાગું શરીર. તેવી રીતે મારે માથું નાગું ગણાયું. મંદિર જોવાની
 બિતાવળ અને મારી તાલાવેલી ગઈ રાતની હતી; કાંઈક મંદિરનાં

સવ્ય રવિનો આંખે જિંધમાં જોયાં અને હિસાબ્યાં પણ દતાં. તે મંદિર જોવાનો વિલંબ એક ટોપાને કારણે મારે વેઠવો પડ્યો. આ એક જ રથજો ટોપીનું મહત્વ મને સમજાયું. મને ખીન્ને એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. ૧૯૩૦માં સાબરમતી જેલમાં હું પહેલવહેલો જ્યારે જમવા બેઠો ત્યારે આમજ મુંઝાયો હતો. જેલમાં દાળ માટે તાંસળું બને પાણી પીવા અંજુ એમ બેજ વાસણો મળે છે. દાળ તાંસળામાં રેકાવી, રોટલા ક્યાં મૂકવા તે અંજુ જાગેલો. અંજુમાં તો પાણી લેવાય છેવટે મેં મારા હાથની ચાળી બનાવેલી. અને પછી તો રોજ દાળમાં રોટલા લઈ દાળમાં બોળી ખાધે રાખતો. ટોપી વગરનો હું ખિસ્સા ફેંદોળતાં હમાલ મેળવા શક્યો એટલે મેં મારે રૂમાલ બાધી દીધી. આથી મને રજા મળી મધ અને મારી શુદ્ધિ વાપરવાના કારણે મારો નંબર જટ લાગી ગયો.

પેસનાં જ સામેનું એક આરસપાણનું અને સોનાના શિખરવાળું મંદિર જોઈ હું સંતોષ પામ્યો. પણ આગળ જ્યાં જોડે હું તો મારી આંખો અંજાઈ ગઈ ૧૪૦ ફીટ સુધી આરસપાણની લાટીઓ લાગી ગઈ છે, અને અને આખું મંદિર અંજાઈ ગયું છે. જનરે દુરથી આગ લાગતી હોય એવો પ્રકાશ દેખાય છે. આ મંદિર એક સરોવરમાં આવેલું છે, તેને ચારે બાજુ એવારો છે. સૂર્યનો પ્રકાશ બધા પાણીને સુવર્ણરંગી બનાવે છે. અરીસામાં જેવું મોંદું સાફ દેખાય તેટલું આ મંદિર, પાણીમાં દેખાય છે. મંદિરોમાં જ્યારે ભજન કીર્તન ચાલે છે ત્યારે કોઈ શીખ બચ્ચો મને તેમ બેસતો નથી. વાતચીત કરતો નથી. ભજનમાં બધા એકચિત્તે તે તલ્લીન બનેલા હોય છે. મંદિરના મધ્ય ભાગમાં ટિંગોટના પચ્ચીના પર અંજુ સાહેબની ધર્મની મોટી ચોપડી સોનાના સુદર પગવાળા બાજક પર ગોઠવેલી હોય છે. શીરાનો પ્રસાદ વહેંચાય છે. પેસનો દુરથી નાનકડા કુંગર જેવો દેખાતો ઢગ ચલે હોય છે. પાસે જ એક બિંચું

ટાવર છે, સુવર્ણ મહેલા બે, મનારા છે. પાણીમાં મંદિરની શોભા કેટલી અદ્ભુત રીતે કરેલી છે. ચારે પાસ આરસપહાણથી બાંધેલું મંદિર દરિયામાં બેઠા જેવું લાગે છે.

જેમ મોગલ બાદશાહોને પોતાના મહેલો ગોળા પડેલા તેમ આપણા હિન્દુ લોકોને પણ અનેક મંદિરો છે છતાં દેખાદેખીથી બીજાં મંદિરો બાંધવાની વૃત્તિ જાગે છે. શીખોનું આટલું સુંદર મંદિર જોઈ હિન્દુઓને પણ જુલુકું મંદિર બાંધવા પ્રત્યક્ષ થઈ શું હિન્દુ અને શીખોના જગતનાં જુદા છે ? આવો વિચાર ન કરી તેમણે પણ પોતાનું નવું જ મંદિર લક્ષ્મીનારાયણનું (દુર્ગાશ્યા) આજ દિનનું બાંધવું શરૂ કર્યું છે ૨૦ લાખ તો ખર્ચાઈ ગયા છે. પણ આના જેવું બાંધતાં તો કરોડો રૂપિયા લાગશે કારણ કે આખું મંદિર બનાવી તેના પર સેનાનું ઢાંકણ કરતાં કેટલા બધા રૂપિયા થઈ જાય ?

અમૃતસરમાં આવી જલિયાંવાલા બાગને ન જોઈ તો કેમ ચાલે ! વર્ષોથી અને તેના પર મમતા જાંધાઈ હતી. ત્યાંથી રાજકુલાવનાની ગિનગારી પ્રગટી હતી. અમૃતસરમાં ગમે તેને પૂછો તો જલિયાંવાલા બાગ ક્યાં આવ્યો તે આશ્ચર્યજનક સૌ કહેશે. એમાં નવાઈ શું છે ? આજ આ જલિયાંવાલા બાગમાં હું ભાવબીને હાથે પેઠો. મને અહીં હિંસા અને અહિંસાના અનેક વિચારો આવ્યા. હિન્દમાં તો જલિયાંવાલાની કાંઈક ચેતન અને જાગૃતિ આવ્યા છે જ્યારે જે સ્થળે હયાકાંક થયો તે સ્થળે તો લોકો સાંવ કરપોક બની ગયા છે. હિન્દમાં આવા અનેક જલિયાંવાલા સામે એક અહિંસા જ એવો પંથ બતાવશે કે હથિયારો હેઠાં મૂકાવશે અને પાશવતામાંથી માનવતા પ્રગટશે.

મારા વૃષ્ઠ દાદીમાને હવે, ચાલ છે કે હું જત્રા કરું છું. પણ તેમને થી ખબર કે હું કેવી જત્રા કરું છું. અને જત્રામાં ધર્મ વિષે

મને કેવા દેવા વિચારો આવે છે ? મારું એવું માનવું છે કે ધર્મ માટેની ભાવના કરતાં રાષ્ટ્ર માટેની ભાવના પ્રમટે તે વધુ યોગ્ય છે. જે દેશ આઝાદ નથી તે દેશની ધાર્મિક ઉન્નાતિ કદી યર્થ રાકવાની નથી. એટલે રાષ્ટ્રભાવના કેળવવાની વધુ જરૂર છે. હિન્દુ, મુસ્લીમ કે શીખ ધર્મ માટે માર્યા ફાડે છે પણ દેશ માટે કંઈ કરતા નથી. શીખોએ ધર્મનું રક્ષણ કરવા ૬૦,૦૦૦ અકાલીઓ કેળવ્યા છે. દેશ માટે કેમ કેઈ કરવું નહિ હોય ? અમરનાથમાં હું વિકટ યાત્રા કરતીં થણી વૃદ્ધાએને પૂછતો કે તમે આ જગત ન કરી હોત તો શું વાંધા હતો ? કેમ અમરનાથ આવ્યા છો ? તો કહે સૌ બેગી હું. ૫ આવી છું, અમરનાથ શું છે તે તો ખબર નથી. ધર્મ પ્રત્યે અધઃશ્રદ્ધા રાખવા કરતાં સાચો ધર્મ સમજી રાષ્ટ્રને માટે ફના થવું એ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મ છે.

૩૩૨સે ચર લાખ રૂપિયા આપી જસિયાનાલા બાગ ખરીદી દીધા છે. પણ ત્યાં કીર્તિગાથાઓ લખવા દેવામાં નથી આવી, ન્યારે કાનપુરમાં નાના સાહેબે અંગ્રેજોને જે કૂવામાં નાખી દીધેલા તેના ઉપર આજે ૫ હિન્દીઓના દુગુણની યાદી મેટી કરવું અને અંગ્રેજોનાં મનમાં હિન્દીઓ પ્રત્યે રોષ અને વેર જગાડવું પૂતણું પોતાની માફપીઠ ઉપર લેખ લખને બીજું છે. તે બનાવ કરતાં આ બનાવનું મહત્ત્વ હિન્દના ઇતિહાસમાં કંઈ ઓછું નથી—બલકે અનેકગણું વધારે છે.

નાનકાનાનો હત્યાકાંઠ

આવો જ જીને એક મહત્વનો પ્રસંગ આ બાજુ બનેલો છે કે જેની આપણા તરફ ધ્યાને જાણે નથી. અમૃતસરથી ખાર માઇલે આવેલા ગુરુકામારનો આ પ્રસંગ છે.

અંસેહકારની ચળવળને અને આ પ્રસંગને સીધો સંબંધ નથી. છતાં રાજકીય અને ધર્મ સંબંધ સંકળાયેલો પ્રસંગ પંજાબમાં બન્યો.

તેને પરિણામે દેહસે શીખ સેવકોના જાન સાર્થો મમા તે જોડું જરૂરી છે.

૧૯૧૯માં આખા દેશમાં રાજકીય ચળવળથી જાગૃતિ અને જ્ઞાન આવર્તા ગયાં. સુધારકો સુધારાના કાર્યમાં આગળ વધવા લાગ્યા, રવદેશીમાં માનવાવાળા તેની પૃઠે લાગ્યા, ધર્મનાળા ધર્મના સડા દૂર કરવા લાગ્યા. આમ સારાએ દેશમાં એક જળપરી દિવસાલ ચાર ચર્ણ. શીખ કોમે પણ આ વખતે જોમાં મળી પેતાના કેટલાક હકોની માંગણી સરકાર પાસે મૂકી. ધારાસભામાં વધુ જોડકા માંગી; દેશવંશી અને મહિરોના વહીવટમાં સુવ્યવસ્થા કરી ચોખ્ખા માથું મારવું એમ નક્કી કર્યું. અસહકારના આ જીવાળ સમયે ૧૯૨૦ના ઑક્ટોબરમાં મળેલી શીખ પરિષદે ઠરાવ કર્યો કે દેશવંશી અને ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં કદી સરકારે માથું ન મારવું.

૧૯૨૦માં આ મંડળને ગુરુદ્વારા પ્રબંધક બંધવા શીખ સુધારક મંડળ કહેવામાં આવ્યું. બધા શીખ ગુરુદ્વારા અને ધર્મસ્થાનોની વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્ય આરંભ્યું. આ વખતે કેટલાક મહંતોએ કબજો આપવા ના પાડી. આ મહંતો દુરાચારી હતા. તેમણે દુરાચાર ચાલુ રાખવો હતો કબજો આપવો નહોતો. આથી તેમણે તો આ સુધારકોની વિરુદ્ધ ઊલટી ફરિયાદો રજુ કરી, પણ દેશમાં તો જીવાળ ચડ્યો હતો એટલે આ મહંતોને કાંઈએ ટેકો ન આપ્યો. એટલે સુધારકોએ નાનકાનાના ગુરુદ્વારાનો કબજો લેવાની ઇચ્છા હોડેચોક જાહેર કરી, આ ગુરુદ્વારાની આવક લાખોની હતી અને તેના તાખામાં ૩૨ ગામો હતા.

આ વખતે લાહોરમાં નાનકાનાના મહંત નીરાયણદાસના પ્રમુખપદે સનાતની શીખોની એક સભા મળી હતી; અને ઊંપી રીતે આ અકાલીઓ સામે માથુસોની અને લશ્કરની ભરતી કરવામાં આવી હતી.

શુદ્ધારા પ્રતિબંધક સમિતિના સેવકો (અકાલીઓ) મંદિરે મંદિરે ફરતા હતા અને સુધારાઓ કરવા ખૂબ પ્રયત્ન કરતા હતા.

અહીં મહંત નારાયણદાસે વારસામાં ગાદી પર મરાતી ત્રાપ માટે ૫૦૦ પદાર્થો અને મવાલીઓ સંતાડી રાખ્યા હતા. બે દિવસ પહેલાં નાનકાના સાહેબમાં પ્રવેશ કરવા અકાલીઓએ ચત્ન કરેલો પણ દાખલ ન કર્યા. બીજી દોઢસો માણસોની જે દુકડી મંદિરમાં દાખલ થઈ તેણે ગ્રંથ સાહેબની પૂજા કરી. એટલામાં શું થયું તે એ દુકડી પાછી જ ફરવા ન પામી.

મંદિરનાં પારણાં બંધ હતાં. અને જ્યારે તે ઉપડ્યાં ત્યારે કોઈ ત્યાં હવતું ન હતું. નીચેનો અહેવાલ લાહોરના લાલા બિરધારીલાલનો લખાવેલો છે.

સવારે સરદાર લઘમણસિંહ આશરે દોઢસો માણસોની દુકડી સાથે શુદ્ધારામાં આવ્યા અને ખાલસાની સભાને વંદન કર્યું. ત્યાં તે મહંત નારાયણદાસે બધાં પારણાં બંધ કર્યાં અને તેના માણસોએ બંદુક, રાઈફલ વગેરે લઈને જાપરા નીચેથી નીકળી આવી આં સોફા પર જે આવ્યું તે મારવું શરૂ કર્યું. છટોના તો સોળ ફંગલો કરી રાખ્યા હતા. આ વખતે સરદાર લઘમણસિંહે કહ્યું કે હું તો સરોડી જતાં ખાલસા સભાના હસને આવેલો છું, પણ અહીં કોઈ સાંભળવા તૈયાર ન હતું. આ હત્યાકાંડ ઝડ પૂરો થયો. કેટલીએ લાશોને શુદ્ધારાના દક્ષિણના ખૂણામાં ઢમરડી લઈ જઈ વ્યાસતેલ ઝાંટી ખાંચી મૂકવામાં આવી. કપાલેલાં માથાનાં અને છૂટાછૂટા શરીરના ભાગોના પણ દબલા પડ્યા હતા. મંદિર પણ લોહીસોડાણ થઈ ગયું. કોઈ ખબર કહેવા જનાર, નાસવા ચત્ન કરનાર પણ બચવા ન પામ્યું.

મિલમાલિક ઉત્તમસિંગે પોતાના બે માણસને સાચી શી હકીકત બની છે તે જોવા મોકલ્યા તો તેમને ય મારી નાખવામાં આવ્યા.

કમરના સરકારે કરતારસિંગ આ વખતે ૧,૦૦૦ સાથીઓ લઈ ગુરુદ્વારામાં આવી પહોંચ્યા. અને કબજે સોંપી દેવા મહંતને આમહૂ-પૂર્વકે જણાવ્યું. સરકારે પણ આનાકાની કરવા માંડી અને સામાન્ય દબે જ જાણે કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ વાત કરી; પણ જ્યારે કરતારસિંગે કહ્યું કે અમે ગુરુદ્વારામાં ગયા વગર પાછા ફરવાના નથી, સુરેપિયન કે દેશી લશ્કર કે મહંતના માણસો જો રોકશે તો તેમનો પણ સામનો કરશું અને એકે એક મરી મરી જઈશું પણ ગુરુ દ્વારાનો કબજો લીધા વગર જઈશું નહિ. આ નિર્ણયના જોરે તાક્ષણ જ સરકારે આ લોકોને ગુરુદ્વારાનો કબજો સોંપ્યો.

આ સમાચારથી દેશભરમાં બચતું અને અપમાન થયું હોય તેવું વાતાવરણ સળગી ઊઠ્યું. ગામેગામથી તારો છૂટ્યો. ગાડીઓ વચમાં રોકાશે અને મોઝા પહોંચશે એ કરે ઠેકાણે માણસો તાપમાં, ધૂળમાં દગ્ગરોની સખ્ખામાં નીકળ્યા. શીખ પુરુષો અને શીખ સ્ત્રીઓ દગ્ગરોના કાફલામાં આ પુનિત સ્થળે આવવા લાગ્યા. અકાલીઓને દગ્ગરોનો જઠ્ઠો, રાષ્ટ્રગીત ગાતી સ્ત્રીઓ અને સત્ શી અકાલના ગગનભેદી જમધોય સાથે આ રસ્તે માણસોની સખ્ખા ઊમરાઈ ચાલી.

સરકારે પણ આ ધર્મનો જુસ્સો જોયો. હિન્દમાં રાજ્ય ત્હીસવામત રીતે કરવું હોય તો કદી ધર્મમાં ન પડવું એમ નક્કી કર્યું. મહંત નારાયણદાસને, ફાંસી મળી.

આ બક્ષીદાનથી પુનિત થયેલે, રસ્તે કું-પણ મોટરમાં ગયો અને આગ્યો અને ત્યારે જ તબીબ આ પ્રસંગ જાણવા પામ્યો.

ગુરુકાળાગર્ભાં

આ ૧૯૧૪ના કાવતરામાં પકડાયલા અને દેશને માટે ભારે કષ્ટ સહન કર્યું છે એવા હિંસાવાદી જુઝર્મો બાબા સોદનસિંહ અને બાબા જ્વાલાસિંહનાં અને જહીંં દર્શન યયાં આજે તો તેઓ હિંસાવાદી નથી રહ્યા, પણ શાંત સમાજવાદી બની ગયા છે. બેતિર વર્ષની તેમની ઉંમર છતાં તેમનામાં શક્તિના ધોધ વહેતા હતા. તે નિરાશ યયા ન હતા. સારા દેશના લોકો વેપારમાં પડ્યા છે, પોતાના ધંધામાં મશગૂલ છે, હું એકલો શું કરવાનો છું એ વિચાર તેમને રૂપશી શક્યો નહોતો. આવા આ જુઝર્મોને મળવા બદલ હું મારી જાતને ધન્ય માનવા લાગ્યો.

ગુરુકાળાગર્ભાં સાંજે જમ્યા પછી દૂધ પીવતો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો. આઠ દસ શીખો બેઠા હતા, બાબા જ્વાલાસિંહ પણ હતા. હું તેમનો મહેમાન હતો. દાણ, રોટી અને ચાક ખાઈ ધરાઈને અમે બેઠા હતા. ત્યાં તો દૂધનો મોટો કંટોરો આવ્યો. મેં અધિશિર દૂધ પીધું પછી તેમણે ફરી દૂધ રેડવા કંટોરો નમાવ્યો. મેં ના પાડી. બધા બેઠેલા નવાઈ પામ્યા. “બસ એક જ” શીર આપ કમ કયા કરેગે ? દૂધ તો હમ પાની કી તરફ પીતે હૈ આ લોકો રોર બશીર પાકું દૂધ તો રમતાં રમતાં પી જતા હોય છે.

બીજા શીખ બિન્દારો સાથે પણ વાતોના તડાકા મારવાના પ્રસંગો મારે બન્યા હતા. વાતવાતમાં મસિહારની ચર્ચા નીકળી. તેઓ કહે, “જીઓ, અમે માંસ ખાઈએ છીએ તો કેવા તમકા અને સચકત છીએ ?” આની શારીરિક દૃષ્ટિએ લાંબી ચર્ચા ન કરતાં મેં એક જ જવાબ આપ્યો, “તમે માંસ ખાઓ કે ગમે તે ખાઓ તેની સાથે મારે કંઈ નિરુપત નથી. પણ જ્યારે માંસ

ખાનારી પ્રજા પણ આજે-તો શરીર વધારી કાપરની જેમ ગુલામી વેડી લે છે ત્યારે માંસ ખાવાથી વિશેષ શું ? શરીર તમકું બનાવવું તેના કરતાં મન મજબૂત બનાવવું એ વધુ ઉપયોગનું છે. સૌ લોકો રાષ્ટ્રપ્રેમી હતા એટલે આ ચર્ચા લાંબી ન ચાલી અને માંસ જ ગુલામ રાષ્ટ્ર માટે ઉત્તમ અને ઉમદા ખાણું છે એવા જે તેમનો અભિપ્રાય હતો તે ડગમગી ગયો.

ગુરુદાસજીમાં રાત્રે હું સૂતો પણ મને જાંઘ ન આવી. ખાટલામાં પડ્યા પડ્યા ખૂબ પાસાં ધસતો, જાંઘમાં પ્રયત્ન કરતો તેમ તેમ જાંઘ તો જિલટી ભાગી જતી. આખી રાત્ર મને એ વૃદ્ધોનો વિચાર આવ્યો. હિન્દના મૃતિકલ્પના ભાગ્યવિધાતાઓમાંના તેઓ પણ હતા. તેમણે જાનની પણ પરવા કરી ન હતી. આદ્યમાનની જેલમાં તેમણે વર્ષો વિતાવ્યા હતાં. બેતિર વર્ષની ઉંમર છતાં તેમનામાં ભારે વિનય અને વિવેક હતાં. જ્યારે મારી પાસેથી તેમણે કાંઈક નવું જાણું જાણવાની આપેક્ષા રાખી ત્યારે હું ચરમાઈ ગયો અને મૂંઝાયો. તેમના વર્ષોના જીલવાસ આગળ, તેમના વિરલ દેશપ્રેમ આગળ મારો શો હિસાબ ? હું પણ તેમની જેમ હિંસાવાદી તરીકે નહિ પણ અહિંસક યુદ્ધમાં જીલમાં ગયો છું એમ તેમણે જ્યારે જાણ્યું ત્યારે મારા ઉપરનો તેમનો પ્રેમ અને અનુરાગ, વધ્યો એમ હું જોઈ શક્યો. આવા નિડર શુક્રો પ્રયે મારાં માન અને મમતા ખૂબ વધ્યાં. સુવર્ણમંદિરમાં આવનાર દરકોઇના પગ પામળી તે પામળીને ચરણામૃત તરીકે ઉપયોગ થતો હતો તે વસ્તુ મને અસ્વપ્ન લાગેલી, પણ આ શુક્રર્ષને જોઈ મને યવું કે ચરણામૃત જ લેવું હોય તો તે આવા મૃત્યુ સાથે ખેલનારા બીજાપિતામહ સમા વૃદ્ધ પારોત્તુ જ લેવું જોઈએ.

અમૃતસર એટલે પંજબનું વેપારનું મથક. અહીં રંગને વેપાર સારો ચાલે છે. શાજ દુશાલા માટે અમૃતસર પ્રખ્યાત છે. દિલ્હી તથા લાહોર કરતાં અહીં જકાત ઓછી છે.

અમૃતમૃસરમાં ફરતાં લામ્બુ કે અહીંની મ્યુનિસિપાલિટી બાંધે છે. રંગના ખૂબ ખાજવાળા અને સાંકડા રસ્તેથી પસાર થતાં પાણી જોડેલું માકું આવતું હોય તો રસ્તા પર બિભાજ ન રહી શકાય. દુકાનને એટલે અહીંએ તોજ પૈઝની બીંસમાંથી ખચવા પામીએ. ગૂજરાતીઓનો કાપડનો અને રંગનો વેપાર અહીં સારો ચાલતો લામ્બો અહીં ગુજરાતી સમાજ પણ છે. વાચનાલય પણ ત્યાં જ છે અને ગુજરાતી માટે સારી વાંચી છે.

અહીં પણ શાહજહાનનો ખંધાવેલ કંપની બાગ છે. હિન્દુસ્તાની ઇમારતોમાં શાહજહાનનો જે ફાળો છે તેવો લામ્બે જ કાઢપિણુ બાદશાહનો હશે. કાશ્મીરમાં શાહીમાર બાગ તો કહે શાહજહાનનો, લાહોરનો શાહીમાર પણ તેજો ખંધાવેલો. આગ્રા અને દિલ્હી સાથે પણ તેવું જ નામ જડામેલું. અરે, ઠેક અમદાવાદમાં પણ તેની ખંધાવેલ ઇમારતો પડી છે. રહેવે ન હતી ત્યારે ધોડાપર આ બાદશાહો કેટકેટલી સફર કરતા હશે. અમૃતસરની સાંકડી ગલીઓમાં કંટાળી ગયેલો હું જ્યારે આ બાગ જોવા પામ્યો ત્યારે તેની લંબાઇ પહોળાઇ જોઇ ખુશ થઇ ગયો. આ બાગ ધણો મોટો છે અને તેમાં હિન્દુ, શીખ અને ગોરાઓની કલબો છે.

અહીંથી ૨૫૦ માઇલ દૂર જવાળામુખી સ્ટેશન છે. ત્યાં જમીનમાંથી જવાળા નીકળે છે. એક મોગલ બાદશાહે આ સ્થળે લોખંડ દખાવી દીધેલું છતાં આ લોખંડને બેઢીને પણ જ્યોત પ્રગટેલી. તેમાંથી હજી એ બ્યવસ્થિત અને અખંડ જ્યોત પ્રગટે છે.

પેશાવરથી લાહોરને રસ્તે પાછા ફરતાં વચમાં સિંધવની ખાણો આવેલી. ત્યાં મકાનો પણ સિંધવના છે. મૂળાડે કાકડીમાં મીઠું ન

નાંખતાં જીતે ધસીએ નેવ એમાંથી ખારો સ્વાદ મળી શકે. અહીંથી મારે એકલાને હરહાર જવાનું થયું. બધા સાથીઓ છૂટા પડી ગયા.

લાહોરથી અમૃતસર માત્ર ૩૫ માઈલનું દૂર છે. છતાં આજે જે સંજોગો બન્યા છે તે એવા ધોર અને ધેણજી ભરેલા છે કે લાહોરમાં આજે હિન્દુ નથી અને અમૃતસરમાં મુસલમાન બાએજ જોવા મળશે. પહેલાં જ્યાં હિન્દુ મુસ્લીમ વસાહત ભરપૂર હતી ત્યાં આજે બે પ્રજાના સિદ્ધાંતે આધી અને વૈમનસ્વના પૂર જીજાળેલાં છે. લાહોરના અનારકલી બગીચામાં સાંજે જે વેળે જ હિન્દુ, શીખ વસ્તીયો દેખાતો તે આજે ત્યાં નથી. પંદર પંદર માઈલને, છેડે હિન્દ અને પાકિસ્તાનની સરહદ અને તેનાં નાકાં છે. અને બંનેની લશ્કરી ફોજો પણ છે.

બીજા કોઈપણ પ્રદેશ કરતાં આ પ્રદેશ પશ્ચિમ નજીક આવેલ હોય બંને રાજ્યોએ અધ્યાત્મિક સમય માટેની અગમ્યેતી આ રચણે, વધુ લશ્કરી દૂકડીઓ રાખીને રાખવી પડે છે.

પાકિસ્તાન રથપાતાં હાલ તુરતને માટે તો હિન્દના ચાર મહત્વના મોટાં વેપારના કેન્દ્રો સહેરો કરાંચી, લાહોર, પેશાવર અને રાવળપિંડી હિન્દી માટે હમણાં-તો સીધબધ માલ જોવાં બને છે. એ સીધ ક્યારે તુટશે ? અને ફરી એ સહેરોમાં હિન્દી વેપારી પહેલાંની જેમ નિરાંતે ક્યારે ફરીફરી શકશે અને વેપાર માટે પણ ક્યારે મન પરાંતી શકશે એ હાલ કહેવું મુશ્કેલ છે.

જ્યારે હિન્દુસ્તાનનાં બધાંજ સહેરો મુસ્લીમો અને પાકિસ્તાનનાં માટે સલામત છે. હિન્દુઓએ બધાને અપનાવ્યા છે, આવકાર્યા છે, અને આજ હિન્દુધર્મની સહનશક્તિની ખાસ ખાસિયત છે. અમારો ધર્મ, અમારા સરકાર કારાકારમ અને હિન્દુકુશથી કન્યાકુમારી અને કરાંચીથી કલકત્તા સુધી પ્રસરેલા છે. ગીશનરીઓની જેમ અમારે પ્રચારની જરૂર નથી. આજ હિન્દુ સંસ્કૃતિની ખરી ખૂબી છે.

હિમાલયના ખોળામાં

ગંગા અને હિમાલય જોવાની ઇચ્છા દરેક હિંદુમાં ક્યારે જન્મેલી હોય છે. એમ પૂછીએ તો ખતર નહિ પડે. પણ જન્મ સાથે એ પરતુની પ્રબળ ઇચ્છા આવીને ભારત ગએલી હોય છે. યુ. પી અને મિહારમા રહેતા લોકોને ગંગા કે જમનાની રોજની સમાપ્ત હોવાથી તેમને દરિયો જોવાની ઇચ્છા જાગે છે. ગુજરાતીને ગંગા જોવામાં ધન્યતા અનુભવ્યાનું ઉપરાંત ધર્મનું ભારે મહાત્મ્ય દેખાય છે. 'અરેખર ! ખતિતપાવની' ભાગિરથીનું મહાત્મ્ય અનેક રીતે અદ્ભુત છે.

ગંગાના અનેક વર્ણનો સાબળેલાં. ગંગા જાને જોઇ ત્યારે હું દરખાઇ ગયો. ગંગા પર અનેક ગીતો લખાયા છે. ગંગા જોયા પછી એ બધાં ગીતો મારા મનમાં ઉભરાઇ આવ્યા.

હરદ્વારની ગંગા દરેક હિંદીએ એકવાર જોવી જોઇએ સાખરમતી કે 'મહી નદી ઉપરાંત ઘણી યે નદીઓ જોયા પછી તેનું ઉત્તરિયાન કંપવા દ્રષ્ટિ સમક્ષ કર્ષ દેખાતું નથી. જ્યારે ગંગા સમક્ષ હિમાલય માંડે પયારો પાયરીને પડ્યો' છે.

સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો સવારસાંજ ગંગાતટ પર આવે છે. હરદ્વારનું ખરું ખગર જ ગંગાતટ છે. સેંકડો માણસો સ્નાન કરવા આવતાં

હોવાથી એ સ્થાન વેપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર બની ગયું છે. એવા મીઠામવાળા, તામ્ર કળકૂલવાળા, દવાવાળા, ફોટો પાડવાવાળા, રમકડાંવાળાથી માંડીને તાત્કાલિક તૈયાર કરેલી, હળમતની હેરકટિંગ, સજૂનવાળા બધા આ સ્થળે ધધો કરી કંઈ કમાવાની આશાએ રોજ નવા નવા આવતા લોકોને આકર્ષી ફેરી ફેરી ફરફરા કરતા માલમ પડે છે.

સાંજે દરરોજ કથાવાર્તા યાપ છે. અનેક મહારાજો પોતાનું નાનકડું મંડળ જમાવી કેટલાક ઊભા જાંભા કે પથાંઠો મારી ગીત ગાંધ કથા કહેતા હોય છે. સ્નાનાદિથી પરવારેલાં લોકો ભાવપૂર્વક કથા સાંભળે છે. સાધુઓ અને મંદિરો અહીં ઘણાં છે.

મંગાની સીધી નહેર વહી જાય છે, અને કિનારે આડની ઘટા ઇલાઈ છે. ગ્રાડનાં બુડ સમાન અને હારોહાર ઊભાં હોવાથી અબ્બુ લાગે છે; અને સામે જ દિમાસયના પહાડો ઊભા હોવાથી આ સ્થાનની ભવ્યતામાં વૃદ્ધિ કરી દે છે. ઘિયાળાનાં ત્યાં બરફ ઇલાઈ રહે છે. તુષારવિજાદિત શિખરો જોવાની મઝા તો એટલે જિંચે જમ્, લેવી જોઈએ.

સદા બીડ રહેતી હોય એવાં ધાર્મિક સ્થાનો હિંદમાં ઘણાં મળેશે. છતાં અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર અને મંગાતટેનું હરદ્વાર મને ગમ્યું. પોતાના નવા માલની જાહેરાત કરતા બુઝો પાડતા કેટલાક ફરિયાઓને લીધે મંગાતટે ધમાલ, ઘોંઘાટ હોય છે. ભાવિક બકતો ઇશ્વરના અનેક નામ અહીં પોકારી પોકારીને દે છે. ધૂંધેવતી મંગા પશુ ધર્માલિપા વાતાવરણને ઝેરી અવાજ મોટો કરે છે. સુવર્ણમંદિરમાં ખૂબ શાંતિ છે, નિયમને છે. ભકિતનું ભાવભર્યું વાતાવરણ છે. પણ મંગાની આ બધી ધમાલ છતાં દિમાસયની વિશાળતા આગળે આંખ અને મનને આ દૃશ્ય એટલું મનોહર લાગે છે અને ઘોંઘાટ છતાં ચિત્તને શાંતિ એટલી બધી લાગે છે કે મનુષ્ય હરખાઈ જાય છે. પવન એટલે બધો ઠંડો અને મીઠો હોય છે કે મનને તો પરમ શાંતિ અહીં જ મળે છે.

હરદ્વારમાં આઠ દિવસ રહ્યો પણ મારા આઠ દહાડા ન જણાયા. મને મુસાફરીમાં કેટલેય રથળે રહેવાનું મન થયા જ કમું છે. અને તેમાં તો હું કદી તૃપ્ત જ ન થાઉં. જ્યાં રહેવા માત્રથી જ મન તૃપ્ત થઈ જાય એવાં કેટલાંય રથળો હિંદમાં છે, તેમાં હરદ્વાર પણ ગણાય.

હરદ્વાર એટલે હિમાલયમાં પ્રવેશ પામવાનો દરવાજો. પાસે જ કાંમડી ગુરુકુળ છે. ધીમે વહેતી ગંગા છે. તમે કુદરત જોઈ ધરાધ્રમ્યા હો તો અભ્યાસ માટે ગુરુકુળની વિશાળ લાયબ્રેરી પડી છે. અભ્યાસી અને ચિંતક એવા કેટલાક અભ્યાપકો વસી રહેલા છે. શરીરે સમૃદ્ધ અને જ્ઞાતી સંસ્કૃતિની આહલેક પોકારતા સંસ્કૃતના જીવાન અભ્યાસીઓ ગંગા અને હિમાલયને સામે રાખી અભ્યાસ કરતાં બેસે છે. મિત્રો ફરવા જાય ત્યારે હરિકાપૌડીથી ઝંપલાવે અને મંગામાં વહેતા વહેતા તે ગુરુકુળમાં નીકળે. મંગાનો પ્રવાહ ગુરુકુળને અડીને જતો હોવાથી કેટલીયે વાર આ જીવાનિવાઓ ચાલવાનું માંડી વાળી મંગાને આશરે પડી, સાદસ કરી જળના ગતિમાન વેગમાં શરીરને ફેંકી જપાદામાં ત્રણ માંછલ તરવાની મહેનત વગર સૂતાં સૂતાં પહોંચી જાય છે અને ધર અંગિણે નીકળી પડે છે.

કાશ્મીર જવાનું જોખમ વેઠવું ન હોય તો હરદ્વાર જઈ આવો. શ્રીનગરથી ૬૦ માઇલે પહેલગામ આવે છે. પહેલગામનું કુદરતી સૌંદર્ય ઘેલા કરી દે તેવું છે. પણ ત્યાંની ઠંડી એટલી સખ્ત છે કે એ સાંદર્ભાનુભવ મેળિ પડી જાય. વળી પહાડોમાં મોટરોમાં જવાનું હોવાથી ત્રણ દિવસની મુસાફરી કરવી પડે છે. જ્યારે હરદ્વાર દિલ્હીથી નજીક ખરું.

પ્રથમવાર મંગામાં નાણો ત્યારે ખરી લહેર આવી. માથે ખપેરતો તાપ અને નાહવામાં બરફનું પાણી. તાપથી સહેજ ઠંડક પામવા નાહવા પડ્યો, તો અતિસય ઠંડી લાગી. નદીનો

આશરે તાપમાથી રાહત માટે લીધો તો જિવડી સઘડીની જરૂર પાડે એની કંડી તેમાં લાગી. જેને તરતાં આવડતું તે તો હાથપગ દ્વારાને કંડી સામે ખૂંટતા. પાણીનો પ્રવાહ અને જીંઘણું 'ઠંડાણું' નાંદિ એટલે હું તો સ્થિર જ બિમો રહી શકતો; જ્યારે ખીખ મળ્યા ચળવળ કરતા, પણ આ દશા મૂંઝવે એવી તો ન જ રહેવાય. આમાંથી રસ્તો કાઢવા મેં વિચાર કર્યો અને વિચારમાં કાંઈ ન વળ્યું એટલે 'ખરી મઝા કરી' બહાર નીકળી કપડાંનો આશરો લીધો. સંગીતના સુર સાંજે બહી ખૂબ સાંજગવા મળે છે.

હરદ્વાર, કનખલ અને જ્વાલાપુર એ ત્રણ મળી હરદ્વાર ચાપ છે. હરદ્વારમાં પંડાઓ અને જ્વાળાઓ પણ રહે છે. થોડા ધંધાદારીઓ પણ વસે છે. કનખલમાં પણાં ગુરુકુલો છે. કેટલાયે ધનપતિઓ પૈસા આપી પોતે એવા આશ્રમો ચલાવે ■ જ્યાં સંસ્કૃતને ટકાવી રાખવા મહત્ત્વ અમદાન અને વિદ્યાદાન આપે છે. આવે રથજી, શરીરસંપત્તિ અને સંસ્કૃત વિદ્યા એ બેનો મેળ મેળવવો સહેલો છે. જ્વાલાપુરમાં મોટે ભાગે મુસલમાનો વસે છે.

તમે અમરનાથ જાઓ અને કાશ્મીરનું કાલ સરોવર જોવાનું માંડી વાળો તો ન આવે. આમાં તાજમહાલ, આગ્રા ફોર્ટ જેમ ખીજું જોવાનું માંડી વાળો તો તમને પૂછનાર ક્યાલબાગ ન જોવા બદલ ટોકશે. અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર જુઓ એટલે ન પટે. તમારે જલિયાંવાલા બાગ પણ જોવો રહ્યો. બનારસમાં જઈ ગંગામાં નાંદી. સારનાથ અને દિન્દુ યુનિવર્સિટી જોઈ આવો અને નવું બધોયેનું ભારતમાત્રનું મંદિર ના જુઓ તો તમને એક જોવાજેવી વસ્તુ જોવાની રહી મઠ એવું દુઃખ રહી જશે, અને બીજા જોઈ આવેલા તેના વખાણ કરી જોવાની ઇચ્છા જાગૃત કરશે અને તમે રસિક હશે તો બીજો ફોર આવો પડશે. આવું જ છે હરદ્વારમાં, હરદ્વાર

જાઓ એટલે હાથિકેશ અને હાથિકેશ પછી લક્ષ્મણ ગુપ્તા જોડું રહ્યું. ધણું જોઇ જોઇ મરાઇ ગયેલો છતાં મારે આ દિસાએ જવું પડ્યું. તેમાં વળી મને એકલાને મારી જેમ રહેતા એક પંજાબી મિત્ર ગુરુકુળમાં મળ્યા. તેમણે મને આગ્રહ કર્યો એટલે કંઈ ના પડાય ? તેમની સાથે જિપડયો.

હાથિકેશમાં સાધુઓ ધણા રહે છે. ત્યાં કાળીકમળીવાળાનો આશ્રમ છે અને ત્યાં હજારો યાત્રાળુ રહી રહી શકે છે. રહેવું હોય ત્યાં સુધી રહો. દાન આપવું હોય તો આપો. ખાવું હોય તો વેળા વખતે બે હાથ ધરી તો રોટી મળશે. ખાણું કે વાટકી હશે તો દાળ લેવાશે. કાંઈ જાતની પૂછપરછ કે દખલગીરી નહિ. વચ્ચે બિલે હું ત્યાં ગયેલો. સૂતાની વ્યવસ્થા ત્યાંના નોકરો કરી દેતા. વિદ્યાર્થી મારે શીરાનો. અસાદ આપવામાં આવે છે 'પણુ' હું તો બહાર વીંશીમાં જમા લેતો. ત્યાં બંધી જાતની સગવડ છે. બહારથી હજારોનું દાન આ સંસ્થામાં આવે છે. મોટું ખાણું છતાં સારી વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે. હિંદમાં કાળીકમળીવાળાની ધણી સંસ્થાઓ છે. ભખારીધી માંદીને સાધુ, ફકીર, અમીરને ત્યાં ખાતાને રોટી અને રહેવાને આશરો મળે છે. માત્ર સમય થાય ત્યારે બે હાથ ધરી હારમાં બિલા રહેવું જોઈએ. માયા, મમતાં મોહ અને 'હું'પણુ' એટલે અહમ્ એ જ્યારે મનુષ્ય છોડી શકે છે ત્યારે તે પોતાની જાતને પશુ બૂલી ગાય છે. અને ત્યારે તે અદ્વૈતાનંદ જોગવે છે. અને કુદરતના આ રમ્ય પ્રદેશમાં તે સાધક પની જીવે છે.

હાથિકેશમાં ધણાં મહાત્માઓ રહે છે અને તેમની છૂટીછૂટી કુટિરો નિર્જન રચનામાં પડી છે. જ્યારે જૂંપ લાગે ત્યારે ખાવાનું મળે તો ખાઈ લે અને સાધના કર્યા કરે. હરદાર કરતાં કુદરતે અહીં વધુ ખીલે છે. જેમ જેમ ઉપર જાય તેમ વધુ સુંદર દર્શ્યો મળે છે.

ત્યારે બાબુએ જોયા જોયા પહાડો વચ્ચે ગંગા નદી વહી જાય છે. વચ્ચાં લક્ષ્મણજીવાનો પુલ છે. દૂરથી તારના દોરડા જોવો લાગે છે. આ પુલ ખૂબ સુંદર છે અને ત્યાં નીચે વહી જતી ગંગા, ઝડપિયોની કેટલીક કુટીરો, ઝાડ અને પહાડોની પરંપરા વગેરે દરખ એટલું અદ્ભુત દેખાય છે કે એ સ્થાન છોડી જવું ગમતું નથી. વળી મૃત્યુ માટે લલચાવે એવું એ સ્થળ છે. મૃત્યુ આવે તો ભલે આવે, માનસિક શાંતિ અને આરામ પછી મનુષ્ય નિદ્રા મેળવે છે. આ પુલનું તટવું અને ચિર નિદ્રા મેળવવી એ કેટલું અદ્ભુત છે ! ખરેખર લક્ષ્મણજીના પરથી પડતાં ગંગા ઝીલી લે એ કાશ્ય ધન્ય ગણવા જેવી તો છે જ. મનુષ્યની અને કુદરતની સાથે એકતાનતા સાધવું એ મૃત્યુ પણ મોહક છે.

નાનકડી ચંદ્રબાગા હીંચણપૂર પાણી છતાં ધસમસતા પ્રવાહને કારણે એક ખીજના હાથ ઝલવાની દરજ પાડે છે. મજૂરો ઝીંમોને જોતકી સામે કાઠે મૂકી દઇ આનંદ કરતા ચાર પૈસા લઇ લે છે. ઘોંઘાટ અને ધમાલિયા જીવન પછી થોડા સમયનો વસવાટ અહીં આવકાર પાત્ર છે, કે જ્યાં નિસર્ગ છે, ચરીર અને મનની તંદુરસ્તી સચવાય છે, જીવનમાં કંઈ જોયું એવો સંતોષ પણ થાય છે.

હરદ્વારથી હવિકેશ આપ્યા પછી હિમાલયમાં વધુ આગળ એટલે- બદ્રિનારાયણને રસ્તે જવું હોય તો અહીંથી જવાય છે. ત્યાં આથી પણ સુંદર કુદરતી દરેયો જોવા મળે છે.

હિન્દમાં મેં જે કાંઈ પ્રવાસ કર્યો છે તેમાંના કેટલાય દરેયો પલકમાં જ્યારે જોવા હોય ત્યારે જોઈ શકાય છે અને તેથી મને સંતોષ થાય છે. ૧૯૩૬માં હરદ્વારનો પ્રવાસ મેં એકલાએ કર્યો હતો, પણ ચિત્તમાંથી હરદ્વારની ગંગે ખસતી નહતી. હિમાલયના

પહાડો, ત્યાંની લીલેશરી, આરોગ્યદાયી શીતળ હવા આ બધું જોવા સદા આકર્ષણ રચા કરે છે. મુખ્યમાં થોડી જગ્યામાં જાણે પૂરાઈ ગયો 'હોઈ' એવું લાગે છે. પણ હું શ્રીમંત નથી. નહિ તો જે રમ્ય પ્રદેશ પર મમત્વ છે, જે હવા બલદાયી છે, જે પ્રદેશની જાદુઈ અસર છે તેને છોડી શા માટે એવા ચહેરમાં વસતું કે જ્યાં બહાર મીઠાગતાં રસ્તામાં માણસને માણસ સાથે વ્યથાગ્રસ્ત પડે છે ! અને ત્યારે ખીજો વિચાર એ આવે છે કે જેમની પાસે લાખો રૂપિયા છે તે બધા દરદાર કે કષ્ટિકેષમાં કેમ હવે કાયમ રહેતા નહિ હોય ? શું તેમની દષ્ટિ રસિક નહિ હોય ? મને પણ પૈસા મળ્યા હોત તો હું પણ શું અસિક બનત ! પૈસા ન આપીને લગવાને મને થોડોક પણ રસિક રાખ્યો છે તે સારું કયું છે.

૧૯૪૫માં મારી પત્નીની તાબંધત બમડી. હવા ખાવા કયાંક જવું એમ વાતો ચલા લાગી. કોઈ કહે આલોદ જવ, ખીજા કહે લોનારલા જવ, ત્રીજા વળી કહે ત્રાશીક કે દેવલાલી જવ. પણ આ બધું તો અમે જોએલું હતું. પણ ક્યાં હિમાલય અને ક્યાં દેવલાલી કે લોનાલી. ક્યાં પર્વતોનો રાગ અને ક્યાં રાગએનો સિંપાઈ ! હિમાલય તો રાજરાજેશ્વર છે. જ્યારે આલોદ કે ત્રાશીક તો સિંપાઈ જેવાં લાગે. એ તો નકકરી કયું જિ. દરદાર જવું. પણ આવખતે હું એકલો નહતો, એકલો : પણ નહતો. પણ બાળકો સાથે હતાં. એટલે તેમને લઈને દૂર માંડાં દલીનો લઈ કેમ જવાય ? પણ મારું મન દરદાર જવા અધીરું હતું.

૧૯૪૬માં મારી પત્નીની તાબંધત બમડી. હવા ખાવા કયાંક જવું એમ વાતો ચલા લાગી. કોઈ કહે આલોદ જવ, ખીજા કહે લોનારલા જવ, ત્રીજા વળી કહે ત્રાશીક કે દેવલાલી જવ. પણ આ બધું તો અમે જોએલું હતું. પણ ક્યાં હિમાલય અને ક્યાં દેવલાલી કે લોનાલી. ક્યાં પર્વતોનો રાગ અને ક્યાં રાગએનો સિંપાઈ ! હિમાલય તો રાજરાજેશ્વર છે. જ્યારે આલોદ કે ત્રાશીક તો સિંપાઈ જેવાં લાગે. એ તો નકકરી કયું જિ. દરદાર જવું. પણ આવખતે હું એકલો નહતો, એકલો : પણ નહતો. પણ બાળકો સાથે હતાં. એટલે તેમને લઈને દૂર માંડાં દલીનો લઈ કેમ જવાય ? પણ મારું મન દરદાર જવા અધીરું હતું.

પતિતપાવની લાગીરથી ગંગામૈયામાં જે મોહકતા છે, જે શક્તિ છે, જે શાંતિ છે, જે મતિ છે અને તેનામાં જે કલકલ નાદે ગાજતું સંગીત છે તેની મોદિની મારાં મનમાં ચિરંજીવ અંકવતી છે. ત્યાંની

હવાની તાઝગી, વનસ્પતિથી રમણિય અને ચિત્તાકર્ષક બનેલી ત્યાંની
ભૂમિની લીલાસાગની ઝાડોની મનોહારીણીવાળો ત્યાંનો પવન આવે
તે દૂરદૂરના હિમાચલદિત સિખરો પરથી વાતો ફિફિલ્ય તરફ જતો
હોય છે, અને તે પ્રથમ અહીં રહેનારને જ મળે છે. આવો શુદ્ધ
પ્રાણવાયુ બીજે ક્યાં મળે? અહીંના જોડું ભક્તિમય વાત્સવરણ પણ
બીજે ક્યાં મળે?

એટલે ઝડપી નકકી કરી દિલ્હીની ટિકીટ લીધી. અને દિલ્હી
આવતાં જોડું એમ નકકી કરી હરદ્વાર આવ્યા.

પહેલીવાર આવેલો ત્યારે હું મૂકત હતો. હવે અમે પાંચ જુવ
હતા. એટલે કેટલાક એવા જોવા જેવા પ્રદેશો મારે હોડી કેવા મળતા.
પણ એવું મને બહુ દુઃખ ન હતું. મારે તો—

“અમ્યો છે પ્રદેશ જે મુજને”

“બતાવું હોશે હું તે પ્રિયાને”

આ મારી ભાવના હતી. એટલે મારી રમણ પોથીના થોડાં
પાનાં ફરીવાર ખુલ્લા થાય અને એમ જોતાં જોતાં મારી દષ્ટિ વધુને
વધુ રસરા થાય તેની જ મને પડી હતી.

દિલ્હી ગૂજરાતી સમાજમાં રેમાણુરને વેળાં શ્રી. રેમાણેને અમને
હરદ્વાર આવવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. એટલે દુર કાશ્મીર બચ્ચાં
કચ્ચાં સાથે ન જવાની તેમની સલાહને અમે માન્ય રાખી. તેમણે મને
રેમાણુવનમાં વધુ વસવાટ માટે ખસેડેલા અપી હતી. મારી પાસે
પૈસા ન હતા પણ એ બીજા હતા. એક જોડનો અને બીજો
પ્રવસીનો. એટલે ધણીવાર મારા પર કુદરત કેટલીક બાબતોમાં
રહેમ કરી હતી. તેવું અહીં પણ થયું.

રમાલુવનની ધર્મશાળાના પમચિયનિ મંગા મૈયાના જળ પ્રદાલે છે. અને મંગામૈયાના જોળામાં આ ધર્મશાળા મૂલે છે. તેમાં રમોલેમાં ફેરી મૂકી પગ અને ફેરીવાળો રમાલ પલાળી હું. પાળો સાથે અને પત્ની સાથે બેસતો. કલકલનાદે વહી જતી મંગે, દૂરદૂરથી હિમાલયનાં બરફનાં ચિખરોનો સદૈવ લઈ આવતી ત્યારે તેમાં હાથ પગ અને મનને પલાળી અમે કેવી લહેર બોગવતાં હતાં! પાસેના મંદિરમાંથી ધંટારવ કણે કણે સંભળાતા, ભકત મુસાફરો અહીં ગંગાને હૃદયસ્વરૂપ માની જળ્ય મંગે બોલતા અને ત્યાં અમે અમૃત જેવી શીતળ ફેરી ખાતા ત્યારે જે આનંદ જે રસસ્વાદ અને જે મહિમા પામતા તેવો હજી કશય પામ્યો નથી. અને આ રીતે મારી આ જગ્યા એકલવાયા કરતાં મુગ્ધકર હતી. અહીં મને સંગીત રજુરતું. મંગા મૈયાનું ઝેરક વાતાવરણ મને કહેતું 'મ્, અહીં' 'મ્, અહીં' 'મ્' એકેએક કાવ્ય અતીવ મદ્યવપૂર્ણ છે. અને હું જાનનાં વહીનાં અને ગીતજીલિનાં મુ. શ્રી. નગીનભાઈ પારેખે અનુવાદેલાં ધણાં પ્રિય ગીતોં માતોં જેવાં કે.

- “જગનાં આ આનંદ લેવનમાં પ્રભુએ મને પુકાર્યો.
 “ધન્ય થયો હો! ધન્ય થયો આ માનવનો દે મારો.”
 “તો તો મને અસંખ્ય બનાવ્યો એવી છે તવલીલા.
 ખાલી ફેરી આ પાત્રે હાળો નવ નવ જીવન રસીલા.”
 “શાં શાં અમૃત કરશે પાન—
 હે મુજ દેવ, ભરી આ દેહે આ હલકાતે પ્રાણ ?
 “ક્યા દીપથી આશા-દીવડો પેટાવી.
 આ ધરા ઉપર” તું આવે ?
 આ દર્પને સાગર રે, મેં તો દીધી રૂઝડી ભંડી,
 મળે મેલી અરપણ રે, ઉરે એવી આશા ધરી.”

હવે અહીં આ હોડી રે, ફેરવવી ન ધાટે ધાટે,
 નવ માર મોખનો રે, આવો હવે વાટે વાટે.
 સુધા સાગર તળિયે રે, અમર બની જવું મરી,
 ગીત અહીં આવી જે ગાય તે તો નથી ગવાયું.
 હજીયે હું કેવળ સૂર સાધું. હજીયે મન ગાવાયું.

આજે વારંશીના રાતે,
 પિયુ હ હું નીકળ્યો અભિસારે.

જીવન જ્યારે જાય સૂકઈ,
 કંઠશાની ધારાએ આવો.

સકલ માધુરી જાય છપાઈ,
 ગીત સુધા વધતા આવો.

આ સ્થળે પુનઃ લાલી અને જે પ્રભુની નિસીમ કંઠશાએ
 મુખપર્ચના શુષ્ક જીવન પછી ફરીને આ પ્રદેશ બતાવ્યો તે તેની મારા
 પરની દયા જ હતી.

આ ગીતો મેં વારંવાર વાંચેલા છે, તેનો પ્રકાશક હું બનેલો.
 અને તેને વેચવાનું પણ મારે માથે હતું એટલે તેમાંના કેટલાક
 સુંદર ગીતોનો જન્મો કરી ઘર ઘર આ ગીતો ગવાય અને લોકો
 લલિતતા રસમાં પ્રભુ પ્રત્યે તરબોળે પણ યાય એ હિસાબે સત્યાગ્રહ
 આગ્રમવાળા શ્રી. મધુરીબેન ખરે પાસે વારંવાર આ ગીતો ગવડાવી
 સંજોગો તેમાંની ઘણી સરી સારી લીંટીઓ ગમે તે મારે મોટે રસી
 ગઈ છે. અને જેમ એકવાર સાયકલ થીજ્યા પછી આઠ વર્ષે હું
 સાયકલ પર બેઠો અને જે આવડવાની ખાત્રીથી મજા આવી

તેનીજ મજા જ્યારે જ્યારે મુક્ત હવામાં આ ગીતો યાદ કરું છું ત્યારે સ્ફિતરસમાં તરખોળ બની હું ઓઝા ખાઈ છું.

એક ગીત પૂરું ગવાય નહિ અને મને બીજું યાદ આવે. ભજનાવતિનાં મીરેતું પશુ એવું જ છે. વિશ્વાપીઠમાં ત્રણવાર માર્યાના થાય, એક અઘણિયું એક ગીત યાદે અને રમરણ પદ પર તે પશુ કાયમી બની રહે.

હરદ્વારમાં બે માસ દરીને રહ્યો. બધાની તબિયત સુધરતી જતી હતી. હું અહીં બધું મૂલી મોજથી રહેતો હતો. રેલડીતું પ્રમાણ મુખ્ય કરતાં અમારું વધી ગયું હતું. સાંજે રોજ બધા આવી દરિયા પાવડી પર જતા. ત્યાં દરેક સંપ્રદાયના રિદ્ધાન કથાકારો આવતા અને સંસારની નિઃસારતા પર અચ્ચન કરતા. સંગીતકારો સંગીત ગાતા. કથાવાર્તામાં એવી રંગત જામતી કે બે મિનિટ આશનાં બીજા કથાકારો વાઘો, મૃદંગ, મંજીરા સાથે બીજા કરતાં વિશેષ રીતે પોતાનું કાર્ય જમાવવા તન્મય બની જતા. અને બ્રાહ્મુમાંથી ગંગા વહી જાય, આખા દિન્દમાં કર્ણાય તમને આવી પરમશાંતિ નહિ મળે, મને સાંભળે છે.

જય જય ગંગા માઇ
તેરે દ્વારે ક્યા દેવાટા
બંદરે કો છોલે મછની કો આટા
સતન કો પૈસા ખાઇ
ધનધન ગંગા માઇ
તેરી કૃપાસે બનબન ફૂલે
ઝલિલ સે આઈ
મેરી ધનધન ગંગામાઇ.

અને મુંબઈમાં રેકડ' સહુથી પહેલી જ્યારે વસાવેલી ત્યારે
એકજ રેકડ' મારી પ્રિય રેકડ' હતી. અમે નવા પરણેલા હતા.
અને પરીણે મારી પત્ની નાનકડી રૂમમાં વહેલી હકી રેકડ' ચલાવતી.

“મંગા કે હિસ પાર પ્રીતમ
મંગા કે હિસ પાર”

અને અમે મંગાની આ પાર, પેલી પાર ઋષિકેશથી લક્ષમણ
કુમાના પુલ પર આગ્યા ત્યારે મેં તેને દલ્હુ, સાંભળે છે” પેલી રેકડ'
દ્રં વગાડતી અને હું શેયામાંથી જાગ્યો ” આજે આ મંગામાના
ખેળામાં પુલ પર આપણે બુનીએ છીએ, જેવી તારી ગોદમાં
નાનકડી ફિરલુ છે તેવા આપણે બધા તેના ખેળામાં છીએ.

અમને બધાપને હરદાર ગમ્યું. વહું ગમ્યું. હું બહુવાર
છોકરોતે ચીંદલું છું. તમે મોટા યશો એટલે તમને પરચારી અમે
બંને હરદાર ચાલ્યા જઈશું. લોહચૂંબક લોખંડને ખેંચે છે તેવી
રીતે, એ રથજી અમને ખેંચે છે

અશ્વિન પૂછે “પછી કાષ્ઠ દહાડો નહિ આવો” “હું કહું કે
તમે ત્યાં આવજો અને તમે ત્યાંજ રહી જશો.” અને નાના બાળકો
ખિચારા શું સમજે ?

બધી માયા મમતા, છોડી, મન અને શરીર પર સંયમનું
બળ કેળવી પછીજ એ રથજે જવું જોઈએ. ગયા જેમ બધાનો
મેલ સાફ કરે છે, સૂર્ય જેમ સર્વને પ્રકાશ આપે છે, હવા જેમ
સર્વને પુલકિત કરે છે તેમ તે પ્રદેશમાં દુન્યવી જીવનમાં કેળવેલા
આત્માર નિયારને છોડીને જો ન જવલું હોય તો ત્યાં જવાથી શુ
વિશેષ] ત્યાંથી આગળ ને આગળ કુદરતને ખેળે, ભગવાનને

ભરોમે પાંડવો જેમ ગએલા, ગમ અને લક્ષ્મણ ગએલા વેદ વ્યાસ અને શંકરાચાર્ય વિવેકાનંદ અને સ્વામી શિવાનંદ જેવા જે રસ્તે ગયા છે તે રસ્તે જઈ માનવ કલ્યાણ અને મેવા ધર્મ સ્વીકારી મુખા ભારતીનું ઋણ વ્યાદા કરી જીવન ગાળી નાખી ઇચ્છુ ધન્ય કરી જવામાં જ આ ભવનું સ્વર્ગ જેવું જે સ્થળ છે ત્યાજ જવું ત્યાજ જવું એમ દિલ પોકારી પોકારીને કહે છે.

લોકોને નાહતા જોઈ લક્ષ્મણ ઝુપાથી ઊતરતા મારી પત્નીને વારંવાર હરદ્વારમાં નાહતા છતાં મદિમામયી ગંગેમાં આ સ્થળે સ્નાન કરવા તાન અડ્યું. અમારી કપડાની યેડી ઋષિદેવમાં પગપા સિંધ દેવની ધર્મશાળામાં હતી, સામાન રમ્યા જીવનમાં હતો, અહીં અમે પહેરેલે કપડે હતા, તેની રસવૃત્તિને પોષવા અને ગંગા મેવાના પવિત્ર બેલમાં તેને મારે બદલે નવડાવવા હું જે મીલકતવાળાને અમે જે કશિયા નાસ્તા પાણીના ખર્ચના આખા હતા તેની પાસેથી ધોતીનું લઈ આવ્યો. ગંગા પાન, જમના સ્નાન અને નર્મદા દર્શન એ ત્રણેય અમે સળેડે પામ્યા છીએ અને ધન્ય બન્યા છીએ. અને તેણે સ્નાન કર્યું. આવું સ્નાનનું મહત્ત્વ પહેલાં હરદ્વારમાં પણ બન્યું હતું. રોજ સાડા પાંચ વાગે અમે રમાજીવનથી સવા માર્ગેલા ચાલી હરકી પાપડી પર આવીએ. સંગીત સાંભળીએ નાસ્તો પણ ગંગા કાંઠે આવેલા સંખ્યાબંધ હોટલવાળાને ત્યાં ગમે ત્યાં કરીએ, પ્રખ્યાત પાપક ખાઈએ, રાતે દૂધ પીએ અને નવ વાગે દસ વાગે નિરાતે રમાજીવનમાં જઈએ. ગદ્યને દિવસે જેઠ માસમાં ગંગા સ્નાનનું અનેક મહત્ત્વ હોય છે. રાતના અગ્વાર વાગે લાખો સ્ત્રી પુરૂષો અહીં ન્હાતા હતા. અમે તો ફરવાના હિસાબે નીકળેલા. ધોખાને ત્યાંથી આણેલી ચાદર માત્ર સાથે હતી, અહીં તેણે ફરી-વાર ઠંડા પાણીએ અગ્વાર વાગે રાતે ચાદર પહેરી સ્નાન કર્યું.

આજેય એ મહિમાની વાતો અને લાખો ન્હાના સ્ત્રી પુરોવાળા પ્રસંગને અને ગંગા મૈયાને મુખ્ય એમાં ધણીવાર સ્મરીએ છીએ હું મુખ્યના વસચરે શરદીવાળો ખનેલો. એટલે આવા શીતળ ખરફના પાણીમાં નાહવાનું મારું અડધું કામ મેં તેને સોંપેલું. જેમ પહેલે દહાડે પાંચ પચીસ દંડ ન કાઢતાં ધીમે ધીમે આગળ વધવામાં મઝા છે તેમ રમાશુવનમાં માથે સૂઈ હોય ત્યારે જન્મતાં પહેલાં હું ગંગાજીમાં હાથ અને પગ પલાળું પછી બીજે દિવસે જરા આગળ ધુટણ સુધી જઈ, ત્રીજે દિવસે જાંગ સુધી, ચોથે દિવસે દંડપ સુધી અને પાંચમે દિવસે છાતી સુધી, છઠ્ઠે દિવસે કુબડી મારું આમ ક્રમશઃ કરતાં કરતાં ચમ ચમ લાગનાં ખરફના જલમાં નાહવા જેટલી તાકાત ત્યાં પામ્યો અને અમે બંનેએ શરીર સુધાધું.

રમાશુવનમાં ધણી ગૂજરાતીઓ આવતા આ વખતે હરદાસનાં યાત્રીઓ વિશેષ હતા. પુદ્ધમાં ધણી માત્ર મારી ગએલા ધનપતિઓ આટલા નાણાં ખર્ચવાં છે એમ નક્કી કરી હરદાર અને ત્યાંથી બદિનારામજી, ગંગોત્રી જમ્નોત્રી જવા આવતા. અમરનાથ જઈ આવેલો હું ધણીવાર જવા તાનમાં આવી જતો. એક બે મુસાફરોએ મને આમંત્રણ પણ આપેલું. તેમને ખચે તદ્દન મક્કત મારે જવાનું હતું, જતીને લોહ હતો પણ એકલા જવા દિલ ચાલતું નહિ, આ પાંચે સાથે જઈએ ખરફના પ્રદેશમાં, ધાવણા બાળક સાથે એ ઇંદુ નહતું. એટલે મારે એ લોખ લેવાનો જતો કરવો પડ્યો. વળી આ

જખતે યાત્રિઓ અધકુલનો મેળો હોય ખૂબ હતા, એટલે આટલી બીડાભીડમાં ન જવું એજ સારું હતું. પાસક અને સિતેર વર્ષના ૧૫૦૦ બદિનાથજીતાએ જોઈ મારી રસવૃત્તિ ઇછાતી પણ જવા ન પામ્યો.

મને યતું કે અમરનાથમાં કુદરતનાં મનમોહક દૃશ્યો એક પછી એક ચલચિત્રની માફક બદલાતાં જો જોયાં છે તેવાં અહીં પણ જોવા મળી રહેશે અને મારી રમણપોથીનાં દૃશ્યોનાં નવ વર્ષથી બધું પડેલાં પાનાં લલે ફરી ઉઘડવા પામે. અને ગંગાસૈયાનું આગળનું સ્વરૂપ પણ કેવું રમ્ય, અને મનોહર હશે તે પણ જાણવાનું અગરો, પણ તુકી કહે.”

‘મિથ્યા ય્યાવ મનાચી મરજી દેવાચી રે દેવાચી ॥

અને હું ન ગયો.

ઐતિહાસિક દિલ્હીમાં.

- કીચકી બની રહી છે !
કીચકી બની રહેતી ॥

દિલ્હીની કથા રોમાંચક છે. દિલ્હીએ શું શું નથી જોયું ? કેટલાંયે શાસન અધાવતા રાજવીઓને બીજી જ પથે રાજગત જોવા છે. દોરદમામ અને હુકમ અધાવતા સરદારોને મરતા તરફથી રહેલા જોવા છે. ભાગતા કામર જોવા છે. મરણને વધાવતા વીર જોવા છે. મહેલાતો પાધર થતી જોઈ છે. એક વખતના વેશન બરખાદ મુલકને લીલોછમ હરિમાળો થતા જોયો છે. કોણ જાણે હજીયે તેને કેટલું જોવાનું હશે ?

કેટલાંયે પરદેશી રાજાઓ દિલ્હીમાં આવ્યા તેને લૂંટી, ખાળી, નિલજી દુમલા કરી, ચૈલાવ ભોગવી ચાલ્યા ગયા. એક જ કામ એવી આવી કે જોણે પારકી જમીને અદ્ભુત બનાવવા કૌશલ્યની વૃદ્ધિ કરી, તેની અભયબીનો કંકા દુનિયાભરમાં વગાડ્યો. સ્વદેશ પાછા જવાનું માંડી વાળી ધનધાન્યથી ભરપૂર દિલ્હીની જમીનમાં પોતાની જાતને સમાવી દઈ, મોખોએ દિલ્હી બનવા પ્રવૃત્ત કર્યો.

• હવે આ કડી પણ વર્ષો બદલતી પડે છે. ઇન્કી બની રહી છે !
ઇન્કી બની રહેતી ॥

આજે તે કાળની આબાદી, સમૃદ્ધિ અને કસીગરીની સ્મૃતિ તાજી કરવી હોય તો દિલ્હી જોવું જોઈએ.

બખ્તવાર દિલ્હીનો કિસ્સો જોઈ આવ્યો. દિલ્હી ફોર્ટ જોવાથી મને કુબ્જા લાગ્યું. હું મૂઝવે પડેલો. આ કિલ્લામાં પેસતા જ દર-વાળને ત્રીજો માથો વડાયક સામગ્રીનું પ્રદર્શન છે, અને ફેટલાં જ ખૂનખાર જંગના પિદામણ્યાં ચિત્રો છે. તોપણના છે માનવીના નશતી કહેલો કે અનેક સમયો તેમાં છે. આ જોવા પછી દિલ્હીમાં હવે છતાં રાષ્ટ્રની સુકિન ગાંઠે દિલ્હીથી તો સ્વાતંત્ર્ય પ્રપ્તિની મુશ્કેલી કાંઈ કાંઈ જ વધે જાય તેમ નહિ. એટલે સાધન તરીકે તનીકારેલું અને કામિયાબી આપે એવો બીજો વિચાર અહિંસાનો કરવો પડે. અહિંસાનો પ્રમુખ નિવાર કરતાં લાગ્યું કે આઝાદી માટે મરી જવું, ફના થઈ જવું એ વગર એકે દરિયાવાર આજે દિલ્હી પાસે નથી.

આ કિલ્લામાં ફરી ફરીને મોતીમસ્જિદ, દીવાને આમ, દીવાને ખાસ, રંગમંડપ. તુનામંદિર, રામરામગીના દમામખાના સંપત્તિ જોઈ આવ્યો. મોગલ બાદશાહોને પાણીનો ભારે ગોખ હતો. પાણીના ફુવારા, પાણીની નહેરો, નાદવા માટે સુંદર સ્થાનામાર અને મકાનોની પોતાની ખાસ બાંધબી. આ દરેક મંદિરમાં જવાનર દનાં, સોનું રૂપું હતું. આજે બધું ડિપડી જવું છે. મકાનો એટલાં મજબૂત, ભવ્ય અને રોનકદાર છે કે તેનું આયુષ્ય માવડું મુશ્કેલ. પામે જ પહેલાં જમના વડેલી હતી. હવે તો જમના રિસાઈને દૂર ચાલી ગઈ છે. તે કહે છે, “મારો ભગ્ન જારતી સમાઈ આજે ક્યાં છે હું કોની સદગમી બની સહેલ કરાવવાની અપેક્ષા રાખું?” જ્યારે એ બાદશાહ જીવતો જંગતો હતો, પાસે જ જમના વધી જતી હતી ત્યારે એ

દાદાકાંડ કેટલો અપૂર્વ હશે ? આ દૃશ્ય તેના મૌનનમા કેવું હશે ? આજે તો મહેવાતો સુની પડી છે, તેની કાંઈ રખેરાણી કરનાર રહ્યું નથી. તેનું પોતાનું કાંઈ સગું—ધર્મીધારી નથી.

પામે જ મોગન બાદશાહનાં ચિત્રો, તેમનાં લાઝાતૂંખા રાજ્ય ગીવાનું સંમદસ્થાન છે, છેલ્લી બેગમ જનતમહાલના વસ્ત્રાબૂજણ છે, પણ એવ વસ્ત્રો તો કહે છે કે બનાવટી છે. એનું મોતું તો ક્યારનું ? બપડી ચૂક્યું છે. અને મુસલમાનો પણ આ બધું જૂનું જોઈને રાચે છે ભૂતકાળ ઉન્નત હતો એટલે તેનું આજે યં પડતી હાલતમા ગૌરવ લેવું એ ઠીક નથી. છેલ્લા બાદશાહ બહાદુરશાહનું અહીં એક હૃદયદ્રાવક ચિત્ર છે. ધરડે ધડપણ તેને જોલમા પૂરેલો છે. તેનું મોહું જોઈ આપણને હથા આવી જાય છે. ચિત્રમાં લખ્યું છે, “ઠેલો મોગન બહાદુરશાહ જોલમા.” આ ચિત્ર જોઈ કેટલાક મુસલમાનો ઢીલા થઈ જાય છે. ત્યાં દરેક વસ્તુની માહિતી આપના ભોમિયા હોય છે. તેમાંના કેટલાક તો એવું બોલે છે કે આપણને દુઃખ થાય હવે તો ત્યાં કેટલાક ભાગમાં દુઃખોએ રહે છે. અને બે આના ખર્ચાં ભૂતકાળને સંભારી દુઃખી થઈ પાછા ફરવું પડે છે.

દિલ્લીમાં કબરોનો પાર નથી. ૫૦ માઇલના વિસ્તારમા દટાગેલી આરામગાહો અહીં છે. અને તે ભૂતકાળ કેવો હશે તેની કાંપી કરાવે છે. હુમાયુની કબર ઘણી મોટી છે, જ્યારે ઘણી તો અર્ધઅડિયેર અવેરધામા છે. હુમાયુની કબર એ મોગવાઈ બાલકામમાં સૌથી પ્રથમ બંધાવેલ છે. તેની પાછળ પંદર લાખનો ખર્ચ થયેલો અને ૨૮૦૦ કરીગરોએ મોળ વર્ષ કામ કરેલું.

હુમમિનાર જોઈ જતાં વચમાં એસેમ્બલી, સેક્રેટરિયેટ અને

વાઇસરીય લોગ આવે છે. રોમન પદ્ધતિથી બંધાવેલ આપણું ધારાગૃહ જોશ જોવું છે. તેનો સંપૂર્ણ ફેરો એરોપ્લેનમાંથી જ લઈ શકાય છે. પાસે જ વેધશાળા છે તેને જાંતરમંતર પણ કહે છે તેમાં ગ્રહણ, ગ્રહોની ગતિ અને સૂર્યનું સ્થાન વગેરે નક્કી કરવા તેના નિષ્ણાનો આવે છે આ પણ જયપુરના રાજાએ બંધાવેલી છે. એ વિષયમાં મારો મુદ્દે ચચૂપ્રવેશ નહિ એટલે તેનો ભામિભો જે કાંઈ લાપણ્ય કરતો તે ગ્રીક અને લેટિન જેવું લાગતું. છતાં તેને રીઝવવા સમજ્યો છું એવું મોં કરતો અને કહેતો 'એસા.' આમાં કેટલા વાગ્યા એટલું સમજાવું ખરું.

આગળ જતાં બેઠા ધાટનો અગાશીવાળા મળ વચરના અનેક બંગલા આવે છે. ગરમીમાં ધારાગૃહનું કામકાજ મીમલા ચાલતું હોવાથી તે બંગલા સૂતા ચર્ધ જાય છે. જૂના મેમલ બાદશાહોને ત્યાં આપવા માટે થોડે અંતરે તેમનાં નામનાં પાટિયાં રસ્તા ઉપર ખડાં કર્યાં છે. બકપર હોય કે ઔરંગઝેબ કે હરખશિખર ગમે તેને ત્રીસ ત્રીસ શીટ આપી દીધા છે. પછી લાંબને તેટલા લાગમાં એ ચાર બંગલા હોય. અને તરત જ બીજા બાદશાહોનો રસ્તો શરૂ થાય. બધા વાઇસરોય અને મવનરોને તો અંગ્રેજી રાજમાં બૂબાય જ કેમ ? માડીમાં જપટાપપ એક પછી એક પાટિયાં બદલાય જાયે ચલચિત્ર દિંદનો ઇતિહાસ, તેમનાં શુભ અશુભ કાર્યો, પરાક્રમો, અને અંગ્રેજી રાજ્ય સલામત થયું, કાણે કયું તે બધા પ્રસંગે જાયે નામવાળાં આ પાટિયાં હૃદયમાં કહી દેતાં લાગ્યાં.

દૂર દૂરથી એક જાએ મિનારો દેખાય છે. ટગિા જેમ જેમ આવે તેમ તેમ નજીક આવતો દેખાય, પણ તેને જોવા ધીરજ ;

ખૂટે. હિંદુસમા કુટુમ્બિનાર વિષ ભરોયે તો હતો જ. એટલે દિલ્હી આ-યો ને મન તો કુટુમ્બને જોવા તલપાપક થઈ મથેડું છેવટે અમે પણ આવી પહોંચ્યા જિંદગી જોઈને જાણે કે એક નવું આસન કરતી હોય એટલે જિંદગી નજર નાખ્યાથી કેક દુખી મન પહેલાં તો સાત માળ હતા. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની દામ્તરી ઉધાવતીને જન્મનાના દર્શન કરવાનો નિયમ હતો. પણ જન્મનાનો પ્રવાહ પુરાનન દિલ્હીથી દૂર મથેયો હોવાથી તે સાત માળ ચઢી જન્મનાના દર્શન કરતી. સાત માળમાં છેલ્લો લાગતો હતો પણ વીજળી પડતાં જો માળ નાશ પામ્યા. હવે તો વીજળીથી બચવા તાંબાનું પતક પાંચમે માળે રાખ્યું છે.

મગનને સુખન કરનાર કુટુમ્બિનાર એ દિલ્હીનો એક ચમત્કાર છે. દુનિયાની સાત અગ્રગચ્છીમાંની એ એક અગ્રગચ્છી છે બાલ્કણીમાં, સૌદર્પમાં, દેખાવમાં, કુટુમ્બિનારની તોલે દુનિયામાં કેક ધંધારત આવે તેમ નથી.

અપાટામાં કુટુમ્બ પગથિયા ચડ્યો દૂર પાંચમે માળ લોખડનો બનાવેલો છે પવન ખૂબ આલ્હાદક લાગતો હોવાથી જાણે એમી રહીએ એમ થાય છે, એટલે જિંદગી દૂરથી દિલ્હીના મકાનો નાના મામડા જોવા લાગતાં હતા અને ચારેકાર પથરાયેન રાજિયા ગતી આરામગાહો જોવા મળતી માથુમે તો ચાલીથી વેનિયાં જોવા લાગેલાં અને ઝાડો નાનકડા હોવા જોવા.

અનેક દિનના સ્નાના જેને અપવાસ છે એવો એ મજૂર શટયાતૂનાં વસ્ત્ર પહરી, કુટુમ્બની ટોચે વાયુની ઝડીમાં નિદ્રાદેવાને જોલે નિરાતે મેજ કરતો હતો. દુનિયામાં આધાપણીનું હોને મમે

તે થાય પણ અહીં તો તે ઘણો મુખી હતો બિતરવું ન ગમે તેવું તે રચના; છતાં ચંદ્રવું અને બિતરવું એ તો સૃષ્ટિક્રમ છે. અમે બીર્યા મારા સાથીઓ વેપારીઓ હતા. તે કહેતા, “આજે આટલું ચંદ્રવા; હવે કોને ચંદ્રવું છે ? ફરીનાર આવશું તો તીચેથી નજર નાખીશું. થાડી મળ્યા.” મેં અમરનમની વાત કરી. આવું તો ૭ દિવસ સુધી રોજ પાંગ કયાકે દિમાજમાં ચંદ્રવા છીએ. નેઓ કહ, “તેથી જ તમને આ કંઈ ન લાગે”

પામે જ ચંદ્રમુખના સમયનો લોહમ્તજ છે. ઘણો જાંચો છે. તેમાં એક પણ સાધો નથી અને ધાતુઓનું મિશ્રણ કરી બનાવ્યો છે જે આજે ૫ અડગ ઠીસો છે અજર છે, અમર છે. તેને અગિયે કેટલાં જે સમાટો આવ્યા, કેટલાં જે મહાધુલો થતાં તેણે જોયાં. તે હજી કંઈ અવન કાઢે આ વંત્રમુગમાં ૫ આવેલ-સ્તંભ કરવો સહેલ નથી, કારણ કે તેમાં એક પણ સાધો નથી. ; ;

લુભા મરિજદ

આ મરિજદ શદ્દજદાંએ ઈ સ. ૧૬૨૬ના અરમામાં બંધારી હતી. મધ્યરની પૂજા નિમિત્તે જગતમાં બાધિયામાં આવેલા મહાનોમાં આ હમારન મહારવું સ્થાન બોમવે છે. દિલ્હીમાં સાથી જાંચામાં જાંચું આ જ મકાન છે. ચાંદની ચોકની દક્ષિણ બાજુમાં આવનાર કાર્ધપણ મુસાફરનું સહેજે ધ્યાન ખેંચે એવી આ મરિજદ છે. ઇંદને દિવસે અહીં નિમાજ પદનારાગોની કેટલી મેદની ગમે છે તે પણ એકવાર જોવા જોવી છે.

હિન્દુઓનો કોઈ એવો તહેવાર છે કે જયારે સર્વ હિન્દુ, ન્યાત, બંન, કોમ અને માન્યતાના અંતરને ફગાવી દઈ-સર્વ એક રચે

ભેગા મળી એમે. તાજૂતને દિવસે મુસ્લીમોની જેવી હાજરી નોવા મળે છે તેવી હાજરી દિન્દુઓના એકપક્ષ તહેવારમાં દેખાતી નથી. આ મરિજદની આટલી મોટી ગંચના અને શુક્રવારની મુસ્લીમોની મોટી મેદની નોર્થ હું આ વિચાર કર્યા વગર ન રહી શક્યો.

દિલ્હી અબ્બાસી માટે ખુશ હિતમ 'સહેર છે. વારંવાર અવલોકનાથી ત્યાંથી નવું નવું મળી ગશે. કેટલાય વર્ષોથી પાટનગર તરીકેનું તેનું મહત્ત્વ હજી વ સચવાઈ રહ્યું છે.

હિમાલયના પ્રદેશમાં કુદરતના અનેક બદલાતા રંગો અદ્ભુત દ્રશ્ય બતાવે છે. તેવી રીતે દિલ્હી વારંવાર જોતાં જૂનાકાળીન સમ્રાટોની ઝીંવન વાર્તા કહી જાય છે. અને વર્તમાન વહીવટી તંત્રની પણ ઝાંખી આપે છે. ૧૯૪૫માં ફરી દિલ્હી આવ્યા.

દિલ્હી ગૂજરાતી સમાજમાં જિતયાં. અને કુતુબ નવાં ઉપડ્યા. આજે દિલ્હી, લાહોર, કલકત્તા અને અમૃતસરનાં રમખાણો માફ આવે છે. તે દહાડે કેટલી શાંતિ કેટલો વિશ્વાસ અને કેટલી ખુશુતા કોમ કોમ વચ્ચે હતી. હું એકલો બાળકો અને પત્ની સાથે મુસ્લીમ ભોમિયા લખને, મુસ્લીમ સંસ્કૃતિને ફરી જોવા, મુસ્લીમ ગાડીચાનની ગાડીમાં, મુસ્લીમ લગ્નમાંથી પસાર થયો હતો, દીલમાં ટાકક હતી. શાંતિ હતી. ત્યારપછી જે બન્યું તેણે દિન્દને કાયમી કત્તક લગાડ્યું છે. અને એના પાપે આપણે રાષ્ટ્રપિતા ગુમાવ્યા. દિલ્હીએ એ મૃત્યુ જોયું. આટલી આરામગાહો, કનરો, રાજ્યોનાં નાશ અને ભોમલ સહેનશાહતના રાજવીએને રક્ષાતા જોવાં પણ એ બધાથીય પર એવું રાષ્ટ્રપિતાનું મૃત્યુ દિલ્હીમાં થયું.

રાજધાની બાબુની એ શાંતિચૈયાને કારણે દિલ્હી રાજધાનીનું શહેર રહે કે ન રહે પણ હિન્દના કે દુનિયાના કોઈપણ માનવી માટે દિલ્હી એક યાત્રાનું સ્થળ અને તીર્થ-ધામ બની રહેશે જ્યાં સ્વરાજના સ્થાપક, સાચના ગોષ્ઠ અને અહિંસાના પ્રવર્તક પોદયા છે, અને એ રીતે જૂતકાપીન મહત્વ ઠરતાં દિલ્હીનું મહત્વ હવે અનેકગણું વધી જાય છે.

અમારી ગાડી કુતુબ આગળ આવી. મારી તબિયત જરા અસ્વસ્થ હતી. એટલે હું ઝાંઝ વાર કુતુબની ટોચે જવાનો બાક ન લઇ શક્યો. મારી પત્ની એકલી બીજા સ્ત્રી પુરોની સાથે ગઇ. અને નાનાં બાળકોને મેં નીચે સાચ્યાં અને સાથે રાખી મૂકેલી મીઠાઈ ખરાડી. અને અશ્વિન અને અનુએ તેમની બા કુલે લિંચે પહોંચી અને તેમનો અવાજ તે કેવોકે સાંભળે છે તેની ખાતરી કરવા બા' એમ જૂમ મારી ઉપરયા તેણે 'ઓ' કહી જવાબ વાળ્યો. બાળકોને આથી મઝા પડી.

અહીંથી કિલ્લો, કુમાયુની કબર, જતરમતર બધું બતાવ્યું. અને મેં ન જોએલું મિરલા મંદિર જોવા અમે ઉપડ્યા. ગૂજરાતી સમાજમાં જે જે આવતા તે બધાજ મિરલા મંદિરના વખાણ કરતા અને મેં તે મંદિરમાં હાજરી પણ નહોતી પૂરાવી તેથી મને આ વખતે તે જોવા ખાસ ઇચ્છા હતી.

હિન્દુસ્તાનમાં જેમ શાહજહાં તાજ બાંધીને જશ ખાટી ગએલ છે અને અમર નામના પામ્યો છે તેમ મિરલા બાંધ્યો દાન ધર્મમાં ખૂબ નાણું વાપરી, કોચેમને ખૂબ મદદ કરી નામ પામી ગયા છે. તેમણે ઘણું સ્થળે ધર્મશાળા બંધાવેલી છે, નિર્વાદાન

કરેલ છે. શુરકુળ કંઝડીમાં પણ વેદમંદિર બંધાયું છે અને દિલ્હીમાં ખિરલા મંદિર બાંધીને તો કમાલ કરી છે.

ખિરલા મંદિર જેવા સેંકડો પ્રવાસીઓ આવે છે. મંદિર જેવા શોહાં પગથિયાં પણ ચઢવા પડે છે. અહીં સાદાર્થ છે, રચાપત્ત છે, અને સૌંદર્ય પણ છે. અને ખૂબ શોધ કરીને સુંદર સ્તોત્રો સંભાળ અને કાળજીપૂર્વક લખેલાં છે. અહીં અનેક દેવદેવીઓના ચિત્રો છે, ઋષિમુનિઓ છે, સંને છે, ભક્તો છે, વીરપુરુષો છે. મહાવીર સ્વામી, ભગવાન શુદ્ધ, જગતગુરુ શંકરાચાર્ય, નાનક, કમ્પીર, દયાનંદ સરસ્વતી બધાનાં સુંદર ચિત્રો છે. અને આપણા ધર્મમંથે જેવા કે ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, યોગ વાસિષ્ઠ, ઉપનિષદ વગેરેમાંથી થૂંટી ચૂરીને જોડણીની શુદ્ધિની કળાજી રાખીને કંઠસ્થ કરવા જેવાં સ્લોકો અને સુંદર વાક્યો મૂકેલાં છે. આ જોવું કે તે જોવું એવા ભાવ જાગે છે. અને હૈયું આ મંદિર જોઈ હરખાઈ જાય છે. હિન્દના કાષ્ઠપણ મંદિરમાં તમે નહિ જાવ તો ચાલશે, પણ તમે આ મંદિરમાં નહિ જાવ તો નહિ ચાલે એક દિવસમાં દિલ ચાકી જાય એટલું બધું ગહન તત્ત્વ આ મંદિરમાંથી પામવાતું છે.

કાંઈ પણ ધર્મના પ્રવર્તકને અહીં છોડવા નથી. હિન્દુ સંસ્કૃતિના સાચા દર્શન અહીં જ થાય છે. પ્રેમ દિશાની મીરાં અહીં છે, નરસંયો ભક્ત હરીનો અહીં છે, વિદ્યાદાયિની સરસ્વતી અહીં છે, કલ્યાણકારી શિવ પણ અહીં છે. ફલક વૃષ્ણ અને સર્જનદાર બ્રહ્મા પણ અહીં જ છે, અહીં છે, બધું જ અહીં છે. પ્રતાપી પ્રતાપ અહીં છે. અને સગ માધી પણ અહીં છે, ગીતાનો જ્ઞાનાર પણ છે, ગીતા લખન પણ છે.

આ મંદિરમાં જે રીતે રાજાની મેળવણી કરેલી છે તે ચિત્તને હરી લે છે. અહીં શાંતિ છે, અનેક દેવદેવીઓ, સંતો ભક્તોની મનોહર છબીઓ છે, આરસના શુશોભીત ચાંભત્તાઓ છે, ખાનુમા શુભાઓ છે, ડુવારો છે, પાતરેલાં સરોવર, નહેર, કુંગર અને ઝરણાં છે. પણ આ સ્થળે તેના સ્થાપકની ચેતનવંતી કાળજી એટલી અદ્ભૂત છે કે આ સ્થળ જોવા પછી હિન્દના શ્રેષ્ઠ મંદિર તરીકે આ મંદિરને સ્વીકારી બીજા મંદિરમાં જવાથી ચિત્ત આટલું પ્રસન્ન થતું નથી. મન ભક્તિભર્યું બીજે કયાંય આટલું બન્યું નથી. જેમ તામ્રમહાસની શયના હિન્દમાં એક જોવા જેવા કળાના શ્રેષ્ઠ ધામ તરીકે યાવ છે તેમ આ મંદિર પણ ભારતી સંસ્કૃતિનું સાચું પ્રેરક મંદિર છે.

શ્રી. બીગ્લાજના સૌજન્યથી.

આ લોકો પોતાના ધંધા પ્રત્યે પ્રમાણિક હોય છે. આપણે અમુક પંડાતું નામ આપીએ તો પછી નામ ન લે. એક પંડાએ મસ્તુ મોહન મેરા નામ કોઇને કહ્યું. આથી મેં કહ્યું, 'હમારા પંડાકા નામ હે મસ્તુ મોહન.' પછી તો કોઇ નામ જ ન લે. હું હવે બધી ગયો. અને ફાળ્યો એમ માની ખીજાઓની રમૂજ જોતો બિભો હતો. મારી સાથેના એક ભાઈ કંટાળી ગયા હતા. વારાફરતી પંડાએ પૂછાપૂછ કરતા. તેમણે કહ્યું 'મેરા ગામ વલ્લભીપુર.' આવું ગામ કોઈ પંડાએ નહિ સાંભળ્યું એટલે ચાટ પડતા. આખરે માડીવાળા ચાક્યા અટલે નછી કરી રાખેલ ભાકુ કરાવી ગાડી હાંકી મૂકી. પાછા માડીમાં મ અવાજ સાંભળવા મળતા કે કયું ગામ ? નામ તો કહો પણ આટલા અનુભવ પછી મૌન રાખી ગાડીવાળાને હાંકે રાખવા કહેતો.

આટલી બધી મુસાફરી પછી મને પ્રવાસની કેળવણી કાંઈક તો મળી ગઈ હતી. ખાદીબંડાર શોધી ખાદીવાળો છું કહી ક્યાં બિતરવું એમ પૂછી, એક ધર્મશાળા મેળવી લીધી. ખાવાને માટે તો ગમે તે લોજ શોધી કાઢતો.

યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરી યાત્રીઓ પર જ આ સહેરનો મોટો ભાગ નભે છે.

મથુરા અને જમના માટે ઘણાં ગીતો લખાયાં છે. આ બધાં એક પછી એક મને માદ આભ્યાં. જે ગીતો ગાઈ ગયો છું, સાંભળી ચૂક્યો છું એ ગીતો જે ભૂમિમાંથી સરળયા છે તે ભૂમિમાં હું આભ્યો છું. ભાર્ગવક લોકો તો દ્વારકાનાધિજીની પતરાળી ખાઈ અપૂર્વ સંતોષ પ્રાપ્ત કરતા. સેંકડો સ્ત્રીપુરુષો જે જે સ્થળે કૃષ્ણે એનેક લીલાએ કરી હતી ને તે સ્થળે ૮૪ કોશની પાત્રા કરે છે. જે કુંડમાં કૃષ્ણ નાહેલા, જે ઝડ પર સહેલા, ગોપીઓ સાથે રાસલીલા રમી જ્યાં બેસી બંસરી વગાડેલી, તે સર્વ સ્થળે લોકો

ભૂતકાળની કૃષ્ણની ક્રીડાએને, ધાર્મિક મહાત્મ્ય આપી ભક્તિમાં લીન થઇ ધન્યતા અનુભવતા હતા.

મથુરા જેવા પવિત્ર ધામની સ્વચ્છતા વિષે એ જોઇ કહેવા જરૂરી છે. દૂધ અને મીઠાઇની દુકાનવાળા ધરાકને પોતાના માલને ખીસકુલ અડવા દેતા નથી. ખીજે સ્થળે ધરાક દ્વારે લઈ આપી જીવે છે જ્યારે અહીં તો દૂર જ ગિલા રાખવામાં આવે છે. મથુરાનું દૂધ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે અને તે પીવા માટીની લોટીઓ હોય છે, જે પછી ફેંકી દેવાય છે. પણ આ એક જ સ્વચ્છતાથી જે ઘણી અસ્વચ્છતા ભરપૂર પડી છે તે ઢંકવાની નથી. કોણ જાણે કેમ આ લોકોએ મુતરડી ક્યાંય બાંધી જ નથી. લોકો રસ્તામાં બેસી જાય છે. શૈય માટે જાગરુની વ્યવસ્થા પણ ખરાબ છે. મારી ધર્મશાળામાં આવીસ પચાસ માન્યસેનો ઉતારો અને જાગરુ એક જ. તેય ગંધાતું અને ડબ્બા વગરનું. આવે પવિત્ર સ્થળે જ્યાં સર્વજ્ઞ ભગવાનનો વાસ છે ત્યાં જાગરુમાં ગંદકી કેમ રખાય? ઇશ્વર ક્યાં નથી એમ બધાં કહે છે. તો પછી આ જાગરુ શું? ધર્મશાળામાં પ્રવેશતાં જ દુર્ગંધ મારતી એટલે મારે આતું ય વર્ણન કરવું પડ્યું. ધર્મશાળાઓ બંધાવવા કરતાં સ્વચ્છ જાગરુ અને મુતરડી જો આ સ્થળે કોઈ બંધાવે તો તે લોકોને આરોગ્યપ્રદ અને આશીર્વાદ સમાન થઈ પડશે.

ધર્મશાળામાં મંદિરના મુખ્યાન્ત્ર મારી સાથે હતા. પોતે જોવર્ધન જવાના હોઈ મને ય ભક્ત ધારી જવા સલાહ આપી. મેં જવું એમ નક્કો કર્યું. લોકોની ભક્તિવેદજા કેરી છે તે જોવા મળશે તોય મારે તો ધણું હવું.

મથુરાથી ૪૬૨ માઇલે જોવર્ધન છે. તરત જ ગીત માદ આન્યું. ટચલી આંગળીએ વઢાલે જોવર્ધન તોળ્યો. કહે છે કે પહેલાં

તો ૭ માઇલ જિંચો. અને તેટલો જ લાંબો હતો. કળિયુગ છે તે એટલે ઘટતો ઘટતો હવે ૩૦ શીટ જ રહ્યો છે. ભક્તજનો આમ કહેતા. લોકો ગોવર્ધનની ભારે મર્યાદા રાખે છે. તે તરફ પૂંક કરી બેસતા નથી. લાંબા પગ કરી સૂતા પણ નથી.

અહીં ધણા ગૂંજરાતીઓ આવે આવ્યા હતા. ધર્મશાળાઓ ચિતાર હતી. નાનકડી વજ્રબૂમિમાં લોકોનો ધસારો થતાં સંખ્યા વધી ગઈ હતી. અહીં કાંઈ હવિષેશની કાળીકમળીવાળાની ધર્મશાળાની જેમ મારો ભાવ પૂછે તેવું કોઈ ન હતું. ત્યાં તો ગોદડા વગર ગયેસો છતાં સૂવા પથારી મળેલી, નોકરો વાતી ગોળીમાં પાણી ભરી ગયેલા અને ખાવાની માગણી કર્યા વગર જમવાના કે એમ એ લોકોએ મને પૂછેલું પણ ખરું. આ સ્થળે મારો કોણ ભાવ પૂછે ? બધા ભક્તિમાં પડી ગયા હતા. રાત્રે સૂવાની પણ પંચાત હતી.

આખરે એક ધર્મશાળામાં લોકોની ભીડમાં જમને પડ્યો. એક બીજાને અડધા વિના સ્વપ્ન સ્વપ્ન એટલી પણ જગા ન હતી. અહીં હું જેમ તેમ પડ્યો. કોઈના પગ આમળ તો કોઈના માથા આમળ. બધા જ જ્યાં ગમે તેમ પડ્યા હતા ત્યાં હું ય ઉમેરે કરતો પડ્યો. રાત્રે બે વાગે અન્નકૂટનાં દર્શન થવાનાં હતાં. ભક્તજનો ધમાલ અને ધકકામુકકી કરી બિતાવળા દર્શન કરવા પડાપડી કરતા હતા.

મથુરામાં આવેલો જમના બાગ મને ગમ્યો. જમના કાંઠે અહીં એકાંતમાં ચંકરની સુંદર મુર્તિ છે. લીલી ઝાડની ઘંટા છે. કેડ સમાણો બીડો હોજ પણ છે. એ જગ્યામાં મથુરાની ધમાલ પછીની વિરલ શાંતિ મળે છે.

મથુરા જાઓ અને વૃંદાવન ન જાઓ તો તમને મારા મન મુજબ મથુરાનો ધકકો થયો એમ જ લાગે. વૃંદાવન એટલે ઘેર ઘેર મંદિર. આ બધાં મંદિરમાં દર્શન કરનારને તેની ધીરજ, ભક્તિ અને અનેક ઇશ્વર ઉપરની આસ્થા માટે ઇનામ આપવું પડે. પાંચ ૭ મંદિરો મોટા છે જે જોવા જોવા છે. જયપુર અને જોધપુરના રાજાના મંદિરો સુંદર છે. કૃષ્ણની અષ્ટ સખિઓનું મંદિર છે. વસ્ત્ર હરણવાળું સ્થળ, કાશીવદમન, બન્સીવટના ચોક્કમાં ગોપીઓ સાથે રાસ રમેલા, જ્યાં એક ગોખમાં રાધિકાની આંખો છે, સૌથી મોટું મંદિર રંગજીતું છે. તેની વચમાં પાણીનો મોટો હોજ છે, ફરતી દિવાલ છે, અને સુવર્ણ સ્તંભ પણ છે. પુષ્કરણમાં પણ સુવર્ણ સ્તંભ છે.

મથુરા અને વૃંદાવનમાં રસ્તા પથરના છે. મથુરામાં ગૂજરાતીઓ મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે જ્યારે વૃંદાવનમાં બંગાળીઓ ગેપ રહેલું જીવન બતાવે કરવા ધણા શ્રદ્ધાળુ બંગાળીઓ. વૃંદાવનમાં રહે છે. લાપા સમૃદ્ધ બંગાળી કથકાર હાથનાં હાથન ચપત અને મુખાકૃતિના ફેર ફરથી શ્રોતાજનોને રસથી તરંગીત કરી મૂકતા જોવા.

વૃંદાવનમાં ફરતા ફરતા અનેક મંદિરો દેખાતાં, હું કોઈ કોઈ મંદિરમાં જતો ખરો. આવા એક મંદિરમાં હું ગયો. ૪૦૦૦ મંદિરમાં તેનો નંબર કેટલામો આવે તે કેમ ખબર પડે? પણ ભકતો માટે ભારે મહત્વવાળું લાગ્યું. મંદિરના પૂજારીને કોટ પાટલુન પહેરેલા મને જોઈને કાંઈ આસ્થા લીધી. જે ધૂળમાં (રજમાં) કુણ રમેલા તે ત્યાં પાયરેલી હતી. ચરણસ્પર્શ પ્રસાદ, રજ લઈ જવી વગેરેના તેજો પાત્ર રૂપિયા બીલ મૂક્યું. હું તેને મુઢલે ન સંતોષી શક્યો. છેવટે તે પૂજારી સવા પાંચ આની સુધીમાં બધી વિધિ કરવા માટે તત્પર બન્યો. ત્યાં કેટલાંક જૂનાં આલેશાન મકાનો છે. રાજાઓએ તો જાણે તાજમદાદ જોવા પછી પોતાનાં મંદિરોમાંય તેનું અનુકરણ સર કરી પછી માંડી વાળ્યું હોય એમ કેટલાંક મંદિરની રોશની

અને રચના જોતાં લાગ્યું. અહીં ધણી સારાં મંદિરો છે જ્યારે મથુરામાં એક દ્વારકાધીરાનું મંદિર જ સારું છે.

વૃંદાવનમાં પ્રેમમદ્ધાનિઘાતય એ પણ એક જોવા જેવી સંસ્થા છે. ખીન્દુ' વૃંદાવન ગુરુકુળ એ આર્યસમાજ સંસ્થા છે. વૃંદાવન આટલું સુંદર છતાં ત્યાં રહેવાની તથા જમવાની વ્યવસ્થા કંઈયે સારી નથી. ગૂજરાતી વીંશીઓ પણ નથી. જ્યારે મથુરામાં ગૂજરાતી વીંશીઓ અને અનેક ધર્મશાળાઓ છે. વૃંદાવનમાં રહેવાની વ્યવસ્થાના અભાવે મારે વૃંદાવન છોડવું પડ્યું. આ એક જ એવું સ્થળ છે કે જ્યાંના લોકોને ખીન્દે કાંઈ જ ધંધો નથી. પ્રવાસીઓ, બકતો, રાજાઓ આવે અને દાન આપે તે પર જ આખા શહેરના લોકોનો નિર્ભર થાય છે. બધાં મંદિરો ઝડ જોઈ લેવાં હોય તો ઘોડાગાડી કરી ફરવું જોઈએ; તો પણ મંદિરો જોતાં, તેમાં ફરતાં થાકે લાગે એટલાં બધાં મંદિરો અહીં છે. મથુરામાં મસ્જિદો છે. જ્યારે વૃંદાવનમાં મસ્જિદ નથી. દૂર ખૂણામાં આવેલું હોવાથી તે બચી ગયું લાગે છે. વૃંદાવનથી મથુરા છ માઇલ દૂર આવેલું છે. ભક્તિના આ ધામમાં ફરતાં મારા મનમાં કેટલાંય ગીતો જે મથુરા, જમના અને વૃંદાવન માટે લખાયાં છે તે ઊભરાઈ આવ્યાં. હરદ્વાર અને અમરનાથ, સુવર્ણમંદિર અને લાહોરનો શાલીમાર ખામ જોયા પછી અને મથુરા ફરતાં વૃંદાવન રહ્યું મચ્યું. સીધી પહાડમાંથી ધસી આવતી ગંગા અને ચિનાબ, રાવી અને જેલમ જોયા પછી ધણી પ્રદેશ જોણે વટાવ્યા છે, જે ગામ મામનાં ઝાડ, પાન, પથ્થર, માટીને મળીને માનુષ્યને કે નજીકના પિયરના સગાથી દૂર દૂર જઈ પડી છે, એવી જમના અને કાંઈ આકર્ષી ન શકી. છતાં ભવિક લોકો જમનાજીનું પાન કરતા અને દ્વારકાનાથજીની પાતળ ખાઈ અપૂર્વ સંતોષ પ્રાપ્ત કરતા. કેટલાંયે લોકોને લોકીમાં સીલ કરાવી જમના મેયાને સ્વગૃહે લઈ જતા જોયા. હરદ્વારમાં પણ મંગાજીનું જળ આમ લઈ જવાતું હતું.

તાગ/મહાલ

જ્યોત્સ્ના રાતે નિહૂન મદિરે
 પ્રેમસીને
 જે નામે જ્યોત્સના ધારે ધારે
 તે જ મૃદુમદ વાણી મૂકી ગયો તું આ સ્થાને
 અનન્તને કને
 પ્રેમની કરુણ કોમલતા
 ખીની તે આ
 સૌંદર્યના પુષ્પ પુંજે અચાન્ત પાથારું
 હે સમ્રાટ કવિ
 આ તારા હૃદયની છવિ
 આ તારું નવમેધદૂત
 અપૂર્વ અદ્ભુત
 જન્મે ગીતે
 ચંદ્રુ જિંએ જ્યવન્મુક્તિ દિશે
 જ્યદર્શ તવ વિરહિણી પ્રિયા
 રહી છે મળી આ
 પ્રભાતના અરુણ-આભામે,

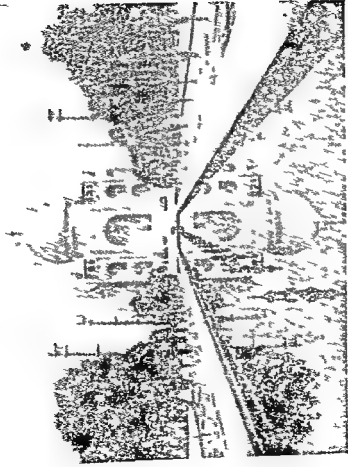
ક્રાંત-સંધ્યા દિગંતના કરુણ નિઃશ્વાસે,
 પૂર્ણિમાએ રેહીના ચંપેલીના લાગણ્ય-વિલાસે,
 ભાષાને અતીત તીરે,
 કંગાળ નયન જેને અગિયેથી યાદી પાછા ફરે.
 તારા એ સૌંદર્ય-દૂત ચર્ચા મુગ્ધામુગ્ધ
 સુઘનીને કાગડેરા પ્રકરી અચૂક
 જાય આલ્યો વાણી હીણા વાર્તા લઈ આ
 બૂલ્યો નથી, બૂલ્યો નથી, બૂલ્યો નથી પ્રિયા.*

-રવીન્દ્રનાથ

*આ ઉતારો રવીન્દ્રનાથના શાહજહાન નામના બંગાળી કાવ્યના મુ. શ્રો. નર્મીનભાષના અનુવાદમંથી લીધો છે. આખું કાવ્ય એટલું સુંદર છે કે તે આખું છાપી નાખવાની મારી ઇચ્છા હતી. પણ રખેને મારા લેખ કરતાં તે કાવ્ય લાંબુ થઈ જાય એ ખીકે આટલું જ, લીધું છે.

મથુરાથી આમા આવ્યો છું. આમા એટલે દુનિયાભરમાં દિન્દો કંઈ વગાડતું સહેર. કયો પરદેશી પ્રવાસી એવો કે હશે જેને દિન્દુરતાનમાં આવીને તાજમહાલ જેવા રચર પાછા જવાનું બન્યું હોય. ફોટો કે ચિત્ર મારફતે અથવા સ્લોડોમાં ફરેલાં ગમે એવાં લાંબાં અને વિગતવાર વર્ણનો મારફતે તાજમહાલની લગ્નતાનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. તેને માટે તો તે નજરે જ જોવો જોઈએ. છતાં મારા જેવા નવા લખનાર અને બંધેવાર તાજમહાલ જોનારના એ શબ્દો જો કાઢતે થ તે જોવા પ્રેરે તો હું મારું આ લખ્યું સફળ માનીશ.

મુમતાજ રૂપાળી અને ખૂબસુરત હતી. આથી શાહજહાનને તે ખૂબ ગમતી. આનું તેને ગૌરવ પણ હતું. અને વારંવાર એ કહેતો કે આહ ! તને કાંઈ ખુદાએ રૂપ આપ્યું છે. આવી પ્રસંસા અને મુલ્ય-ગાન આપ્યા કરતાં એકવાર મુમતાજે સંભળાવ્યું કે “જો જો હું

મુબારક વર્તમાનના ચોનાચણ

તાજ મહાલ

મરી જાડે અને તમે મને જૂની ન જાઓ. બાદચાહને શું ? એક ગઈ તો બીજી આ વખતે બાદચાહના મનમાં એક વાત વસી ગઈ હતી તેણે કહ્યું, “મને શું કેવી વહાલી છું તે માત્ર હું જ જાણું” એમ નહિ પણ આખું જગત જાણે એવું હું કરી મૂકીશ.” અને ખરેખર ! આજે ૩૦૦ વર્ષો મુમતાજ આ સ્મૃતિના ભગ્ય પ્રતિકમાં અમર બની છે. અદાર વર્ષ ૨૦,૦૦૦ કરીચરેએ ત્યાં કામ હતું એમાં જડેલાં હીરા, માણેક, મોતી આજે ત્યાં નથી. સિટિશ સરકારે તે ઉખેડી લીધાં છે. પણ ત્યાં જે પ્રેમ જડાયો છે તેને તે નથી ઉખાડી શકી. અને એ પ્રેમનું કાંઈ મૂલ્યાંકન થઈ શક્યું છે ! આજે આ તાજમહાલ એ કેવળ મુમતાજ કે શાહજહાંનના સ્નેહની પ્રતિમા નથી; દેશદેશના કાળકાળના કે મનુષ્ય મનુષ્યના અંતરને બેઠી સમગ્ર પ્રેમીઓને એકનિત કરતી એ તોએક અદ્ભુત પ્રેમ સમાધિ છે. ગોદમાં વહી જતી યમુનાની નીરવ ભાષામાં એ શીરીફરહાદ, લયલામજનુ કે સુહીશીમેદારથી માંડીને કોઈ મરીબ અશ્વમેધ પ્રેમી યુગલને આ કરુણરસ ભરપૂર વાત, એ અનેક રંગી સંખ્યા કે ચાંદનીના રૂપેરી પ્રવાહમાં આવનાર દરેક પ્રવાસીને કલા કરે છે. કહે છે કે જે દિવસે મુમતાજ મરી ગઈ તે આખી રાત્રીજાદ શાહે અપાર વેદનામાં ગાળી હતી. તેના માથાના કાળા વાગ એક રાતમાં જ સફેદ થઈ ગયા હતા. આ સમ્રાટ શાહજહાંના અજિઅંગમાં જે વેદના લાગેલી તે વેદના આ તાજમહાલ બેઠાં જાણે પરધરના અજિઅંગમાં લાગી ગઈ ન હોય એમ લાગે છે. તેણે તો આ સરજને વિશ્વમાં ચિરકાલને મા એક દર્દીનું કાવ્ય મૂકી દીધું છે. પૂણિમાંઓ તો અનેક જોઈ છે પણ આટલી બિજાણી પૂણિમાં પ્રથમ જોઈ એને એ એકજ પૂણિમાં દિલમાં વસી ગઈ. પહેલી જ વાર આટલી ચમકતી ચાંદની જોઈ. અજવાળી રાતે ચાંદનીમાં તાજ જોવો એ ધડી સ્વર્ગને પણ કુલાવે એવી છે. સોનું સુગંધવાળું મજનું. આથી વધુ મજા સ્વર્ગમાં શું હશે ? તાજમહાલ એટલે ચાંદની ગને જગના પર તરનું રાજાવન.

શાહજહાંના સ્વપ્નામાં કદપાયેલું સાન્ન્ય. પાસે જ લીસો હતો. છતાં તાજમહાલ ખરેખર સ્વપ્નવત્ લાગ્યો. આ જન્મમાં સ્વર્ગપ્રાપ્ત જોવી હોય તો તમારે તે અનુભવવા અજવાળિયામાં આગ્રા આવવું જોઈએ. આગ્રામાં એક કવિ છે. એને તાજનો પડછાયો છોડી જવું નથી ગમતું અને તાજનો પડછાયો તો આખા આગ્રામાં પડે છે. ચંદ્ર કિરણમાં હિમાલય સમો તાજમહાલ ચાંદની રાતે પ્રકાશે છે. ખરતા તારાનો પ્રકાશ જોતા હોય એમ લોકો એમ મળી અજવાળી રાતે તાજનો અજગૃહ જોવા આખો ફાડી, આલાપાછા થઈ, સાથીને આગળી વડે બતાવી, ખૂણે ખૂણે ફરી વળે છે. ખરશે આગ્રામાં આવેલા મહેમાનને પૂર્ણિમાએ તાજ જોઈ જવા રોકાવાનો આમહ કરવામાં આવે છે. અને દિવસે જોયેલો એ જ તાજ રાત્રે જુદા જ સ્વરૂપમાં બાસે છે.

ચાર વર્ષે ખીજવાર હું તાજ જોઈ આવ્યો. દુનિયાએ આ ચાર વર્ષમાં શા શા પસંદા જોયા. ૨૫ વર્ષનો આરાબરો ફાડીલો જીવાન ચાર વર્ષ પછી મૃદ અને શિથિલ લાગે છે. જ્યારે મને ખીજ વારને દર્શાને તાજ વિશેષ ગમ્યો, અસૌકિક લાગ્યો. પોતાની વહાલી પ્રિયતામાને સ્મરણજ્વલિ આપવા રચેલી, વિરહાશ્રુનાં મોતીથી ભરેલો તાજ છોડી મને પાછા ફરવું ન ગમ્યું. પૂંઠ ફેરવતાં ફેરવતાં જોઈ લઉં, ફરી ક્યારે આ જગતેષ્ટ ઇમારત જોવા પામીશ એમ થયા જ કરતું. ખિન્ન હૃદયે એ મુમતાજને, એ શાહજહાંને, તેના વિરલ પ્રેમ અને કળાની ભક્તિને મનમાં સંધરી રાખનો પાછો ફર્યો. મોડી રાત્રે ચાંદની ખીલી હતી. રસ્તો બધો અરીસા જેવો સાફ હતો પણ આજે તે મને ફિક્કો લાગ્યો.

શાહજહાં આજે અમર છે. તેની છાયારૂપીતાજ આજે અણનમ જોયે છે. આખી દુનિયાના સર્વ દેશોને પડકાર દઈને કહે છે કે આવા પ્રેમી જીવડા કયા દેશમાં થઈ ગયેલા જોવા જાણ છે. કયા

દેશમાં આવી કળા છે ? આજે ૩૦૦ વર્ષનો જૂનો છતાં તાજ, પર્વતમાયી પક્ષતા ઘોષ જેવો નૂતન છે, નવીન છે. તેનાં પગધિયાં કેટલીએ સસ્તનત ચઢી ઊતરી, કેટલાએ દુઃખી, સુખી, ત્યાગી, વેરાગી સર્વને તેણે આત્માસનના જે બોલ કહેલા છે. પ્રેમનાં ગમે તેટલાં પુસ્તકો વાંચવાથી પણ ચિત્તપર જે અસર નથી ચતી તે આ તાજમહાલ જોતાં થાય છે.

જમના અને તાજ એક બીજાની શોભારૂપ છે. તેના પરથી માનવો કેમ ઘડો લેતા નથી ? હિન્દુમુસ્લીમ પ્રગ્નનો આજે એ જવાબ દે છે જમના એ હિન્દુઓની પવિત્ર નદી છે અને તાજમહાલ એ મોગલ શહેનશાહની પ્રેમસમાધિ છે. આમ છતાં એ બંને આ જગ્યાએ એક બીજાના સૌંદર્ય અને પ્રભાવમાં પૂર્તિ કરે છે. તાજમહાલ જોનાર ગેરમુસ્લીમ વ્યક્તિના મનમાં હું કેંઈ વિષમીની કપ્પર જોઉં છું એવો ખ્યાલ સુદ્ધ આવતો નહિ હોય દિલ્હી જેવા શહેનશાહતના પાયતખ્તથી મોં મરડી જનાર જમનાને વિશુદ્ધ પ્રેમના મંદિર સમાં તાજને છોડી જવું મમતું નથી; અને સૈદ્ધાંતે યમાં તે પોતાના ધીરગંભીર પ્રવાહની લહરીએ એ અમર પ્રેમની ગાથા ગાતી આવી છે.

ઓ જમના ! ઓ તાજ ! તમે સાથે રહી અમારા દેશનું ગૌરવ સદા સમૃદ્ધ કરજો. આત્માવાસીઓ તમે કેટલા સદ્ભાગી !, તમને કળાની તરસ છીપાવવાની, પ્રેમની મસ્તી અનુભવવાની પ્રેરણા, જ્યારે જોઈએ ત્યારે આ અખૂટ મૂક ખજાનો ગમે ત્યારે આપી દે છે. આને મૂક ખજાનો કહેવો કે મુખર કહેવો કે જે મૂંગાને વાચા આપે છે, કંટાળેલાને નૂતન જીવન બદલે છે.

હજી હું આત્મામાં જ હતો. એટલે મારા એક નવા મિત્ર સાથે ફરીથી તાજમહાલ જોવા જવું એમ નક્કી કર્યું. મને તો તાજમહાલ

લાઓ કે, 'મૃત્યુ મરી ગયું' રે લોલ; અને આ ગીતના સ્વરો આ ભોંયરામાં પડ્યા પાડી અપાટમાં સમી જતા હતા.

ભોંયરામાં આ કબર પર અસલ અડીક, પરવાગાં, નીલમ વગેરે જાતજાતનાં લાવ, કાગાં, બૂર્સા કીંમતી જવાહિરથી જડેત ફૂલવેણી જેવા મળે છે. પથ્થરની આ કબરના ભોંયરાના ઉપરના ભાગમાં ઓરંજમે અતિથય નામ્નુકે જાળીઓ ફાલેલી છે જે આ કબર પર પુષ્પમાળા જેવી લાગે છે.

આમાનો કિલ્લો

આમા ફોર્ટ સ્ટેશનની સામે જ આ કિલ્લો આવેલો છે પાંચ જ મિનિટ ચાલવાથી આ કિલ્લામાં જઈ શકાય છે. આમાં પ્રવેશવા ચાર આના આપવા પડે છે. આમાં એટલું બધું જોવાનું છે કે ત્યાં આગવુંદોએ જોમિયો લેવા જરૂરી છે. તે આ કિલ્લાની સંપૂર્ણ માહિતી આપે છે.

આમાં આવેલા મહેલો, આયના દરખાસો, મસ્જિદો, બાગો, સ્નાનાગારો વગેરે જોતાં આખું આ આરસનું નગર તેના પૂર્ણ સ્વામીમાં તેનો બાદશાહ, તેના પ્રધાનો, તેના સલાહકારો, તેના ગાયકો, તેના કવિઓ, તેની બેગમે વગેરેની હાજરીમાં કેવું રમણીય અને ચેતનવંતુ લાગતું હશે તેની અંખીની કંઈક કલ્પના આવે છે.

વાર્તાઓ કે પરિકથાઓમાં આપણે જે કિલ્લાઓનાં વધુનો સાંભળીએ છીએ તેના કરતાં પણ આ કિલ્લો અદ્ભુત છે. એમાં કેટલોક રથને તો એવી રચના કરી છે કે ત્યાં રથનો પ્રખર તાપ પડવા છતાં આરસની ગોદવધુને લીધે ગરમી લાગતી નથી. વળી અધારી અમાસ જેવી રાતને એક જ બતીથી સામેની બીંતોમાં

કાચ જણવી પ્રતિષ્ઠાની કરામત કરી ઝગઝગતી કરવાની યોજના કરી છે.

તાજપરથી જોતાં આગ્રાફોટ જમનાને અચાનક સામે કાઠે જ આવ્યો હોય એમ લાગે છે. 'અંતર ધણું' છે, છતાં બે માઇલના ઘેરાવામાં બંધાવેલો આ કિલ્લો સમોજ જાણે હોય એવો લાગે છે. નવા જન્મેલા બાળકને ૫૬૨ વર્ષ પછી એમ કહેવામાં આવે કે આ કિલ્લો તારા જન્મ સથે થયો તો તેને એ વાત જૂઠી માનવાનું કારણ નથી. ઇતિહાસનાં પાનાં ન ઉઘલાવ્યાં હોય તો કાષ્ઠપણું એવું ચિહ્ન નથી કે તે એમ કહે કે નહિ આ કિલ્લાને તો ૩૭૫ વર્ષ થયાં હશે.

આ કિલ્લામાં પેસતાં બે દિવાલો આવે છે. જેમાંની એક દમામદાર દેખાતી ૧૭૦ ફીટની અને અંદરની બીજી તેથી નાની ૪૦ ફીટની. ચારે બાજુએ ખાઈ આવેલી છે. તે એ બતાવે છે કે દુશ્મનો કિલ્લા પર ચઢી આવવા માગે તો ખાઈ ઉપર ચઢીને ઘરના બાજુમાં પેસવાનો જે પૂજા બનાવેલો છે તેને જાગ્રતી પણ લાઇ શકાય, અને નહેરો ખોદતાં ચારે બાજુથી પાણી ભરાઈ જાય જેથી દુશ્મનો અંદર આવવા ન પામે. દિલ્લી ફોર્ટને બૂલીએ એવો આગ્રાફોટ છે. બહારથી તો કલ્પના પણ ન આવે કે અંદર આટલાં બધાં મકાનો હશે. મોગલોના વખતમાં આ કિલ્લો કેવો હશે ? આજે તો માત્ર તેની કલ્પના જ કરીને બેસવાનું છે. છતાં આ કિલ્લો જોતાં તેની કાંઈક કલ્પના આવે છે. આ રાજવીઓ કેવા રસિયા, કેવા કળા પ્રિય અને કેટલા સૌંદર્ય તરસા હતા, તેનો ખ્યાલ જેમ જેમ કિલ્લામાં દરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આવે છે.

જહાંગીરી મહેલમાં જતાં એક પથ્થરમાંથી કાતરી કાઢેલી એક કુંડી આવે છે. તેનો ઘેરાવો ૨૫ ફીટ, પહોળાઈ આઠ ફીટ અને

જિઆઇ પ શીટની છે. કહે છે કે આમાં ગુમાખનાં અત્તરો નાખી આ કુંડીને જમીનમાં દટાવી નુરજહાં નાહતી હતી.

જોધાબાઇના મહેલમાં હિન્દુ પદ્ધતિની મંદિરની મૂર્તિઓ હતી રગુનના પેગેડાને કાંઈક મળતી. વળી સિંધ અને સ્થાપત્યમાં પણ હિંદુ કારીગરી દેખા દે છે. પછી અંરંગઝેબે આ મૂર્તિઓને કાઢી નાંખાવી હતી. જાટ લોકોએ પણ કાંઈક લાંગડેડ કરેલી.

માટે હતો છતાં સાહજહાં તેની બંધકર માંદગીમાં નગીના મસિદમાં રહેતો હતો ત્યાંથી સમન ખુરજમાં આવી તેણે મરતાં મરતાં ય તાજમહાલ જોઇ લીધો હતો. આટલો બધો તેને તાજ પ્રત્યે ભાવ હતો કારણ કે તાજ એટલે મરેલી 'મુમતાજનુ' શબ્દ પ્રતીક. આથી પણ આમળ જઇને તેણે નજર સામે જ તાજ હતો હતો છતાં બીતમાય તાજ જોવાની ઇચ્છા કરી હતી. એનું આલતતો મુમતાજની મૂર્તિ જગતના દરેક પદાર્થમાં અંકિત કરવા તે શું શું ન કરત ?

શીશ મહાલની બીંતોમાં હજારો કાચ જડેલા છે. અને ત્યાં અંધાર ખૂબ રહે છે, આને માટે વાત એવી છે કે ધણીવાર મુમતાજને પોતાના રૂપનું અભિમાન થતું, ત્યારે બાદશાહ તેને આ સ્થળે લાવીને કહેતો, જો તારા જેવીતો મારે કેટલીએ ખૂબસૂરત બેઠમો છે, કે જોતે મેં કાચમાં પૂરી રાખી છે ફૂલકણી કે દિવાસળી સળગાવવાથી અહીં અગ્નિકાંડ મારતો પ્રકાશ જોવા મળે છે. અને આપણા સેંકડો ફાટાઓ દેખાય છે, અહીં તેવ ખાનુ આવે છે, તેની નીચે વાવ છે તે સીધી જમના નદીમાં જાય છે, રાણીઓ અહીં ચઢે નાહવા જતી, વળી કેટલીક બાદશાહ અને ગુનેગાર સ્ત્રીઓને અહીંથી સીધી ફેંકી દેતા અને લાશ જમનામાં વિલય થઇ જતી, અને આમ મૃત્યુ દંકાર્થ જતું, આજ સ્થળેથી રોચનઆરાએ તેના વહાલા સિવાજને ખાનગી રીતે લગાડી મૂક્યો હતો,

મોતી મારજદ શાહજહાંએ બંધાવેલી. ત્રણ લાખ રૂપિયા અને સાત વર્ષ તેને બાંધતાં થયેલાં. અહીં બાદશાહનો, રાણીઓનો તથા નોકરવર્ગનો એમ નિમાજ પઢવા આવવાના ત્રણ રસ્તા છે. આ મસ્જિદના ધુમ્મટો એત પુષ્પની કળીઓ જેવા લાગે છે. પ્રાર્થનાગૃહ માટેનું અણિશુદ્ધ વાતાવરણ આ દિના બીજે કયાંય શોધ્યું જડવાનું નથી. અહીં મ્યુઝિક જેલેરી છે. અને વિશાળ છતાં આ મસ્જિદની આકૃતિ નાન્ટુક અને રમ્ય દેખાવ આપે છે.

એત સંજેમરમરના પથ્થર વડે બાંધેલ આ દીવાને આમ દુનિયાભરમાં અદ્ભુત છે. ત્રણે દિશાએથી ખુલ્લું હોય થાંભલાઓથી ચિત્કાર છે. ૧૮૭૬માં શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડે અહીં જ રાજાઓનો દરબાર ભર્યો હતો.

કિલ્લામાં પેસતાં જ અમરસિંહ દરવાજો આવે છે. એ શાહજહાંની મુખ્ય સેનાપતિ હતો. તે સાત દિવસની રજા પર ગયો હતો. આવતા વિશેષ મોકું થયું એટલે સત્રાપતખાંએ રાજાને બાંભરણી કરી, પોતે તે સ્થાન લઇ તેને પદબ્રષ્ટ કરાવ્યો. આથી ચીડાય અમરસિંહે તેને મારી નાંખ્યો અને પોતે કિલ્લામાંથી બાગી છુટ્યો. જે ઘોડાપર બેસીને તે નાસી ગયેલો તે તેનો ઘોડો ખાઇ કૂદી ગયા બાદ તરત મરણ પામ્યો. દરવાજામાં પેસતાં ડાબે હાથે આ ઘોડાનું પથ્થર સ્મારક કંઠેલું છે.

સોમનાથનું કમાડ:-અહીં એક કમાડ છે. મહમંદ ગીજની સોમનાથપાટણનાં સુબડનાં કમાડ પોતાની સાથે ગીજની લઇ ગયો હતો, તેમાંનું આ એક છે એમ બોમિયા કહે છે. પણ સાચી વાત તો એ કે મૂળ કમાડ તો મહમદના મરણ પછી તેની કબર પર મૂકવામાં આવેલાં અને જતે દહાડે ત્યાં જ નાશ પામેલાં. આ કમાડ તો દેવદરના બનાવેલાં છે.

ગોલ્ડન પેવીલીઅન [સુવર્ણ]-એ મંડપની આખી છત સોનાની હતી. આજે તો ત્યાં પિત્તળ જ દેખાય છે. અહીં રાશન-

આરા રહેતી હતી, તે આ જગ્યાએ બેસીને જીભ્યાને દહાડે ફકારોને ખેરાત કરતી હતી. અહીંથી તાજ રમ્ય લાગે છે.

કાલિતપ્ત-આ એક કાળું સિંહાસન છે. - એ જદાગીર અલાદાખાદ્યી લાવ્યો હતો. કિંદવાની બહાર નીચે મેદાનમાં દાથી અને વાધની સાકમારી થતી હતી. ખાદ્યાહ આ તપ્ત પર બેસી એ સાકમારી જોતો હતો.

અંગુરી ખાગ-અંગુરી ખાગ એટલે દ્રાક્ષનો બગીચો. અહીંની ભૂમિમાં દ્રાક્ષ સારી થઇ ચકે નહિ એટલે ખાસ કાશીરથી મારી મંગાવાને તે વડે આખો ખાગ પાથરેલો છે. આ ખાદ્યાહો પોતાનો શોખ પૂરો કરવાની બાબતમાં કેવા બેહિસાબ મમતાશુ હતા તેના આ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકશે.

મારો બોમિયો મને બધી વસ્તુ બતાવવાની ડીક ડીક કાળજી રાખતો હતો. અહીં આગળ છ શીટ ઊભો આરસનો પથ્થર ઢગતો ઊભો ક્યો હતો. તેના ઉપર આઠ પડી મારા બોમિયાએ કથું કે ખાદ્યાહ અહીં આમ પડી રહેતો હતો. પણ મારા મોં ઉપર મૂંઝવણ જોઇને તેણે કહ્યું, એની મઝા તમને ન સમજાઈ કેમ ? મેં કહ્યું, એમાં ખાદ્યાહને શી મઝા પડતી ? એટલે બોમિયો મને કહે, તમે જાતે ખાદ્યાહ બની જાઓ અને આના પર શરીર નાંખી દો. પછી જીઓ કે કેવી મઝા ખાદ્યાહને પડતી હશે. હું જાહેને તે પથ્થરને અડેથીને ઊભો રહ્યો. આ ગોઠવણી એટલી અદ્ભુત હતી કે હું ઊભો હતો છતાં સૂતો હોઉં એવી તૃપ્તિ થતી હતી. અને તે વખતે અહીંથી ગુલાબ, ચંપો વગેરે સુગંધી ભર્વા અતરોની મહેકવાળા પાણીનો ધોધ ખાદ્યાહના શરીર પર થઇને વહી જતો હતો. આવાં તો કંઈક સ્નાનાગારો અહીં હતાં.

આ કિસ્સો પાંચ મોમલ સમ્રાટોની વિવિધ ચડતીપડતીની સાક્ષીરૂપ છે. તેઓની રહેણીકરણી કેવી હતી તેનો કંઈક ખ્યાલ આજે આપી થાય છે.

ઇતિમુદૌદલા

નરજહાને ભરતગૂંથણનો ભાર શોખ હતો. તેણે પોતાને હાથે એક ભરતકામ કરેલું. જહાંગીરને તેણે કહ્યું કે મારા પાપની કબરમાં આ વેલ ભરાવી આપો. જહાંગીર તો ચાંદીની કબર (મકબરો) કરાવવા તૈયાર હતો. પણ લૂંટ કે ચોરીને લીધે તેનો નાશ થાય એટલા માટે આના પર ખુબ પારીક કામ કરી, જાણે કાગળ પર ન ચીતપું હોય એવી આ ઇતિમુદૌદલાની કબર બનાવેલી છે. આ પણ જમના કાઠિ છે. આ કબર નાનકડા તાજ જેવી છે ઘણાને તો કળા અને કારીગરીમાં આ તાજમહાલથી પણ સુંદર લાગે છે. પણ તાજમહાલ જોતાં મન ઉપર જે અસર થાય છે તે અહીં થતી નથી. આથી એટલું જ લાગે છે કે મોમલો જીવનની જેમ મૃત્યુને પણ વધાવી લેતા અને તેનું સ્મારક કરતા. આની ભીંતની ધુએ ધુએ જમાનાં નકશીકામ કરવામાં આવ્યું છે. અને ચાંદીનો બનાવતાં જે ખર્ચ થાત તેટલું જ ખર્ચ આમાં થયેલું છે. આ એકવાર જહાંગીરના મુખ્ય પ્રધાન બનેલા. એમનું નામ મીરઝા આસુદ્દીન મહમદ હતું.

સિકંદરા

જી. આઇ. પી. રેલ્વેની મેઇન લાઇન પર આગાથી પાંચ માઇલ દુર સિકંદરા સ્ટેશન આવેલું છે. સિકંદર લોદી સાથે લડી અકબરે જીત મેળવી હતી. પાસે જ સિકંદરા ગામ પણ છે. સિકંદરા સુંદર હશે એવો ખ્યાલ મને નહિ. કેટલાયે મુસાફરો

આગ્રામાં આવી તાજ અને કિલ્લો જોઈ ઝટ આશ્ચર્ય માથે છે. અકબરની કબરનું આ સ્થાન જોયા વગર કેમ જવાય ? ૩૮ ચો. વારના અંધારા, ઠંડા ભોંયરામાં તે સદાને માટે સૂતો છે. બાદશાહોમાં શ્રેષ્ઠ, કવિઓમાં સેકસપિઅર જેવો અકબર ફતેહપૂરસિદ્દી જેવું વિરાટ સ્થળ બાંધી, જહાંગીરને દક્ષિણથી દ્વિમાસિક અને બરમા મુઘીને મુલક હવાલે કરી, આટલું મોટું સામ્રાજ્ય છોડી, સદાને માટે અહીં પોર્યો છે.

સિકંદરામાં ખૌદ તથા મુસલમાન કારીગરીનું સમેશન દેખા દે છે. અદાર લાખને ખર્ચે તૈયાર કરાયેલ આ અકબરની કબર જોવા જેવી છે. એ કબર પર ૩૦૦ રૂપિયાની શાસ ઓઢાડેલી છે. અને ૧૦૦૦ રૂપિયાનો દીવો બરદાનના રાજાએ ભેટ આપેલો છે. એ રાતાદન બળે છે, અહીં બધું બંધ હોવાથી અરાજના પડખા ધણા લાંબા સમય સુધી પડે છે.

દયાલુખામ

મને હિન્દના પ્રવાસીને દયાલુખામ જોવા ધણા વજુમાંગી જલામણ કરતા હતા. આથી ૫ તે તરફ મને ખેંચણ હતું. દયાલુખામ આમાના રાજા કી મંડી રટેથનથી બે માઇલ પર વસ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં જુદા જુદા કેટલાય ધર્મના વિવિધ પથો છે તેમાં રાધાસ્વામીનો પણ એક પંથ છે. તેમાં પણ બે ભાગલા છે એક માને છે જલિતમાં અને બીજો માને છે કાર્યમાં. દયાલુખામ એ કાર્યમાં માનનારાએ જમાવેલી એક સંસ્થા છે. સર સાહેબજી મહારાજ તેના મુખ્ય કર્તા છે. હિન્દના મોટા મોટા ઇસ્કાખધારીઓ, ખિતાખધારીઓ તેમા સારો રસ લે છે. વોઇસરૈયનું નામ પણ તેમાં જોડાયેલું છે. એટલી બધી લાગવગ અને પ્રતિધ્ધ દયાલુખામે મેળવી લીધી છે.

અહીં અમોદેન, ઇન્ડીપેન, ઘડિયાળ, વીજળીના ચંખા, કામળા, લોખંડનો કેટલોક સામાન, ચાચકાની બેગો અને નકરીકામ પણ થાય છે. તે લોકોની પોતાની પોલીસ છે. ટેકનીકલ કોલેજ છે. આર્ટ્સ કોલેજ છે. દૂધની મોટી ડેરી છે. સડકની બંને બાજુએ છૂટા છૂટા બગલા છે અને સરસંગીઓ, કર્મચારીઓ, વિદ્વાનો બધા અહીં રહે છે. યુવતીઓની જુદી કોલેજ છે. બહુ લાંબું પથરાયેલું આ રથળ અને તેનાં જુદાંજુદાં ખાતાં જોતાં ઠીક સમય લાગે છે. સ્વચ્છતા બધી સારી છે.

આ બધું છતાં મને દયાલપાગમાં સંક્રાંતિપણની ગંધ વધુ આવી. દૂર દૂરથી જાણવાની આશા રાખી આવનારનો હિતસાહ અહીં આવ્યા પછી શમી જાય છે. કારણ કે અહીં બરાબર જવાબ મળતો નથી. ઔદિસમંથી તુરત પાસ કે રજાચિટ્ટી નથી મળતી; મુસાફરને થાક લાગે એટલી રાહ જોવી પડે છે. કાંઈ સંસ્થા બતાવવા પણ આવતું નથી. આનાં કરતાં મને આર્થસમાજીઓ વધુ વ્યવહારુ લાગ્યા. સંસ્થામાં ગમે તે કાંઈ જાય તેનું સારું સ્વાગત થાય. ત્યાં રહેવાની પણ સમવક મળે, અને જાતે ફરીને સંસ્થા દેખાડવા શિક્ષકો કે અગ્રગણ્ય વિદ્યાર્થીઓ આવે. આ બધું ગમે તે હો પણ દયાલપાગ એ હિન્દની એક જ એવી સંસ્થા છે કે જેમાં કંઈ ઉલ્લોમી કારણ કરવામાં આવેલું છે. દરેક ધર્મના આગેવાનો જો પોતાના પંથની આવી વ્યવસ્થા કરી દે તો દેશમાં ઉલ્લોમ પગથર થાય, જીવાનો ઠેકાણો પડે અને દેશનો પૈસો દેશમાં રહે.

અહીં એક મંદિર બાંધવાની ચરચાત આજ કેટલાંય વર્ષોથી ચંપ છે. તાજમહાલ જેવી અદ્ભુત કારીગરી કરવાની અપેક્ષા તેના રચયિતાઓ રાખે છે. આરસપહાણનું આ બારીક કામ કપારે પૂરું થશે તે સમજાતું નથી.

દયાલુઆગ જેવા પછી મને થય છે કે ગૂજરાતમાં આટલા આટલા ધનિકો છે છતાં કેમ કેમ આવી સંસ્થા શરૂ કરતું નથી ? ગૂજરાતનો કેટલો બધો પૈસો પરમાનમાં જાય છે ! બિહારમાં ધરતીકંપ થયો તો ગૂજરાતે ધન આપ્યું. કવેટામાં પણ ગૂજરાત, મલખાર રેલસંકટમાં પણ ગૂજરાતના પૈસા અને આસામમાં રેલસંકટ આવ્યું તોય ગૂજરાતના પૈસા. જો આપણા ધનિકો ધારે તો ગૂજરાતમાં દયાલુઆગ જેવી સંસ્થા ઊભી કરવી એ રમત વાત છે. પૈસાનો સારો ઉપયોગ થશે, ગૂજરાતની કીર્તિ વધશે અને ગૂજરાતના યુવાનોને પોતાના યાન અને શક્તિ અજમાવવાની વિરલ તક મળશે.

ફતેહપુર સફી

ઓ ર'ક જોમ ! તવ ખડિત ઔરવો સૌ,
આજે દબ્યા ગઢ; હતા તવ મર્વ પૂર્વે;
હૈ અહીં સરપ ધૂવડ સૂર્વ ખીકે;
ને ધાડપાકુ સજતા અહીં રાત્રિ કાજે.

—ગુલે પોસાંદમાંથી.

કહે છે કે માણસના અને ધરતીના વાશકેશ થયા જ કરે છે. ખાવાનાં પણ જેને સાંસાં છે તેવો માણસ વખત બદલાતાં કોટપા-ધિપતિ થાય છે અને કોટપાધિપતિને ય પેટને ખાતર નોકરી જતું પડે છે. રોમ જેવું મહાન શહેર બસ્મીબૂત, યર્ધ ગયું તો આ દુનિયામાં અમરપટો લઈને કોણ આવ્યું છે ? જ્યાં ચોરાસી બંદરના વાવટા ઊડતા હતા એવું સુરત જેવું મોટું બંદર આજે નામશેષ યર્ધ ગયું અને મહીમારોનાં જ્યાં ખૂપડાં હતાં તે સુબર્ધ મોટું શહેર બન્યું. ફતેહપુરસિદ્દી જેતાં આજે જ કંઈક વિચારે મનમાં આવ્યા, હિન્દુસ્તાનમાં ગમે ત્યાં દરો પણ જો ખડેરોને મોંઝે તેની હાથવરાળ સાંભળતી હોય તો સિદ્દીમાં જતું; આ એ શહેર છે કે

*આજુદમાં વલ્લભવિદ્યાનગરે જે ઝડપથી સર્જાત કાર્ય ઉપાડ્યું છે તે જેતાં હિન્દની એક ઉત્તમ સંસ્થા તે યજે એમ બાગે છે.

જેમાં બાદશાહ અકબરનો વસવાટ હતો. તેના મોટા મોટા રાજ પુરીશુ વઝીરો હતા, પણ આજે આ મહેલો સૂના પડેલા છે અને ખાલા ધાતા ભાસે છે. આટલી વિશાળ જગ્યા અને તેમાં આવેલા મહેલો, અગાધીઓ, ઝરખા, ઘોડારો, પાણીના હોળે બધું ય આજે વેરાન પડ્યું છે. રોયને ઊતર્યા કે આના પર ગુન્નરો કરતા આંક દસ ભોમિયા મુસાફરને ઘેરી વળે છે અને નવા મુસાફરોને જૂની વાતો કહી આંક દસ આના મેગવી લઈ, અકબર બાદશાહ અને તેના ગુરુ ચિસ્તીની દુઆ માંગતા જીવન નભાવે છે. આ ખડિયેરો જેતાં અકબરના સમયમાં કેવી અદ્ભુત વ્યવસ્થા અને વહિવટી કામકાજ આ ભૂમિમાં ચાલતા હતાં તેની પ્રતીતિ થાય છે.

આઝાદી ચોવીસ માઇલ દૂર સિદ્ધી આવેલું છે. અહીં આવી એક ઊંચા ટેકરા પર પહેંચ્યા પછી લગભગ ૭૪ પગથિયા ચઢીએ એટલે એક મોટો દરવાજો આવે છે. જેને સુલદ દરવાજો કહે છે. તેના ઉપર ઘોડાની નાગો ખૂબ ઠોકેલી છે. એમ કહેવાય છે કે જેનો ઘોડો માંદો પડતો તે આ દરવાજો આવી નાગ ઠોકી ગયો અને શેખ સલીમ ચિસ્તીની બાધા રાખે. આથી ઘોડો સાંજે થઈ જતો. અકબરના ગુરુ શેખ સલીમ ચિસ્તીની અહીં કબર છે. કબરમાં સુખડ પર ઝગમગતી છીપેલું કામ છે. કહે છે કે એક તૂટેલા (૧ થી આંક ફીટના) થાંભલાની મરામત માટે લોડ કંઈને રૂપિયા ૧૦,૦૦૦ ખર્ચેલા. જેની વાસના અતૃપ્ત રહી હોય તે શેખ સલીમ ચિસ્તીની બાધા રાખે છે. જેમ કે કોઈને સંતાન ન હોય, ધંધારોજગરમાં આફતો આવતી હોય, કોઈ બીમારી આવી પડી હોય, તેઓ અહીંની ફૂલની માળા જેવી દેખાતી પથ્થરની જાગીમાં ફેરી ખાંધી સાકરીઆ-ચણનો મુસલમાનના હાથનો પ્રસાદ ખાય તો તેની આશા ફળીભૂત થાય છે. આ માન્યતાના કારણરૂપ સત્ય હકીકત બની ગયેલી છે.

અકબરનો મુકામ પહેલાં અજમેરમાં હતો. ફરતા ફરતાં તેને શેખ સલીમ ચિસ્તીનો ભેટો થયો. અકબરને એમના પર આસ્થા થિપજ અને તેમને ગુરુ તરીકે માન્યા. ગુરુએ અકબરને પુત્ર આપ્યો. આ પુત્ર તે બ્રહ્મચારી થયેલ સલીમ. અને ગુરુના નામ પરથી તેનું નામ સલીમ રખાયું. થોડા વર્ષના વસવાટ બાદ ગુરુએ જ અકબરને આશા જવા સલાહ આપી હતી. આજે પણ ગુરુના વંશજોને ત્યાં દાટવામાં આવેલા આ છીપેલી કબરનું કામ એટલું બધું અદ્ભુત રીતે કરેલું છે કે એનો નમૂનો હિન્દુસ્તાનમાં જઠરા મુશ્કેલ છે. ૧૭૫ શીટ લિપ્યા બુલંદ દરવાજામાં પેસતાં સામે જ સફાઇદાર સંજેમરમરના ચોરડા વચ્ચે આવેલી આ મુસ્લીમ જોગીની બરના દર્શન થાય છે.

અહીં એક પથ્થર છે જેનો અવાજ ઢોલ જેવો થાય છે, બાદશાહ જ્યારે આવતા ત્યારે તેમનું આગમન મુચવવા આ પથ્થર વગાડવામાં આવતો.

અહીં જિંટ અને ઘેડાના કેટલા બધા તખેલા છે. તેમાં પથ્થરને કાચું કરેલાં છે જેથી થોડા કે જિંટોને બાંધી શકાય. ધાસ નીરવા પથ્થરના લિપ્યા એટલા કરેલા છે. આહા ! આ મહેલમાં બીરબલ રહેતો હતો, ફેજ અને અબુલફઝલ રહેતા હતા, રાગ કસ્તાબુમલની દીકરી રહેતી હતી. ખજાનામહેલ, દીવાને આમ, દીવાને ખાસ વગેરે અનેક આલેખાન હમારતો માણસોના કલરવથી ગાજી રહેતી. પણ આજે તે માણસો વગરના આ સ્થાનમાં કોઈક પરપક્ષી આવીને રહે છે. અમારો ભોમિયો કહે, ‘જુઓ, આ બ્રહ્મચારીનો હવામહેલ ચારેબાજુ નળી-વાળાં બારણાં છે. જેથી તાપ ન લાગે’ એક સ્થળે કહે, ‘જુઓ, અહીં બાદશાહ પયારી કરતો અને નીચે પાણી રહેતું એટલે અસહ્ય ગરમીમાં રાહત મળતી’ આપ્રાના કિસ્વાની જેમ અહીં પણ હોજામાં

ગોખલામાં દીવા રાખતા અને પાણીમાં દીવાનાં પ્રતિબિંબો પડવાથી સુંદર દ્રશ્ય જોવા મળતું હતું, અહીં દાથીતું પણ રમારક છે, જે દિરણમિનાર નામે ઓળખાય છે બાદશાહ જ્યારે ન્યાય કરતો ત્યારે દીવાને આમર્મ ખેસતો, જે ગુનેગાર હરે તેને જૂખ્યા દાથી સમક્ષ રજુ કરતા. જે તે નિર્દોષ હોય તો દાથી તેને ન મારતો. દાથી તો શું પણ કબૂતરોને પણ પાળતા હતા અને સંદેશવાહક તરીકે ઉપયોગ કરતા હતા. જેમાંથી કબૂતરો ચીડીઓ લઈ જતા તે કબૂતરખાતું જોયું. આગ્રાનો કિલ્લો અને આ એમાં ફેર એટલો જ છે કે આગ્રાનો કિલ્લો જોતાં દુઃખ નથી થતું. જ્યારે આ જોતાં મન ઉદાસીન થાય છે, અકબર બાદશાહ-દુનયાના મહાન પુરુષોમાં જેની ગણના થાય છે એવા પુરુષની આ નગરી આજે રમશાનસમ જાણે છે. પેત્રો એમિથો કહે, 'અહીં એસી બાદશાહ પ્રગળે દર્શન આપતો. આને જરૂરબાદશન કહે છે.' આ ખંડેરોના મૃતપ્રાય દેહ તરફ જોતો હું વિચારનાં એકધ્યાન બની રહ્યો હતો, ત્યાં તેનાં જરૂરબાદશન કે પંચમહાલ, પાણીની લહેરો જતી હોય તેવી જીતેના દેખાવો, એક એકની જુદી કારીગરી એવા ૫૬ ચાંબલા વગેરેને જોઈને મારે વધુ ખિન્ન થવું ન હતું. પણ ખીજે ઉપામ શો ? મારું આસે તો હું આજે ત્યાં એક વસાહત ઉભી કરી દઉં.

પાછો આવી ભુલ'દ દરવાજાની ઊંચામાં ઊંચી અગાશી પર ચઢ્યો, પાંચ માઇલના કિલ્લાના વિસ્તારમાં આવેલું આ ગામડું બે ચાર હાપરો દર્શાવી આટલા મોટા પ્રદેશની જનશત્ર્યતામાં ઉમેરો કરતું હતું. કબૂત્રની ટોચે ચઢ્યો ત્યારે દૂર દૂર દિલ્હીના મકાનો અને આજુબાજુની આરામગાહો દિલ્હીનાં ખૂનખાર જંગલો રમરથ કરાવતાં હતાં. ભુમ્મામસ્જિદ પરથી જોયું તો આગ્રા રમ્ય લાગતું હતું. રીસીની ઉંચી અગાશીમાંથી જોયું તો હૃદય

ધખકુલું અને કાળની ગતિનો મહિમા કહેવું ભાસવું હતું. ૫૦ શીટ જિંડા કુવામાં આજે પાણી પણ બેકાર પડ્યું હતું. ચાર ગરીબ તરનારા નાના છોકરાઓ ખુસાદરોને આશ્વર્યથી ખુશ કરતા ચાર પૈસા લઇ એટલે જિંડા કુવામાં ધખાધખ છુસ્કા મારી રહ્યા હતા. મને તો જિલ્લું આ દસ્યે પણ ખુશ કરવાને બદલે દુઃખ જ આપ્યું.

એક વખતનો રંગરાગ સાર્યેના શૈરખંડાર-કોલાહલ, વગેરે આજે બાદબાહ અકબર સાથે દુનાવાઈ હુમેશની સાંતી પકડતો બાસ્યો. અને પાછા ફરતાં આ પાંચ માઇલના જિંડી દીવાલ વાળા ફિલ્દાની પણ જર્જરિત હાલત જોઇ ખિન્ન થયો.

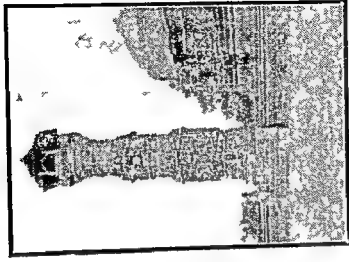
મેગસોના એશ્વર્યની ઝળહળતી જ્યોત આજે તો કાંચકના સમજામાં વિલીન થઇ ગઇ છે.

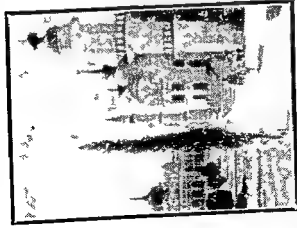
લખનો

અંગ્રેજોને મન લખનો એ એક વીર અને પવિત્ર ભૂમિસમ-
 છે. કેટલાય અંગ્રેજો અહીં આવે છે અને અંગ્રેજોની દટાપેલી, અનેક
 કબરોની આ ભૂમિ જોઈ ચાલ્યા જાય છે. મુખ્ય કબર હેલી લોરે-
 ન્સની છે. ૨,૦૦૦ અંગ્રેજો અહીં ૧૮૫૭માં મૃત્યુ પામેલા. ૧૮૫૭ના
 સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનું મહત્વનું એક સ્થળ તે લખનો; એ જોવા વગર
 કેમ આગળ જવાય ?

જેને ત્યાં ઊતરવાની જાલામજીચીટ્ટી લાગ્યા હોત તે બાઈ અંગ્રે-
 ન હતા, એટલે એક અજાણ્યા ગૂંજરાતી બાઈએ મને મહેમાન
 બનાવ્યો હતો. આ મુસાફરીમાં હું ધણા અજાણ્યા અને નવીન
 સજ્જનોનો મહેમાન બનતો હતો. આવા અનુભવથી વિશેષ ટેવાયો
 હોવાથી મારે ગમે ત્યાં ભૂલા પડી રખડવા કરતાં આ ઓછું તક-
 લીફજનું થવું હતું. ગમે તે માણસ સા મટે મને મહેમાન બનાવે ?
 આમાં કંઈક દેવનો હાથ માની કુદરત પર આવા પ્રસંગો છોડી
 હું ટાલવું અપમાન કરવા તૈયાર ન હતો. એટલું તો સાચું હતું કે
 તેઓ બધા સજ્જન હતા. અને હું તેવો જ વિશ્વાસ મૂકવા જેવો
 હતો. આમ સમાધાન કરી જેમણે મને વિવેકથી આવકાર્યો હતો
 તેમનો કદી વિરોધ કરવો મેં પસંદ કર્યો જ નહોતો,

विजय स्तूप — चि तोड गढ

ईशानमठारा — स मठो

એક વખતનું મુસ્લીમોની રાજધાનીનું આ જૂનું શહેર એમતી નદી પર આવેલું છે. જેમ દિલ્હીમાં અને આગામાં ઇમારતો છે તેવી જ જૂની ઇમારતો લખનૌમાં પણ છે. હોટા અને બડા ઇમામવાડા; જેવા જેવા છે. દિલ્હી અને આગાની ઇમારતોમાં આરસ અને 'પથર'નું કામ છે, ત્યારે આમાં માટીચૂનાનું કામ છે. મોટા ચાર આપના અને ઉપર જૂથજૂથામણી છે. મહમદઅલી ચાહે બધાવેલો નાનો ઇમામવાડો ખાસ જેવા જેવો છે. વચમાં પાણીનો લાખો અને બીડો હોજ છે અને આજુબાજુ સુરોક્ષિત ઇમારતો છે. પાસે બેક તસ્વીર ધર છે. તેમાં અનેક બાદશાહોની છબીઓ છે. અમારો મોમિયો કહેતો હતો કે જુઓ આ ફોટો કેટલો સુંદર છે ? એમ હી તેણે એક વાત કહી. એક જુદો અંગ્રેજ અને તેની સુવાન પત્ની આ જેવા આવેલાં. આ અંગ્રેજ બાઈ તે જમી સામે ધણે સમય સુધી જોઈ રહી. જેમ જેમ તે જોતી ગઈ તેમ તેમ તેને આ છબી તરફ ખેંચાણ વધતું ગયું. અને તેણે એવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી કે આ માણસ જો જીવતો હોત તો હું જરૂર પરણત.

આ મુસાફરીમાં મેં ધણાં ધણાં સમઠરથાનો જોયાં હતાં. પણ બધે સહેજસાગ ફેરફાર જેવા મળતા તે ખાસ નોંધવા જેવાં ન લાગતાં. અહીં લખનૌમાં મેં એક સિંહને ખુદશામાં બેઠેલો દીડો. ન પાંજરું હતું, ન તેને બાંધ્યો હતો. સિંહો તો મેં ધણાં જોયા હતા પણ સજિયા વગરનો કદી ખુદશામાં બેઠેલો સિંહ જોયો ન હતો. આ જોઈ હું તો મૂંઝાયો. શું સિંહ શિવાજ ચઢ્યો ? આ જમાનાએ માનવોને કેવી પરાધીનતામાં જકડ્યા હતા ? પણ તેના કરતાં ૫ વિશેષ મને સિંહ માટે લાગ્યું. કારણ કે સિંહ તો વનનો રાજા. આમ કેમ ? છતાં હું આગળ ચાલ્યો. લોકો કાંઈ મૂર્ખાં ન હતા. કાંઈ આ સિંહથી ગજરાત્તા ન હતા. સિંહ આવો ખુદશામાં બેઠેલો રેખાન ત્યારે તો લોકો નાસભાગ અને જુમાજુમ કરે. પણ અહીં તો લોકો હતા

જનાં શાંત હના આવી લોકો ટેવપેલા લાગ્યા. મારે અને આ સિંહને પચીસ શીટનું છેદું હતું. બહુ થોડી જગામાં આ સિંહ હતો. મારે બાજુ પાણીની એક જાંડી ખાઈ હતી. દૂધવા માટે સિંહને લાંબું દોડવા જોઈતી જગા ન હતી. એટલે તે બકરીની જેમ લાચાર પડ્યો રહ્યો હતો. આખા સમ્રહરથાનમાં મને આ રચના ખૂબ ગમી ગઈ. તેના રચયિતાની કલ્પના ધણી સારી હતી.

લખનૌમાં નાનાં નાનાં તગાવ ઠેર ઠેર હોય છે. બામ પણ તેટલા જ. ગુલાબનાં સુંદર અને સુગંધીદાર ફૂલો ખૂબ મોટાં થાય છે. નારંગી પણ સસ્તી અને સારી હોય છે. અત્તર અને સોનેરી ત્રીકના કામ માટે લખનૌ બાબા હિન્દમાં જાણીતું છે. સોળમાં સૈકામાં ઝવેરાતના સુંદર કામ માટે જાણીતું હતું. લોખંડનાં હથિયારો બનાવવામાં પણ તે અરસામાં મશહૂર હતું.

લખનૌથી મારે બનારસ જવાનું હતું. આમંત્રણ વગર જેમનો મહેમાન ગોઠવાઈ ગયો હતો તેમણે મને રહેવા તો કહ્યું પણ મારું મન ન માન્યું એટલે રજા લીધી અને ગઈ ગુજરી યાદ કરતો આ જૂના લખ્ય બાદશાહી રાહેરની આજે પડતી દસા જોતો આલેશાન રોડને આવી પહોંચ્યો. આ બાજુનાં રોડનો પર પણ મોગ-લાઇની કળાની મહેરબાની હતી અને ધુમ્મટો દૂરથી તેની સફી પૂરતાં હતાં.

બનારસ

કાશી એ હિન્દુઓનું જૂનામાં જૂનું તીર્થસ્થાન છે. જે વખતે રોમ એક નાનું ગામકું હતું ત્યારે ય આ નગરી હિન્દુ સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર તરીકે જગતભરમાં જાણીતી હતી. તમારે યાજ્ઞથી એ હજાર વર્ષ પહેલાં હિન્દુમાં કેવા રીતરિવાજ હતા તે જાણવું હોય તો આજે ય તમારે કાશી જોવું. યુરોપમાં જાએ જ કોઈ દેશ એવો મળશે કે જેણે પૂર્વની પોતાની સંસ્કૃતિને કળદળાવી રાખી હોય. ત્યાં તો બધું બસીભૂત અને કાગના ગર્ભમાં દટાઈ ગયેલું જ મળશે.

મોટામાં મોટા સંત, મહાત્મા અને મોટા મોટા ધૂર્તો અહીં જ મળશે. અસંખ્ય મંદિરો અને ઠેરઠેર મૂર્તિઓ પણ અહીં જ જોવા મળશે. વિદ્યામાં તે હિન્દુ ઔકસફત જેવું અને ધર્મમાં તે જોશ-સલેમ જેટલું પવિત્ર છે. કેટલા ય રાજા મહારાજાઓએ ગંગાઘાટે પોતાના મહેલો બાંધ્યા છે. અને સદા ય કાશીમાં વસવાટ કરી જીવનનો અંત સમય અહીં જ ગાળી અહીંના આ પુણ્યસ્થાનમાં મૃત્યુ યાય એવી ભાવના સેવી છે. હિન્દુઓના આત્માસમ કાશી પરાપૂર્વથી તેના અધ્યા આવતા ધર્મ, નિયમ, વ્રત, રનાન વગેરેમાં પહેલાં હવું ને જ અવસ્થામાં આજે ય પડેલું છે.

શાક્યમુનિએ વર્ષો પહેલાં અહીંથી જ ધર્મનો પ્રચાર આદર્યો હતો. વૃક્ષસીદ્ધાસજીએ અહીં જ સમાયજીની કથા કહી રામાયણના દુહા લખ્યા હતા. કપીરજીએ અહીંથી જ મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કર્યો હતો અને હિન્દુ મુસ્લીમ ઐક્ય માટે ઘોષણા કરી હતી. આજે ય કપીર, વૃક્ષસીદ્ધાસ, નામદેવ અને રામકૃષ્ણ પરમહંસના મઠો અહીં મોજીદ છે. જૂની વાતો શા માટે ? હજી ગર્હ કાલે જ એની બેસંટે બહાવિયાની ઘોષણા કરવા પોતાના અનુયાયીઓને મોકલ્યા ત્યારે તેમણે કાશીને જ પ્રથમ સ્થાન બનાવી અહીંથી જ શરૂઆત કરી હતી.

કાશીમાં સાંકડી ગલીઓમાં દરતાં સેંકડો સાધુઓ જોવા મળે છે. આ સાધુઓમાં ય ધણા પ્રકારો હોય છે. આ લોકો બીજા માંગતા, દારૂ પીતા, લાટકતા બૂંડ જેવા ગમે ત્યાં પડી રહેતા, લોકોને બાશરે જ નજાતા હોય છે. જીવનયુદ્ધમાં કંટાળીને પછી સાધુ થઈ જાય છે. છતાં કેટલાક સારા સાધુઓ પણ હોય છે. જેમણે કુદરત સાથે એકતાનતા સાધવા જાતને ઓગાળી, સંયમ પાળી હૃદયશક્તિ પ્રમળ કરી, અશક્યને શક્ય બનાવી રાતદિન ધ્યેય પ્રાપ્તિ માટે મંડી પડી, સ્ત્રીપુત્રાદિને ત્યજી, ધન-દોલત-માલ છોડી, દાશ્વરના સાક્ષાત્કાર માટે જેને તલપ લાગી છે તેવાઓ પણ. આ જ પ્રદેશમાં, બૂખ્યા, છતાં ધરણેલા, દીન દુઃખીનું મહું કરતા સતત જાગૃત અહીં જ પડેલા છે.

ગંગાકાંઠે હજારો યાત્રીઓ પ્રાતઃકાળથી તે સુપારસ સુધી જોવા મળે છે. દર વર્ષે હિન્દના ખૂણેખૂણામાંથી લાખો યાત્રીઓ અહીં આવે છે. આવા આ હિન્દના હૃદય જેવા પવિત્ર કાશી ક્ષેત્રમાં કેટલાયે ધર્માંધ રાખો આવ્યા અને ગયા. મહામદયોરીના કાકા અણાએ બનારસ પર હુમલો કર્યો ત્યારે તેણે હિન્દુઓને મુસલમાન ધર્મ અંગીકાર કરવા ફરજ પાડેલી અને એ વખતે જે લૂંટ

ચલાવેલી તેમથી તેણે ૪૦૦ બિંટા બરીને કામતી માત્ર લીધા હતા. છેલ્લે છેલ્લે આરંગજીએ પણ અહીંના મેંકડા મંદિરોનો નાશ કર્યો હતો. અને ત્યાં મંદિરો પર જાતે જે મોટી મંદિરો બાંધાવી હતી. જે આજે પણ હિન્દુઓની કાયરતાની અને મુસલમાનોની ધર્મધેસજાની ધમ્મ ફરકાવતી બની છે.

મને પોતાને બનારસ કરતાં હરદ્વાર વિશેષ ગમ્યું. ગંગામૈયાનું મુખ સ્વરૂપ જે હરદ્વારમાં જોવા મળે છે તે કાશીમાં નથી મળતું. હરદ્વારમાં ગંગામૈયાનું સ્વચ્છ પાણી છે. જ્યારે બનારસમાં કોઈપણ પાણી છે. હરદ્વારમાં ગંગામૈયા આખા જગતના કૌવાહજને શાંત કરવા, ધધવી, મોટા અવાજ કરી સર્વ ધર્માત્માને પોતામાં સમાવી હાથ શાંતિ પાડે છે. બનારસમાં ગંગામૈયા શાંત વહી જાય છે અને માધ્યમના માધ્યમો સુધી હિમાચલથી નીકળી વચ્ચે આવતા તમામ લોકોને પોતાના બાંકમાં બેસાડી, નહાવી, સ્વચ્છ કરી, પોતે બાંધાને મેલ લઈ અહીં આવે છે. વળી હરદ્વારમાં હિમાચલના પહાડોનું દરમ કેદરું બળ્ય લાગે છે. જ્યારે કાશીમાં જીવનના ઊંડાકરીએ રૂપાળી દેખાવાનો ડોળ કરતી, પુરુષોને પોતા તરફ આકર્ષવા કાશી ભારતી, તે સ્થળનું પવિત્ર વાતાવરણ ગંદું કરતી ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. કાશી જેવું પવિત્ર જગતનું ધામ આ દુનિયા કેમ નભાવી રહ્યું હશે ? કાશી વિદ્યાપીઠથી ગંગાધાતે જવા જે રસ્તે યાત્રાને જવું પડતું તે જ રસ્તે આ દરમ જોવા હું પામ્યો. જ્યારે કાશી માટે બિનનત બનેલું મારું મસ્તક ચરમથી નીચું નમી ગયું. આ રસ્તો છોડ્યો કે કાશીની પવિત્રતા પર હથેણ મારી મારીને કહેનો કે મને પણ જોતો જા. કાશીમાં આ સંભવી જ કેમ શકે ? જ્યાં મનુષ્ય ઈશ્વર ભક્તિ માટે આવે છે, જ્યાં મનુષ્ય કુદરત અને ભક્તિમાં એકતાનતા સાધવા આવે છે, ત્યાં આ દુનિયા કેમ નભાવી શકે શકાય ? જે ભાગ મેં જાણ્યો એ તો બહુ નાનો હતો. પણ

કાશીમાં તો વેશ્યાઓનો તોટો જ નથી. ધર્મના કયા ઉપાસકે આને માટે અપવાસ કર્યા? કયા ધર્મગુરુએ આ લોકોને ૫ ઇંચર તરફ વાળવા પ્રયત્ન કર્યા? ધરખાર, સ્ત્રી પુત્રાદિ સર્વ ત્યજી માથુસ-ખાકીનું જીવન ઇંચર ભાજનમાં વિતાવવા જે સ્થળોએ આવે છે, તે તો આવી રીતે કલુષિત ન જ યત્ર દેવા એવું આપણે સમાજ ક્યારે સમજશે?

અહીંથી થોડે દૂર સારનાથ આવેલું છે. કહેવાય છે કે * શુદ્ધદેવે દુઃખ, જરા, મરણ, રોગ, મરીબાઈ અજ્ઞાન વગેરેનું નિવારણ શોધી કાઢી સારનાથમાંથી જ ધર્મચક્ર પરિવર્તન કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. ૧૯૩૫માં ત્યાં મોટો મેળો ભરાયો હતો. ચીન, જાપાન, તિબેટ અને અને લોકો જેવે દૂર દૂરને સ્થળેથી ખૌદ યત્રાત્રીઓ આવેલા હતા. આવે મેળો હવે ખીજા સેક્રમાં ભરાશે. આ સ્થાન અને ગમ્ધુ મંદિર સાદું જ અને શાંત સ્થળે પાંધેલું છે. અંદર ગૌતમશુદ્ધના વિવિધ ચિત્રો જાપાની ચિત્રકારે દોરેલાં છે, ગૌતમશુદ્ધની સુંદર પ્રતિમા, ગાતમ જન્મ, દેવાના આશીર્વાદ, દીનદુઃખી દુશન, વૈરાગ, યશોધરાને છોડી ચાલ્યા જવું, લોકોનો વિરોધ, ખાપ અને સ્ત્રી પણ શિખ્યા બન્યાં વગેરે. આ ચિત્રમાં ભાવ સારો ઉઠે છે. જાણે હમણા જ ખોલી ઉઠશે, આજુ બાજુના લીલાછમ ઝોડોમાં સ્થાન રમ્ય લાગે છે. પેટીમાં ગૌતમશુદ્ધના અસ્થિ પણ છે. બાજુમાં શિખ્યોનો મક છે. ખાસે જ ખિરલાની ધર્મશાળા છે.

કાશી વિદ્યાપીઠની બાજુમાં ભારતમાતાનું નવું મંદિર છે જે તે વખતે બંધાવું હતું તે જોયું. જેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા પૂ. ગાંધીજીએ કરી હતી. અશોકકાલીન હિન્દના કેટલાક નકશાઓ બીતમાં ચીતરેલા છે. રૂપિયા પચાસ દળર ખરચી જમીનપર ભારતદેશનો સુંદર નકશો તૈયાર કરેલો છે જે જોવા જેવો છે.

પુરોપિધન ક્વાર્ટર્સ આપણ આવેલી હિન્દુ યુનિવર્સિટી બનારસમાં આવીને જોણે ન જોઈ તેણે કંઈ ન જોયું કહેવાય. લગભગ

* શુદ્ધદેવે જ્યાં પ્રગટીનેમા, ખોલ્યા મૂકિતનો દાર.

આજે જોના નામને નંમતો ભક્તિથી અધ સસાર

બે માઈવે તો તે લાખી છે. જાણે એક નગર વસ્યું હોય એમ લાગે છે હિન્દના દરેક પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓ અહીં લખવા આવે છે. દરેક વિદ્યાર્થીનું નામ અને તેના પ્રાંતનું નામ જો કે દરેક ઓરડી પર લખ્યું હોય છે તોય શોધવાનું કામ મુસીબતવાળું લાગે છે. હું એક મારા બાપ ગોઠવાની શોધમાં હતો તેના નામ સિવાય મને વિશેષ કંઈ ખબર નહતી આ લાખને શોધવાય કાંઈ ગમે તે ગૂજરાતીને શોધવા જોઈએ. છેવટે એક ગૂજરાતી પટેનની ઓરડી પાસે ગયો. પટેલને મેં મારા મિત્રની માહિતી પૂછી. પટેલ કહે, મારા ૫ એક મહેમાન બે દિવસથી આવ્યા છે પણ જડતા નથી મેં કહ્યું. માયો હું તમારા મહેમાનના જવેજમાં આવ્યો એમ માનો. છેવટે મને મારો મિત્ર મળી ગયો.

કરોડો રૂપિયાની કિંમત ઝપજો એટલી મિલકત અને સામગ્રી અહીં છે વળી ત્યાં કેટલાંક મશીનો પણ બને છે. સાબુ, તેન, માગીના રકામીખાદ્ય, સુંદર રમકડાં વગેરે બને છે. મોટી લાયબ્રેરી છે. મકાનો મોટા અને સુંદર છે—જાણે નવું દિલ્હી વનસ્પતિના, પ્રાણીનાં, ફૂલગ્રાહનાં, વગેરેનાં પ્રદર્શનો છે કે જે એક સારા સમજ-સ્થાનને શોભાવે તેવા છે આર્ટ્સ કોલેજથી લગભગ પોણા માઈવે દૂર એન્જિનિયરિંગ કોલેજ છે. લીલીછમ ઝાડની ધટાઓમાં આવેલા હટા ગાં મકાનો સુંદર લાગે છે જેવું ધ્યાનબાગ વસ્યું છે તેવું જ આ છે. મુન્ટીઓની જુદી કોલેજ અને હોસ્ટેલ છે.

આ હોસ્ટેલની ઘણી ઓરડીઓમાં હું ફર્યો છું નીળાઓ કરતાં મારે આ સફળ ચર્ચ પડ્યું હતું કારણ કે હું પ્રવાસી હતો હિન્દી મારું જાણ્યુંતો અને જે જે પ્રાંતના કોઈ મળે તેને તેના પ્રાંતની કાંઈ અમરકારક વાત કહી, કાંઈ-પૂછી મારી સાથે ગમે તેને વાતે વાગાડતો. મને અહીં એક વસ્તુ નજર ચડ્યા વગર ન રહી જે ઓરડીમાં જાહે ત્યાં ફોટા જ ફોટા. ફોટા સામે મારે વાધો નહોતો

પણ મારે વધી તો પસંદગી સામે હતો. આજના કૌલેન્દ્રિયને ક્યા ફોટા પસંદ કરવા તે માટે બહુ દૂર જવું નથી પડતું. અને કૌલેન્દ્રિયનો સિનેમા સ્ટારના-મકત લાગ્યા. સારી સારી ફેમોમાં જમના, સુલોચના, ગૌહર, સવિતાદેવી, ઉમાશંકરી અને બીજી ઘણી ઘણી. દ્વાનપાનાં ઘણાં રાષ્ટ્રીય વીરતાથી આઝાદીની ઘડત લડ્યાં છે એ મહા પુરુષોના ફોટા રાખે તો ! અરે પરદેશ જવાની ક્યાં જરૂર છે ! જવાહર, ગાંધીજી, ટાગોર, અરવિંદ વગેરે જે જન્મભરમાં પ્રખ્યાત છે. તેમને શું કામ નથી મૂકતા ? આમાં તો મુશ્કેલી એવી આવે કે કોઈ પોતાની બેનનો, બીનો, કે માનો ફોટો રાખશે તો તરતજ કોઈ સિનેમા સ્ટાર જ હશે એમ કોઈ પણ માની બેસશે.

મતિ કે ફોટાનું મહત્વ હોય તો તે એટલા પૂરતું છે કે એમાંથી આપણને કંઈ ઉચ્ચ પ્રેરણા મળે. આમ ગમે તેના ચિત્રો રાખવાનો કરો અર્થ નથી. પણ આ ફોટાઓની પસંદગી અર્થશૂન્ય છે એમ કું માનતો નથી આપણા જીવાન કૌલેન્દ્રિયનોના અભ્યાસગૃહોમાં લટકતા આ સિનેમા સ્ટારોના ફોટાઓ આપણા તરુણવર્ગ કેવા આદર્શો સેવી રહ્યો છે તેના સ્પષ્ટ છે. અને સિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને સમાજપુરિષ્ઠોને વિચાર કરવાને પડ્યારી રહ્યા છે.

પટણા

ખિહારનું પટણા શહેર જોયું ત્યારે પેલાવર યાદ આગ્યું. પટણા જ'કશન અને પેલાવર કેન્ટ બંને સ્વચ્છ અને સુધક લાગ્યા છૂટા મકાનો બાંધ્યાં અને આજીવ્યાજીવ કાંડની ધટાઓ આટલા સુંદર બ'ગલાઓ જોઈ મને થયું પટણા તો ખિહારમાં આગ્યું અને અહીં તો બધા બ'ગલા છે. અને આ લોકો તો થીમ'ત લાગે છે. જયારે ખિહારની હાલ તો તે ખૂબ જ ગરીબ છે જોવી હતી. તો આ આમ કેમ ? પણ જ્યાં વધુ ગરીબી છે ત્યાં જ વધુ શોષણ છે અને ત્યાં જ મૂડીદારો વધુ માલદાર છે. હિંદનાં ગરીબખાના સમા ખિહારની રાજધાની પટણાના સ્ટેશનની મે' જો કલ્પના કરી હતી તે આ પટણા જ'કશન સ્ટેશન જોતાં ખોટી પડી.

પટણા જ'કશનમાં જૂના સમયનું એક સંગ્રહસ્થાન છે અને તેમાં વૈશ્વલી નગરીના જાતજાતના ધણા અવશેષો પણ છે. આ સંગ્રહસ્થાન દેવનાગરીલિપીના વાંચકો અને જૂના જમાનાની શોધખોળો કરવાવાળાને અતિ ઉપયોગનું છે.

પાસે જ એક ગોશ્વર છે. તેને ૧૪૦ પગથિયાં છે ઉપર ગયા પછી પટણા ધણું સુંદર લાગે છે. સામે જાણે દરિયો દેખાતો

હોય એવો વિશાળ મગાનો બે માઇલ પહોળો પટ મનોહર લાગે છે. આ ગોલધરની રચના એવી છે કે દૂરથી ધૂમટ છે એમ લાગે છે. ને કે ઉપર જવા માટે ચાર પાંચ શીટનો રસ્તો છે. પાકી બધે ભાગ ધૂમટ જેવો છે. પટણા જંકશનથી પટણા શહેર સાત માઇલ દૂર છે. તે પણ લાંબું વસ્તુ છે. પટણા કેવું છે. તેનો ઘોડા સમયમાં અનુભવ કરવો હોય તો પટણા જંકશનથી ઘોડાગાડીમાં બેસવું એટલે સાત માઇલમાં બધું ઉપરટપકે જોવાઇ જાય.

અત્યારસુધી હું જે પ્રાંતમાં જતો તે પ્રાંતના લોકોનો મહેમાન થવાનો મોકો બાંધેજ મેળવી શકતો. બધે જ ગૂજરાતી મળી રહેતા. 'પણ બહી' એક બિહારના બાઈને ત્યાં મહેમાન થવાનું સહુબાબ પ્રાપ્ત થયું. આથી આ લોકો સ્વભાવે કેવા છે, કેવો ખોરાક ખાય

છે એટલે જ શોભે છે. ખાડી ગંદી, ન નાહનારી, મેલાં વસ્ત્રાણી
આ કાશ્મીરી સ્ત્રીઓ અને બિહારની સ્ત્રીઓમાં રૂપ અને રંગના
બેદને ખાદ કરતાં કાંઈ જ ફરક નથી. કેવળ રૂપ આ કામનું! રૂપ
તો સંસ્કારિતા, સુધકતા અને ચારિત્ર્ય હોય તો જ શોભે.

ચુરુ ગેવિંદસિંહનું જન્મ સ્થાન પટણામાં છે, તે સ્થળ પણ
જોઈ આવે. આજે તો શીખોનું એક મોટું ચુરુદાર છે.

કોલસાની ખાણમાં

પટણા જોયા પછી હું સીધા કચકતા જવાનો હતો, પણ
દિલ્લીમાં પૂ. ઠક્કરખાપાને ત્યાં મદ્ર સના આગેવાન હરિજન કાયદેસર
આવેલા તેમણે મને આસનસોજ ખાસ જિતરવા કહ્યું. તેમણે વધુમાં
જણાવ્યું કે ત્યાં કોલસાની ખાણ છે અને એક સંસ્થા જોવા જોવી
છે, તે સંસ્થા તે ઉષાગ્રામ (Dawn of Village) રેલ્વેસ્ટેશનથી
જિતયા પછી બે માઇલ દૂર છતાં નાના મોટા મને તેને પૂછવાથી
બધા જ સંસ્થાથી પરિચિત હોય એન લાગ્યું. સંસ્થા વિષે લોકોને
સારો ખ્યાલ છે તે હું તેમના બોલવા ચાલવા પરથી જોઈ શક્યો.
મને આથી સંતોષ થયો કે હું કોઈ હાલીમવાલી સંસ્થા જોવા નથી
જિતરી પડ્યો.

હું આ પાદરીઓની સંસ્થા ઉષાગ્રામના મોટા કમ્પાઉન્ડમાં
દાખલ થયો. એક પરદેશી બાઈ કુવાનો પપ હવાળી રહી હતી અને
મજૂરશ્રમને દિલ્લીમાં કંઈક સૂચના આપી રહી હતી. હું તેને મળ્યો.
પછી તેના પતિને તેણે કહ્યું, 'We have got a visitor.'
તેના પતિ પણ શારીરિક અમનું કંઈક બોલવા કરવાનું કાય કરી
રહ્યા હતા. મને તેમણે ખીજ એક લાઇને સોંપ્યો અને સંસ્થા
ખતાવવા જણાવ્યું 'પૂજા'ની રજાઓ હતી એટલે મને સંસ્થાનાં
કેટલાંક ખાતાં બધા બારણે જોવા મળ્યાં, ત્યાં વજાટ, સુધારી,

સીવણ, પ્રેસ, ચિત્રકળા, સંગીત વગેરે ઉદ્યોગના તેમજ કળાના વર્ગો ચાલે છે, જે કન્યાઓ રજામાં હાજર હતી તે કોઈ વાંચતી, તો કોઈ ખામને પાણી પાતી, કોઈના હાથમાં વળી આંકુ હતું. એમ બધી કન્યાઓ કંઈને કંઈ કામમાં ગૂંથાઓલી હતી ત્યાંના મકાનની વ્યવસ્થા સાદી અને નૈસર્ગિક લાગે છે. નાની નાની કુરીરા અને માટીનું ચણતરકામ. લીલીછમ આડની ઘટાઓ હતી. પાસે એક તળાવ (પુકર) એક નાના ઘરમાં પાંચ છ કન્યાઓ નીચે રહે છે અને ઉપર શિક્ષિકા, લગભગ ૬૦ કન્યાઓ છાત્રાલયમાં રહે છે. પાસે જ કન્યાઓના પ્રિન્સિપાલ મીસ 'વુડ' નો નાનકડો બંગલો છે, પછી ત્રિઘાટીઓની હદ શરૂ થાય છે. તેમનું પથ નાહાવાનું તળાવ દૂર દૂર છે. કન્યા અને કુમારોના તળાવ બંને ઉત્તર દક્ષિણ, ગૂજરાતના યુવાનો કરતાં પંજાબ, ચુકત પ્રાંત તેમ જ પિદાર. કાશ્મીર, બંગાળના યુવાનોને તરવાની કળા હસ્તગત છે. સ્ત્રીઓ પણ તરી શકે છે. ધર બાગિણે નદી હોવાથી, ઉપરાંત નહેરોમાં કમર સુધી જ પાણી આવે એમ હોવાથી પાણીમાં ગમે ત્યાં પડે તોય કુબવાની ચિંતા કરવાની રહેતી જ નથી. આ તળાવમાં કેટલાયે યુવાનો નાહી રહ્યા હતા. ત્યાંના મુખ્ય આચાર્ય અને તેમના પત્નિ એક દિશામાંથી ખીજ દિશામાં ઓટ ફરી વળે, કોઈ કામગીરી દુકડે બૂલો પડ્યો હોય તો તેને ટોપલીમાં નાખી દે. ઝીણું ઝીણું કામ કર્યા કરે. અને સતત ફરફરા અને બારીક નીરક્ષણ કરી, નાના તેમ જ પુખ્ત યુવકોનાં તેમ જ બાળાઓના માનસને સદા ઉદ્યોગી થવાની પ્રેરણા પાછ, ભવિષ્યના જીવનનું સાચું સદર ઘડતર અનેક ઝીણી મોટી વ્યવસ્થામાં જાતે માથું મારી યોગ્ય સચનદ્વારા ટોકણી કરી શિક્ષકોના કામ પર ખાસ ધ્યાન રાખી, પોતે સતત પરિશ્રમ કરી બાળકોનાં મન વિમ્સિત કરવા મહેનત કરી રહ્યાં હતાં. જે સંસ્થાના વડા આખો દિવસ પરિશ્રમ કરે તે સંસ્થાના ગૌરવની વાત જ શી કરવી ? કન્યાઓના પ્રિન્સિપાલ મીસ 'વુડ'ને હું મળ્યો, તેમણે

સીવતા સીવતા મારી સાથે ધણા વિનયથી વાતો કરી. તે કહેતા, અમેરિકામાં આટલું બધું અગ્નિ નથી. ત્યાં તો સ્ત્રી પુરુષો પોતે કેમ રહેવું તે જાણે છે. પોતાની બાબતમાં પ્રજા દરકારવાળી છે. જ્યાં જ્યાં ગરીબ અને અબણુ પ્રજા છે ત્યાં જ્યાં અમે સેવાતું કામ કરીએ છીએ. યુનાઇટેડ સ્ટેટ અમને પગાર આપે છે. ધણા પૈસા ખર્ચે છે. ચીનમાં પણ મિશનરી સંસ્થાઓ છે. માનવીના કલ્યાણ માટે અમારી સંસ્થાઓ કામ કરે છે.

રજાઓ હતી એટલે ધણી મોટી સંખ્યા ગેરહાજર હતી. દુક સમયનો મારો સંસ્થાનો પરિચય છતાં આ સંસ્થાની મોહિનીએ મને આકર્ષ્યો. વતાવરણ જ એતન અને પ્રેરણા મળે એવું મને લગ્યું.

ઉપાધ્યાયની લગભગ એક માઇલ દૂર કાલસાની એક નાની ખાણ છે. આમ તો આસનસોલમાં ૩૦૦ ખાણો છે, હું એકલો હતો એટલે મારે જ ખાણવાળા બતાવતા હોય તેમની પાસે જ જવું રહ્યું, હું ખાણના મેનેજરને મળ્યો, યોગ્ય વખતમાં જ તેમણે બતાવવાનું બંધ કર્યું હતું, ખાણમાં રૂફ (Ruffs) પડતા હોવાથી કેટલીકવાર જન જોખમમાં હોય છે, મેં તેમને વીનવણી કરી કહ્યું કે હું હિંદનો પ્રવાસી છું. ખાણ જોવા જ ઊતર્યો છું, મારે તો જીવના જોખમે પણ ખાણ જોવી એવી ઇચ્છા છે. મેં તેમને મને નિરાશ ન કરવા કહ્યું, મારી ચોંટણીનીતિ અને વિનંતીથી તે ભાઈ પધળ્યા, શરૂઆતમાં તેમણે બહારની રચના સમજાવી, ચારે દિશાઓ બતાવી કહે, "પેલા ઝાડ સુધી ખાણ છે, દૂર દૂર પેલાં ઘેટાં ચરે છે ત્યાં સુધી, એ દિશામાં, આ બાજુ આ પાટા દેખાય ત્યાં ભુધી અને ખાણમાં હવા જાય માટે પંખથી અંદરની હવા કાઢી લે છે, અને પછી નવી હવા દાખલ થાય છે, મુંબઈમાં દાદરને બહારે લિફ્ટમાં બેઠેલો, પણ અહીં તો જોયે જવાને બદલે જમીનમાં જવાનું હતું, અમે કેમજમાં ગયા, એ મિનિટમાં તો અમે પાંચપચીસ

પચાસ, સો બસો અને બસોદસ શ્રીટ નીચે જતયાં. જેમ જેમ નીચે જઈએ તેમ તેમ હવા ગરમ થતી જાય અને અંધારું વધતું જાય — જાણે સાંકડી અંધારી ગલી, સીધી નહેર જેવી. ધાર્યા કરતાં વધુ ભયંકર. આગ્રામાં આગ્રા ફોર્ટ જોયા પછી કોઇએ કહેલું કે જેવા રસ્તા ઉપર છે તેવા અંદર જોવામાં છે. અને મહેલો પણ ઉપરના જેવા જ છે. ધડીક તો સાદસ કરી હું અંધારિયાં પગથિયાં જતરો, પણ નાક કહ્યું ન કરે. મરેલાં ઢોરનું કબરતાન હાથ એવી ભયંકર બદબો અંદરથી ધસી આવતી હતી. માથું દુઃખવા લાગ્યું અને તરત જ હું જમનાને કાઢી પવનની બહેરો ખાવા દોડી ગયો અને નાકમાં પેસી ગયેલી સેકજીની બદબોને વારંવાર પ્રયત્નથી જોર કરી કાઢી નાંખી નવી તાજ સૌરભરાળી હવા ભરવા છેડે. આ ખાણમાં મને એ પ્રસંગ સાંભરી આવ્યો. પાછા જવાનું મન થયું. મેનેજર આગળ કરેલાં મારી સર્દાસક જીયાસાવરિનાં વખાણ અને દિન્દના પ્રવાસીની મારી ઉપાધિતું શું? મેનેજરને કંઈ ન થાય અને હું સહેજમાં યાકી જાઉં? મને મૂંઝવા ન દેવો એમ વિચારી મને પારખી જઈ મેનેજરે મારો હાથ પકડી ડરસો નહિ એમ કહ્યું. અમે ચાલ્યા. મારી જિંયાઈ પાંચ શ્રીટ કરતાં વધુ છે. અહીં રસ્તો છ શ્રીટ પહેળો અને સાકચાર શ્રીટ જ જિંચો. મારે ડોશીમા બની જવું પડ્યું. કેટલાક બાગમાં તરાડે પડેલી તેથી લાકડાના ટેકા મૂકવામાં આવેલા હતા. હમણાં તૂટી પડશે એવું લાગતું હતું. મૂળ એકી જિંયાઈ તેમાં આ લાકડાનાં ટેકાને લીધે જિંયાઈ ધટી જતી. જતલે અંગૂઠા પકડી જિભા રહેવાની સગા કરી ન હોય? “આ પડે તો અકરમાતનું કંઈ કહેવાય કે !” પેલા મેનેજરે કહ્યું.

ગરમ ગરમ હવાથી હું મૂંઝાતો હોઉં એવું મને લાગ્યું. માથું ગૂમ થઈ ગયું. છતાં મારે ખાણનો છેડો જોવો હતો. અમે ચાલ્યા જ જતા હતા. મજૂરો-ચાક ખાતા બેઠા હતા સાંકડા પાટા

હતા. અંધારામાં નાની નાની બત્તીઓ હતી. પાટ પર વારંવાર લારીઓ જતી આવતી હતી. અમારે લારી સાથે બેઠી ન પડાય તે ખાસ સાચવવાનું હતું. દરેક ફેરે ૫૬ મણુ કોલસો આ લોરીમાં ઉપર જતો. આમળ જતા તેમ રસ્તો સાંકડો, નીચો અને અંધારાવાળો આવતો હતો. ઉપરે ઉડો આવ્યો. રસ્તો બધું ધ્યેય ત્યાં એક મજૂર માટી ખોદતો હોય તેવી રીતે પાવડો ભરી ભરી કોલસા લારીમાં ઠાલવી રહ્યો હતો. તે પરસેવે રેખાઓ ઘસી ગયો હતો અને વખર મહેનતે પરસેવો ઘસી રહ્યો હતો, તો આ મજૂરોની શી વીતકકથા ? હું તો ૬૭ પંદર મિનિટ જ ખાણમાં રહ્યો હતો જ્યારે આ મજૂરોને તો છ આઠ કલાક મહેનત કરવાની હતી. મને એ વિચારે કમકર્માં આવ્યા, મારી ધીરજ ખૂટી. હું હિતાવળો ઘસી ગયો. આ મેનેજરના ઓસરટન્ટ પથુ ખાણમાં આમ તેમ ધુમતા હતા. તેમની સાથે વાત કરવામાં, કંઈ સૂચન કરવા માટે મારા સાથી મેનેજરે પંદર મિનિટ લીધી મારી અકળામણ વધી. કાણે કાણે માયું હમણું ખલાસ ઘસી જશે, ભોંયે પટકાપ પડીશ એમ લાગ્યા કરતું. પેલો વેઠિયો મજૂર યાદ આવ્યો. તેને શું ? તે કેમ રહેતો હતો ? શું માગતી સ્થિતિ ન રહેવાય ? ન કેમ ટકાય ? અને આ વિચારે મને પ્રેરણા મળી. એવા તો કેટલાયે મજૂરો અને કેટલીય જુવાન મજૂરો આ અંધારામાં, આ મૂળખાણમાં શરીરને સદા નીચોવે છે. ઉપર જવા માટે કેઈજમાં બેઠો ત્યારે મારો જોડો મયેલો જીવ પાછો આવ્યો હોય એમ લાગ્યું.

ચાંદની રીતે જમનાને કઠિ તાજમહાલમાં હું આનંદસાગરમાં નાચ્યો હતો. સ્વર્ગસુખ આપી વધુ શું હોઈ શકે એમ મને લાગેલું આ ભવમાં પણ સ્વર્ગ માની શકાય છે. એવી કેટલીક ધન્ય પળો જીવનમાં કોકવાર જ સંપડે છે. તાજમહાલના દર્શન પછી કોલસાની આ ભયંકર ધોર ખાણો મને નર્ક જેવી લાગી. તાજમહાલ,

અમૃતસરનું સુવર્ણ મોદર, હિમાલયના હિમાચાલિત શિખરો, લક્ષ્મણ શ્રુલા નીચે વહી જતી ગંગા અને આબુખાબુના કુદરતી દર્યો, ડાલ સરોવર એ બધું જોયા પછી મને થયું કે મેં અંતિમ સુખ અને આત્મતિક દુઃખ બંને કેટલીક ક્ષણો માટે અનુભવી લીધાં. આ ભવમાં જ એકને સ્વર્ગસુખ મળે છે જ્યારે બીજાને નર્કદુઃખ અનુભવવું પડે છે. બીજા ભવની કે પરલોકની રી વાત કરવી ? આજ નિઃશ્વર્ગીમાં કેટલાયે માણસોને દુઃખના કુંગરા ઓળંગવા પડે છે અને કેટલાઓને સુખના સાગરમાં નાચવાનું પશ્ય મળે છે. કું નર્કમાંથી સ્વર્ગમાં આવ્યો એવું મને બહાર નીકળતાં લાગ્યું, અંદર કેંઈ બકરમાત થઈ ગયો હોત તો ? આટલી બીક મને ક્યાં થકદી લાગી નથી.

આટલા આટલા યંત્રવાદ પછી દુનિયાની વધતી જતી કળયુગની હિમાયત પછી, મજૂરને બદલે ખાણમાં કેમ મશીન ગોઠવી ન શકાય ? જમીનની અંદર અને જમીન ઉપર ખૂબ જાગે મશીનનો પત્તો થ ખાતો નથી. હિમાલયમાં અમરનાથ જતાં શ્રીનગરથી ૬૦ માઈલ સુધી જ મોટરો જઈ શકે છે. પછી માઈલોના માઇલો સુધી મશીનનું ટકું અટકી પડે છે; તેવું જ છે ખાણોમાં. અને આ ખાણોના માલિક ! તે તો ખાણના પ્રદેશની હવા ખાવા પશ્ય નથી રહેતા. તે રહે ■ દરિયા કિનારે, નદી કાંઠે કે કેઈ દિલ રંગે. તે મેનેજર રાકી શકે છે. જૂઝ મજૂરીએ એ મજૂર રાકી શકે છે. આવા કબ્રસ્તાનમાં મજૂરને મળે છે ચાર, છ કે આઠ આના.

હું આસનસોલમાં ફરતો હતો. મેં ખૂબ કાળા માણસો જોયા. મેલાં કપડાં, નિસ્તેજ શરીર, અકાળે વૃદ્ધ જેવું નોંઢું. આવા બંધકર રમળે કામ કર્યા પછી એ મજૂર રંગમાં કેલસાની દરીયાઈ કરતો થઈ જાય છે. તેના જીવતરમાં શો દમ ? તે રાત્રે શોયનો હશે કે મારે તો સવાર પડશે અને ફરી ખાણમાં જવું પડશે. એ વિચારે કંપી ઊઠતો હશે. બીજે ક્યાંય નોકરી ન મળે ત્યારે જ માણસ ન છૂટે આ ખાણની નોકરી સ્વીકારે છે

શાંતિનિકેતન

એક પરદેશી મુસાફરે ગાંધીજીને પૂછ્યું “મારે એ હિન્દુસ્તાન જોઈ પાછા ફરવું છે. તો ખાસ શું જોવું જોઈએ?” ગાંધીજીએ કહ્યું, “તાજમહાલ, ટાગોર અને અરાવિન્દ-જીએ ત્રણની મુલાકાત લે! એટલે આખો હિન્દુસ્તાન આવી ગયો ત્રણમાં.”

પરંતુ ઇંડિયા રેલ્વેના બોલપુર સ્ટેશનથી એક માઇલ દૂર શાંતિનિકેતન આવેલું છે. બોલપુરથી શાંતિનિકેતન જવા વિશ્વભારતી મોટર બસ સર્વીસ ચાલુ છે.

આ આશ્રમની સ્થાપનાની પાછળ રમૂજ ઇતિહાસ છે. કવિ શ્રી. રામદ્રનાયના સદ્ગત પિતા દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર એક વખત રાયપુરથી આ તરફ આવતા હતા. હાલ જે સ્થળે આશ્રમ છે તે સ્થળે તેમને લૂંટારાઓનો ભેટો મળ્યો હતો. તેમણે લૂંટારાઓને સદ્બોધ આપ્યો અને તેઓનો આત્મા પરિવર્તિત થયો. આથી તેમને આ સ્થળ પરત્વે મમત્વ બંધાયું. તેમણે ત્યાં આશ્રમ બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમના મૃત્યુ બાદ આશ્રમની જ સરહદમાં તેમની સમાધિ અણ્ણવામાં આવી છે અને તેના પર બંગાળીમાં નીચેના શબ્દો કાતરેલા છે:—

“ તિનિ આમાર આણેર આરામ
મનેર આનંદ
આત્માર શાંતિ.”

મનને આનંદ હશે તો જ આત્માને શાંતિ છે

આ આશ્રમની હદ લગભગ અર્ધે માઇલ લાંબી તથા તેટલી જ પહોળી છે. તેમાં આવેલાં સુંદર ભવનો, નાનાં મોટાં આડપાન, અને સાંત્વના સમયનો પક્ષીઓનો મધુર કલ્લરવ મનને આનંદ આપે છે. અહીં આવનાર મુસાફરો માટે રહેવાની સગવડ પૈસા લઇને કરી આપવામાં આવે છે. અલાયદા રૂમો પણ વધુ માજી બરવાથી મળે છે. મુસાફરો પાસેથી એક વખત જમવાના છ આના લેવામાં આવે છે.

કલા વિકાગમાં મારીનાં, ધાસનાં છાપરાવાળાં ઝૂંપડાં આવેલાં છે. આની બીંતોમાં પણ બંગાળના મહાદૂર ચિત્રકાર નંદ્યાણુના હાથ નીચે, એકાંતમાં, કાંતવાતરણમાં તાલીમ લઇ રહેલાં કલાકારોએ પોતાની કલા પ્રદર્શિત કરી છે.

આશ્રમના યોગાનની મધ્યમાં પુસ્તકાલય આવેલું છે. તેમાં હિંદુસ્તાનની લગભગ દરેક ભાષાનાં વર્તમાનપત્રો આવે છે અને આશરે ૮૦ હજાર જેટલાં પુસ્તકો તેમાં છે. અને દરવર્ષે તેમાં વધારો થાય છે. જૂનાં પુસ્તકોમાંથી નવી નવી શોધખોળ કરતા સાક્ષરો અહીં આપણને જોવા મળે છે.

અહીં પ્રુદ્ધ મેદાનમાં, પક્ષીઓના મધુર કલ્લરવ વચ્ચે, ઘટાદાર આડ નીચે, તેની છાયામાં આખાકો વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન કરે છે. અધ્યાપકો પણ ટેબલ કે ખુરશી પર ન બેસતાં જમીન પર સીમેટના ખનાવેલા સિંહાસન જેવા આકારના એકાદ આસન પર બેસે

છે. સામે ગોગાકરમાં સિમેન્ટની પાટલીઓ પર વિદ્યાર્થીનીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓ બેસે છે. અહીં સહશિક્ષણ [કો-એજ્યુકેશન] આપવામાં આવે છે. બહુવાનો સમય સવારે ૬૥ થી ૧૦૥ અને બપોરે ૨૥ થી ૬૥ નો છે.

અહીં દેશ દેશના વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. જેઓમાં મુખ્યત્વે ચીના, જાપાની, અમેરીકન, ખર્મી, સિલોન, મલાસી, બંગાળી, પરબિયા અને ગુજરાતી હોય છે.

આ આશ્રમની ખરી કીમત તો ત્યારે સમજાય છે કે જ્યારે દૂર દૂરથી હિન્દુ જેવા આવનાર પરદેશી પ્રવાસી પણ કવિવર ટાગોરની મુલાકાતે આવે છે. દુનિયાના કેટલાક મહાન પુરુષો પણ અહીં આવે છે ત્યારે અને બહુતા વિદ્યાર્થીઓને શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન દાન દે છે. આથી આ સંસ્થા તો આખી દુનિયા સાથે સંકળાયેલી હોય એમ લાગે છે. અને આ આશ્રમનો વિદ્યાર્થી જ્યારે સ્નાતક થઈને બહાર જાય છે ત્યારે તેના તરફ દરેક માનની નજરે જુએ છે.

ટાગોરને વિદ્યાર્થીઓ ગુરુદેવને નામે સંબોધે છે. તેઓ શ્રદ્ધાવસ્થાને કારણે હાલમાં બહુવિધ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય બાબ લેતા નથી; પણ દરેક નવા વિદ્યાર્થીને હાથલ ચાલ ત્યારે પાંચ મિનિટ મુલાકાત આપે છે. અહીં ઊજવાતા હિન્સવો વસંતોત્સવ શરદોત્સવ, મીષોત્સવ, પૂર્ણિમાત્સવ વગેરે સમયે ગુરુદેવ અચૂક હાજર રહે છે. મહેમાનોને પણ તેઓ, સારી લંડનસ્તીમાં પાંચ મિનિટ મુલાકાત આપે છે.

ગુરુદેવ આશ્રમની બહાર સામેના ચોમાનમાં ઉત્તરતથા જંગમમાં રહે છે. પાસે જ ૨૫ એન્ડુજની બંગલી છે. તેની પાછળ પૂ. મહામાજી માટે પણ કુદિર બાંધેલી છે. એકાદ વર્ષ પર ગાંધીજી ત્યાં જ ઉતરેલા.

ગુરુદેવે આશ્રમની સ્થાપના કરી વેવામાં કાવપત્ની વિદ્યાથીઓ માટે પોતાને હાથે રસોઈ ખનાવતા હતાં; પણ આ વધુ સમય ન નબળું. તરત જ તેઓ બીમાર પડ્યા. આ બીમારીમાં કવિએ નસો વગેરે પાસેથી ભાડતી સારવાર ન કરાવતાં પ્રેમથી જાતે જ સારવાર કરી હતી. બાળવતી મૃણાલિની દેવી ભરચૌવનમાં, ૨૯ વર્ષની ઉંમરે, કવિને આગાધ દુઃખમાં મૂકી દઇ, ૨૪ મી નવેમ્બર, ૧૯૦૨ માં ગૂંજરી ગયા. તે આખી રાત કવિથીએ અપાર વેદનામાં, અગાશીમાં ઊભા રહી કાઢેલી. આ દુઃખ એટલું બધું હૃદયવેધક હતું કે એક આંસુ પણ તેઓ નહિ કાઢી શકેલા.

તેમના પિતા મહાશય દેવેન્દ્રનાથ તે વખતે હયાત હતા. તેમણે કહેલું કે "રવિને માટે મને કંઈ દુઃખ નથી. તે તો લેખન વ્યવસાયમાં પોતાનું દુઃખ ભૂલી જશે. પણ ઊઠરાંઓનું શું!" ત્યારપછી કવિ આશ્રમમાં અને લેખન કાર્યમાં મંડવા રહ્યા છે.

શાંતિનિકેતન એ સિદ્ધાંતની સંસ્થા છે. જ્યારે કવિવરના હસ્તક આસતી બીજી જોવા જેવી સંસ્થા તે શ્રીનિકેતન. શ્રીનિકેતન ગાંધીજીના પ્રમોદારના સિદ્ધાંત પર રચાયેલી સંસ્થા છે. આના આચાર્ય કવિ રવીન્દ્રનાથ છે. તેનો હેતુ ખેતીવાડી તથા કારખાનાંનો વિકાસ કરવાનો છે.

૩૦ થોડાં વર્ષો પહેલાં એક અંગ્રેજ અહીંની મુલાકાતે આવેલા. તેમને આ સંસ્થા અને ગુરુદેવ પ્રત્યે ખૂબ માન હતું. તેમણે પોતાનાથી ૨૦ વર્ષ મોટી એવી એક છુટ્ટી અમેરિકન કરોડપતિ બાઈ સાથે સંલગ્ન કર્યું. થોડા વર્ષ પછી આ બાઈ મરણ પામી અને તેનો બધો પૈસો બ્યાન્ડે મૂકી દરવર્ષે રૂ. ૪૫,૦૦૦ ની નિર્વામિત મદદ આ સંસ્થાને કરવામાં આવે છે.

અહીં નીચેના ઉદ્યોગોને સ્થાન છે.

(૧) ચામડાનાં સાદાં તથા ફેન્સી પાકાટો.

(૨) કલાકારોને હાથે બુદ્ધી બુદ્ધી ડીઝાઇનો તથા સુંદર મુશોબત આકારનું માટીકામ,

(૩) કાપડ, અઢિયાના કારખાનામાં તૈયાર થતું ખાદીનું કામ, સાડીઓ ધોતિયાં વગેરે.

ઉપરાંત અહીં દૂધની ડેરી પણ છે. ચીતિનિકેતનમાં આ દૂધ વપરાય છે. ગાયોની તંદુરસ્તી તથા એલાદ સારી કેમ થાય તેની ખાસ કાળજી અને ખત રખાય છે.

એક સારી હોસ્પિટલ પણ અહીં છે. આશ્રમમાં જે માદા થાય છે તેમની અહીં જ સારવાર કરવામાં આવે છે. નબળાત ડૉક્ટરો અહીં સેવાભાવે કામ કરતા હોવાથી કલકત્તાના દરદીઓ પણ ટેટલીકવાર અહીં આવે છે.

કલકતામાં

કલકતામાં વાહનો અનેક છે પણ એક નવું વાહન જોવા મળ્યું તે છે રિક્ષા. આમાં માણસ ધોડાવું સ્થાન લે છે, અને જે ત્રણ મણસોને ખેંચે છે, આ રિક્ષા સરતી છે એટલે ઘણા માણસો તેમાં ખેસવાનું પસંદ કરે છે,

રાત્રે હું અને નવા ત્રણ મિત્રો દુર્ભાષણ જોવા નીકળ્યા તેમણે હમેશ મુળ્ય બાજે પણ રિક્ષામાં જ બેસી જવું એવા ખ્યાલથી રિક્ષાવાળા જોડે બાકું કરાવ્યું, તેઓ તો બેસવા જતા હતા ત્યાં મેં સાફ શબ્દોમાં કહ્યું કે, હું એમાં નથી બેસવાનો, માણસ માણસને ખેંચે એ કેમ ચલાવ લેવાય ?' ત્યાં એક બાઇ બોલ્યા "અમે તેને રોજ આપીએ છીએ ને ! નહિ તો એ બિચારા ધંધો પણ શું કરે ? તમે તો તેમનો ધંધો અટકાવી દેશો, ચાલો આ તો જાઓ, " પણ હું મક્કમ રહ્યો, આથી તેમનાથી પણ ન બેસાયું, હું હવે તેમનો મહેમાન એટલે તેમણે મારું માનતો રાખવું જ જોઈએ ને ?

પૈસાવાળા એમ માનતા હોય છે કે અમે તો તેમને રોજ આપી જિવાડીએ છીએ, હું કહું છું કે માણસ જેવા માણસને આમ બારવાઈ પણ શું પુડે એ કેટલું બચકર છે, સ્વમાની માણસ

કદી આ પસંદ નહિ કરે. વિશેષ તરીકે પણ સમગ્ર માણસોએ આવી રિક્ષાઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જે માણસોની પૈસા ખર્ચવાની શક્તિ છે તેઓ તો કદી માણસોને ઘોડાની જગ્યાએ ન જ જોડી શકે. આ એક હિન્દુ મોટામાં મોટું કલંક છે. આખી સમાજ ગ્યના જ્યારે ફરશે, પલટો લેશે ત્યારે આવા કેટલાયે કલંકો ઝડ દૂર કરી શકાશે.

દુર્ગાપૂજા વખતે જેવી બીડ કલકત્તામાં જોઈ છે તેવી બીડ ક્યાંય નથી જોઈ. જમીનદારો પોતાના મકાનમાં દેવીની સ્થાપના કરે છે અને બારે ધામધૂમથી મુસલમાનો જેમ તાબૂતને છુટાડે છે તેમ તેઓ દેવીને ગંગામાં પધરાવે છે. આવી તો સેંકડો દેવીઓનાં સરધસ રાત્રે નીકળે છે અને જમીનદારો ભારે ઉત્સાહથી સરધસમાં નાચતા નાચતા, મોં મલકાવતા ખુશ મિત્રજનમાં પસાર થાય છે. આ વખતે દ્રામો, મોટરો, ગાડીઓ રિક્ષાઓ બધાં જ અટકી જાય છે. અને લાંબી બબ્બે માઇલની હાર ઊભી હોય છે. લોકોનો સમુદાય એક બીજાને ધક્કા મારતો, બીડમાંથી માર્ગ કાઢવા યત્ન કરતો જોવા મળે છે. જ્યારે ચાલવાની છૂટ મળે છે ત્યારે એવા ધક્કા આવતા હોય છે કે જે કોઈ સ્થિર થઈ જાય અને ચાલવાની અનુકૂળ દિશા તરફ ફરી જાય તો બે ત્રણ માઇલ સુધી આ ધક્કા ગમે તેને મોકલી આપી શકે. બંગાળમાં ધર્મજી કેવું ઝગૂન છે તે આ પ્રસંગે જોવા મળ્યું.

જોનોનો વરધોડો કારતક સુદ પૂર્ણિમાએ નીકળે છે ત્યારે પશુ ખૂબ મોટી ધામધૂમ થાય છે. તે વખતે દ્રામના તાર કપી નાખવામાં આવે છે. આ બદલ દ્રામને કંપનીને રૂ. ૨૫૦૦ આપવા પડે છે.

જેનોતું મોટું મંદિર કલકત્તામાં જોવા જેવું છે. ચાંદની રાતે તેનો અજાદજતો પ્રકાશ અદ્ભુત લાગે છે. તાજ અને સુવર્ણમંદિર પણ તેનો પણ જોવા જેવી વસ્તુની ગણતરીમાં નંબર આવે ખરા.

કલકત્તા શહેર ધણું મોટું છે. તેના અમુક લગ્ના અને દુકાનોનો ઠાંક લાગે છે; પણ દસ માઇલ દૂર જે લોકો વસે છે તેમનાં ખૂંપડાં જોવાં હોય તો આપણને લાગે કે આમ કેમ ? આટલી બધી અસમાનતા છે ? એકતું મકાન એટલું મોટું કે તેમાં કોઇ રહેનાર નથી જ્યારે બીજાને ત્યાં મુલાની પણ પૂરતી જગ્યા નથી. અરે ! દસ માઇલ થા માટે ? કલકત્તામાં એક ગલીમાં અમે ગયા. અમારે એક બંગાળી સજ્જનને ત્યાં જવું હતું. આ ગલી એટલી બધી ગંદી અને સાંકડી હતી કે નાક ઢાપવું પડે અને માથું ઠેલું ન કરે. આની પાસે જ રાજમાર્ગ અને ઠાંકણી દુકાનો, ટ્રામ, મોટર, વગેરેની અવર-જવર. અમે જેમ તેમ આ ગલીમાં ગયા, અને તે લાઇના ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ લાઇએ બંગાળની ખાસ મિલકત રસગુલ્લાંથી અમારું સ્વાગત કર્યું. ગંદી ગલી અને રસ્તાની ચીક પણી અસ્વચ્છ બનેલું મગજ ગુલાબગંધુ ખાઇ કંઈક ઠેકાણે આવી મથું. પાસે જ સતાર ટાંગેલી હતી. ૬૦ વર્ષના વૃદ્ધે મારી વિનંતી પણી સતાર સંભળાવી. અને સંગીતે તો મનને આનંદિત કરી નાખ્યું.

બંગાળીઓ વિજ્ઞાન અને સાહિત્યમાં આગળ વધેલી પ્રજા છે. પણ તેમનો પોતાનો ખાસ ઠાંક ધંધો નથી. પ્રજાનો મોટો જાત કારકૂનો જ છે. બંગાળમાં ખાસ કરીને ગુજરાતી અને મારવાડીઓએ ધંધામાં અડા જમાવેલા છે. રસોઇયા તો ગઢવાલના બ્રાહ્મણો છે. કરાઇવરો મોટે ભાગે બધા જ થીજો છે. ફૂલીઓ બધા ઓરિસ્સાના છે. આમ બંગાળના લોકો સાહસિક છે છતાં તેમનો પોતાનો ખાસ

કાંઈ કંઈ નથી. મોટી મોટી ઓરીસેતમાં જાણેલાઓ કારકૂનો કે કાક મેનેજરો છે. ખાણી કંધાર્માં ખગાળીઓ ધણા જ પછાત છે. મોટે ભાગે જમીનદારો છે તે તો ખાંધ પીને લહેર જ કરતા હોય છે.

કલકત્તા ધણું મોટું છે. અહીં દ્રામમાં આખો દેવસ ફરવાની ટિકિટો મળે છે. ઉપર ઉપરથી જો ઋ કલકત્તામાં ફરી વળવું હોય તો દ્રામનો દરેક છેડો જોઈ લેવો.

* કાળીના મંદિરમાં

કલકત્તા હુગલીના (ગંગા) કિનારા પર આવેલું છે. અહીં જે મોટો પુલ છે તે પુલ હોડીઓ પર ખનાવેલો છે. આ પુલ વારંવાર ઉખાડી લેવામાં આવે છે. પાણી પર હોડીઓને આધારે જ ટકી રહેલો આ પુલ જોવા જેવો છે.

કલકત્તામાં હજી ૫ આ સુધારાવાળા જમાનામાં પણ પરશુવંશ ચાલે છે એમ જ્યારે મેં સાંભળ્યું ત્યારે આ હકીકત સત્ય હોવા વિષે મને શંકા આવી. જેમને ત્યાં હું ઉતર્યો હતો તે લોકોને મેં કહ્યું કે મારી સાથે કોઈ આવશો કે ? તો કહે, “કલકત્તામાં મમે ત્યાં તમારા ભોમિયા તરીકે આવીએ પણ આ મંદિરમાં તો નહિ જ.” એટલે મારે એકલાને જ જવું પડ્યું. ન મનાય એવી વાતો જ્યારે પ્રત્યક્ષ જોવા મળે ત્યારે તો જવું જ જોઈએ. દરોરાનો તહેવાર હોવાથી આજે રસ્તામાં, મોટરોમાં, દ્રામોમાં માણસો ચિકાર હતાં. મને અન્નપ્પાને આથી શોધખોળની બહુ પંચાતમાં પડવાનું ન રહ્યું. બધા જે રસ્તે જાય તે રસ્તે જવાથી આજે તો વગર પૂછે કાળીમાના મંદિરમાં જવું સુલભ બની ગયું હતું.

મંદિરમાં પેસતાં પહેલાં સરઆતમાં સેંકડો બિખારીઓ બીખ માગતા બેઠા હતા. પછી હાથમાં આઠણો ગીતાપાઠનું પારાવણું કરી રહ્યા હતા. દરવાજે પોલીસોનો પહેરો પણ હતો. અચાની, મૂર્ખ અંધજનકત લોકોની હાજરી વિશેષ હતી. કેટલાકના હાથમાં બકરીને ગળે વીંટળેલી દોરી હતી. અહીં બકરાઓનો આતંનાદ સંભળાતો હતો. બે લોકડાના ટોચા ઊભા કર્યા હતા.

તેમાં બે કાણાં હતાં. તેમાં બકરાનાં બોચાં ઝાલા તેના ઉપર લોખંડનો સળીઓ મુકવામાં આવતો હતો. કુમળાં બકરીનાં બચ્ચાં બીસેચીસ પાડી જઈતાં હતાં. આજ બે દાણુ પછી તેઓ આ દુનિયામાં રહેવાનાં નથી, અને આ મૃત્યુદંડ ઇશ્વરે ફરમાવેલો નથી હોતો. જો ઇશ્વર એવી સજા કરે છે એમ આપણે માનીએ તો મને લાગે છે કે આપણો ઇશ્વર વિષેનો ખ્યાલ ખોટો છે, સમજ બીધી છે અને તે બદલવો જોઈએ.

આમ હું વિચારી રહ્યો હતો ત્યાં તો મંદિરનો પૂજારી હાથમાં મોટો છરો લઈને ઊભેલો જોયો. બે ત્રણ ઓઝો પથ્થર પર છરાની ધાર ધસી રહી હતી. આજે સેંકડો બકરાંની કતલ થવાની હતી એટલે છરા વધુ તેજદાર અને ધણાં જોઈએ. આ દૃશ્ય જોવું એ મારા જેવા અહિંસામાં માનવાવાળા માટે ભયંકર હતું. બે જ મિનિટમાં મનુષ્ય કુમળા બકરીના દેહને હતો ન હતો કરી નાંખતો. સિનેમાના શોખીનો ટિકિટ લેવા જેમ હારબંધ ઊભા રહે છે તેમ અહીં કેટલાયે માનવો બિચારા બકરીના બચ્ચાને જાખ્ખે કરવા હારમાં ઊભા રહ્યા હતા, આવાં મૂળા પ્રાણીઓ ઇશ્વરમાં માનતાં

* સાહિત્ય પરિચય બોમ બીજામાં અંગ્રેજી બીજા ધોરણ માટે આ લેખ લેવાયો છે

હશે કે માનવો જ આ કાર્યને ધરતીને નામે ચઢાવી દેતા હશે ? ભોગ ને આપવો જ હોવ તો પારકાનો આ માટે ? પારકાને ભોગે દેવીને પ્રસન્ન કરવી ? દેવી તો કંઈ પ્રસન્ન નથી થતી, એમ માનનાર ધર્મ ન કરતાં અધર્મ આપરે છે. ખીમના દુઃખને સારી હાવતમાઈ ન ફેડી શકનારા આપણે નિર્બળ માનવીઓ છીએ. આપણે કોઈનાં દુઃખ મિટાવવા કદી પ્રયત્ન કર્યો છે ? જ્યારે મૂળા પ્રાણી પાસે આપણે દેવળ આપણી મૂર્ખાઈમાં ફેટવી બધી માંમણી કરી કૂરતા આપરીએ છીએ ? ખીમના દુઃખે દુખી થયું, પારકા માટે ધસણ એ તત્ત્વજ્ઞાનમાં માનવાવાળા કેમ હજી આ પાખંડ નબારી રહ્યા છે ? આ પ્રાણીઓએ આપણુ કાંઈ બગાડયું છે ? તેઓ તો સદા માનવવર્ગતિના હાલ માટે જ જીવે છે.

આજે તો આખા જગતમાં બગિયાના બે ભાગ એ જ નીતિ ચાલી રહી છે, ત્યાં શિ રીતે આ અટકે ? મનમાં થતું, શું આ ધર્મ છે ? કોઈ પણ કેળવણીને આ ન ગમતું બધા આથી વિરુદ્ધ છે એમ મને લાગ્યું. પણ ચમત્કાર વધર કાણ નમે ?

આવે સ્થળે તો લાખો જીવાનોનાં જૂથના જૂથ ભેગા મળી જાય, મંદિરને તાણ મારી દે, પૂજારીને અને બકરીના બચ્ચાઓને ઊંચકી બાગી જાય, છરા ફેંકી દે તો કેવું ? બિહારમાં ધરતીકંપ થયો ત્યાં જ વળી પૂર આવ્યું, કવેટામાં ધરતીકંપ થયો, કંઈ મકાનો અને ઇમારતો ભરમીભૂત થઈ ગયાં તો આ મંદિર ચાપ તો ? વાચન, વિચાર કે ચિંતનથી જો સમજાયું ન આવે તો બળથી પણ કામ લેવાયું જોઈએ. આ તો બચકર બહી છે.

હું આ જોતા જોતાં મારા મનમાં અપાઘબધ વિચાર હલે ચડ્યો હતો ત્યાં તો એક નાનકડું સ્વેત બકરીનું બાળ આવ્યું.

તેને પત્નું ખવડાવ્યું, ફૂલ ચઢાવ્યું અને ગળાની વચ્ચે સળિયો ગોઠવ્યો. ડોકું અને આખા શરીરનો દેખાવ કેવો બચ્ચરત અને દયાળુનક લાગતો હતો. ચર્યાતની તેની ચીસો અને તેનું રુદ્ધન જ્યારે માયાપર સળિયો પડ્યો ત્યારે માણસને જેમ ફાંસીને માંચડે લટકાવે છે ત્યારે તે શૂન્યમનરક બની જાય છે તેમ આ પણ સ્તબ્ધ બની ગયું. દરેક વધે દોહા પિટાતું, અને કતલ કરનારનો જમણો હાથ જીંચે ચતો. એ દૃશ્ય મેં જોયું ત્યારે મારા માથામાં જણે કોઈ હથોડા મારતું ન હોય એવો આભાસ થયો. ત્યાં જ ડોકું અને ધડ બે સામસામી દિશામાં પડ્યાં. ધડમાંથી લોહીની ધારા છૂટતી હતી, છતાં તે કાંઈક હાથમાં કરતું હતું. આનું લોહીનું ખાખકું બરાબર અને તે રહેજ હાલન કરી બીજી જ ક્ષણમાં નિષ્કેષ્ટ બની ગયું. આ લોહીના ધોધમાં લોકો હાથ ઝોળતા અને કપાળે લગાવતા. એક બાઇ તે કપડાંને જેમ પાણીમાં ધોયા પછી નિતારે છે તેમ પોતાનો રમાલ આ રક્તધારામાં ઝોળી રહી હતી.

આ જમાનામાં મોટા દેશનેતાના હરતાફરોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. બાવિંક લોકો દૂર દૂરથી ગંગાજળ લઈ જાય છે. મુશ્કેલીઓ અને અનેક કષ્ટો વેડીને પણ વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ અમરનાથની સજ્જતની ઇચ્છાથી હિમાલય જેવો પહાડ ચઢે છે. જંદાવનમાંથી કૃષ્ણ જે સ્થળે રમેલા તે સ્થળની ધૂળ (રજ) બાંજે પણ લોકો પ્રેમથી મોઢિ દામે ખરીદે છે અને તેનો સંગ્રહ ખરાબર જતનથી કરે છે. ગૌતમ શુદ્ધ કે મહાવીરના કેશ બાંજે પણ જોવા મળે છે. તેમ આ વૃદ્ધ સ્ત્રી આ રમાલને રુધિરમાં સ્પર્શેલી દશેરાના પૂજા-પર્વના બલિદાનની પ્રસાદી તરીકે સંગ્રહી રાખશે. બીજાના બલિદાનમાં રાચનાર અને સંતોષ માનનાર લોક રાક્ષસ કરતાંય નપાવટ છે અને એ દેવી ? આવા અસંખ્ય જ્યારે જ્યારે મેં જોયા છે ત્યારે ત્યારે

મને પ્રશ્નો થયા છે કે આ દુનિયામાં ક'શ્વર જોવા' કાઈ હશે? જો હોય તો તે કયુણાસાગરને આ ગમવું હશે? ગમવું હોય તો તે અનાયનાય કહેવાય? તો પછી તે સર્વેશ્વર આ બધું કેમ નહિ કરતો હોય?

બકરીને વધત'ભ પર ચઢવતાં પહેલાં માનવી તેને ગંગાજળ છાંટે છે. ગંગાજળથી દરેક પવિત્ર થાય છે શું? તો પછી ગંગાજળ છાંટનાર કેમ દિ'સા કરી શકે છે? આ બધાં ધર્તિંગો ચલાવનાર ધર્મશુરુતું શું?

કેટલાય જીવાને એક ધા અને બે દુકડા થતા બકરીના દેહને જોઈ હાથની અરેરાટી નાખતા હતા. ધર્મની અધ્યક્ષતા જ તેમને આ જોઈ શકવાની, જોધને તે નભાવી લેવાની ધીરજ આપતી હતી. મારું તો મગજ આ જોયા પછી કહ્યું જ કરતું ન હતું. હું તો મગજ ચુમાવી બેઠો. મારી એકવાર તો ધ્રુવના ચર્ચ મર્ચ કે છો. ફેંકી દઉં અને બૂમ પાડી પોકારી પોકારીને કહું કે એ સમ્યા ધર્મ નહિ હે, એ તો બધા ભારી અધર્મ હે. અહીં બોલવાની સખત મનાઈ હતી. મારી ભાષા જુદી હતી. હું અગપ્યો અગે એકસો હતો. હવે તો એક પણ પજુ આ સદન કરાવું ન હતું. હું ઝંડ કેનીંગ રટ્ટીટની દ્રામ માટે હોડ્યો.

અહીં ધર્મને નામે કેવું ધર્તિંગ ચાલે છે તે જો જોવા' હોય તો તે હૃદયને કંપાવી મૂકશે, મગજને ડોલાવી ચુકશે, બુદ્ધિને કંઈત કરી દેશે.

મસુરી

પહેલીવાર હરદ્વાર આબો ત્યારે અમરનાથનો પહાડ જોયો હતો. એટલે મસુરી જવાની બહુ ઈચ્છા ન હતી. પણ બીજીવાર ૧૯૪૫માં સહકુટુંબ હરદ્વાર મે મહિનામાં હતો ત્યારે આ વખતે મસુરી જરૂર જવું એમ નક્કી કરી રાખ્યું હતું. સહકુટુંબ અમે પુરાણો આશુનો પહાડ ૫૦૦૦ શીટની ઊંચાઇનો માપ્યો હતો. મસુરી તો ૭૫૦૦ શીટ દરિયાની સપાટીથી થાય એટલે તે બધા સાથે જઈ આવવું આનંદજનક હતું. વળી મને દરિયાની સપાટીથી કયો પહાડ કેટલો ઊંચો છે તે જાણવાની રસિકતા રહેતી. જેમ શેરબરના રસિયાને ડિક્કનો ભાવ શું બંધ રહ્યો એનો જેટલો રસ હોય છે તેટલો જ રસ પર્વતના પ્રદેશના સહેલાણીને દરિયાની સપાટીથી કુંબર કેટલો ઊંચો છે તેને વિષેની ખાત્રી થતાં આનંદ થાય છે. લોનાવલા ૨૦૦૦ શીટ, માયેરાન ૨૫૦૦ શીટ, પંચગીની ૪૩૦૦ શીટ, મરી ૭૦૦૦ શીટ, મહાભલેશ્વર ૪૫૦૦ શીટ એમ જોએલા પહાડોની ઊંચાઇની ગણતરીનો ખ્યાલ કરવાની મઝા રહે છે. જો ૨૦૦૦ શીટ ઊંચું લોનાવલા મુંબઈ કરતાં બધાંયને સારું લાગે તો અમરનાથની ૧૬૦૦૦ શીટની મારી મુસાફરી કેવી અલૌકિક બની દર્શો. આજે તો હું તે

યાદ કરીને મેં એટલી લાચારી જોઈ છે એથીજ રાત્રી છું પાછી જવાનું જો એટલે જોયે ફરી ક્યારેય થાય તો માફ તો હિલ નાચી જીવવાનું છે. એટલે એટલે બધે જોયે ન જવાય તો કાંઈ નહિ પણ ૭૫૦૦ શીટ મસૂરીનો પહાડ પણ જો જોવાય તોય ન્હાયા એટલું પ્રુપ્ત. જેટલી શીતળ અને ગ્રાણીયી હવા ફેફસામાં ભરાઈ એટલી ખરી. એટલે એક સવારે હરદ્વારથી હોરાદૂન જવા ટ્રેનમાં બેઠા.

ચાલતી ટ્રેનમાંથી ઝડપનાં સુડનાં મુક પુષ્કળ જોવાં મળ્યાં. આ બધા ઝાડો ઝાંખા, ઢળ, સાગ, મરી, અમલતોર અને શાલનાં હતાં. અને ઢોડતી ટ્રેનમાંથી ગિરીમહેશનું રણીઆમણું દૃશ્ય આજ્ઞાદાનક લાગતું. પેલાવર પછી જમરૂદ છેલ્લું રેલ્વે સ્ટેશન, લાહોર પછી જમ્મુ છેલ્લું રેલ્વે સ્ટેશન. અહીં હરદ્વારથી આમળ હોરાદૂન છેલ્લું સ્ટેશન. આમ ઉત્તર હિન્દમાં ગિરિમાળાઓ જે ઠેરઠેર પથરાયેલી પડી છે તે પોતાનું સામાન્ય ખતાવી રેલ માર્ગને રોકી દે છે. હોરાદૂનથી અરાધ માઇલે પર મસૂરી આવેલું છે. જે જોયું વચ્ચું હોઈ દેવાની નગરી જેવું રમણીય લાગે છે. જાણે ચક્રમકના પંથરો છૂટાં છૂટાં ઠેર ઠેર ગમે તેમ પડેલાં હોય એવું દૂરથી છે. રાત્રે રોશનીથી સુંદર લાગે છે. પણ એથીય સુંદર તો મસૂરીનું દૃશ્ય રાતના લાગે છે. તારાજાકત આકાશ માથે પથરાયેલું હોય છે અને અહીં નીચે ચોપાસનાં ઉંચા નીચા મકાનોની ઝળહળતી ખતીઓ રાતે તારા નીચે ટાંખા હોય એવી તારા નગરી જેવી ભાસે છે.

મસૂરી પહોંચ્યા પછી જ્યાં મોટર ઉભી રહે છે ત્યાંથી ચઢીને એક માઈલ જેટલો જોયો રસ્તો કાપવાનો હોય છે. અહીં પાછી કલાકતા અને રંગુનમાં જોએલી રિક્ષા સામી મળી. ત્રણ બાળકો

હતાં. થોડો સામાન પણ હતો. જે ટ્રાય પર પહોંચવાનું હતું તે ટ્રાય દેખાતી હતી. રાજપુરથી મોટરે જે બાર માઇલનો વિકટ પહાડી રસ્તો વટાવ્યો હતો તે બરાબર યાદ રહી જાય એવો છે. આશુનો પહાડ, મહાબલેશ્વરનો પહાડ ખોલી પછીનો ખડાકાનો ઘાટ અને શ્રીનગરનો બનિદાલ પાસનો ઘાટ મોટર ચડે છે, છતાં આ રસ્તો વધુ બચાવનક લાગ્યો, સંભવ છે કે હું બીજા ચાર ચાર સ્વચ્છ નેડે હતો તેથી હશે શું? પણ સ્મૃતિ કહે છે ટૂંકી મુસાફરીના દિસાએ મસુરીનો પહાડ વિકટ હતો. અને મને સાંભરે છે કે કૂંછવર પર ખૂશ બની મેં કૂંછવરને મસુરીમાં તેની આવડતની કદરૂપે આ પાણીમાં નોતર્યો હતો, એટલે અહીં અમે મુંઝવણ અનુભવી. હું રિક્ષામાં બેસવા તૈયાર નહોતો, મારી પત્ની પણ વટમાં મારી જેમ ન બેઠી. અને આથી અમે રિક્ષા તો કરી પણ ત્રણ બાળકો બેઠાં અને સામાન મૂક્યો. અમે ચઢતા ચઢતા ઊંચે આવી પહોંચ્યા. રિક્ષાવાળા અમને બગીચામાં લાવ્યા.

અહીં આવી ક્યાં વસવું એ પ્રશ્ન બારે હતો. આ પ્રદેશમાં એ દિવસોમાં અંગ્રેજો વધુ વસતા. અને અહીંનો વૈભવ હાલ બધો બાદશાહી, સિનેમામાં અંગ્રેજી પિકચરો આવે, રાતે નાચગૃહો પણ ખરાબ. હાટલો પણ અંગ્રેજી હબની વિશેષ. બગીચા પણ લાંબુ વાંકુંચૂંક પથરાયલું. જે હોટલમાં રહેવા જઈએ તો તો રાજ ત્રીસ ચાલીસ રૂપિયા લાઇ પાડે. એટલે ઉતરવાના સ્થાનની શોધ કરવા હું નીકળ્યો. બાબુમાં લેન્ડોર બગીચામાં એક મંદિરમાં બધાંને સામાન સાથે મૂકી હું જગાની શોધમાં ઉપડ્યો. અહીં આર્યસમાજની ધર્મશાળા છે. સનાતનીઓનું મંદિર છે તેમાં પણ ઉતરવાની સમવડ હોય છે. તેની રીતે સિંચોનાં ચુરદારમાં પણ જોતરી રાકાય છે.

રોજના બે રૂપિયાના હિસાબે અમે શિખોના ગુરૂદ્વારોનો એક કમરો લીધો. અને જમવા માટે શિખોની લોજમાં જમવાનું પસંદ કર્યું.

અહીં મેં મહિનામાં પણ ચમકતી ઠંડી હતી. અત્રે અમને બધાને સખ્ત શરદી થઇ ગઇ હતી. ત્રણ દિવસે હવા અનુકૂળ બની ત્યાં નાની કિરણ સખ્ત શરદીમાં પડકાઇ. એટલે કેમ્પીફીલ કે જે અહીંની ખાસ જોવા જેવી જગા છે, તે અને સહઅધારા પણ જોવા ન પામ્યા. આ દેશમાં એટલું બધું જોવાનું ચડ્યું છે કે તે જોવા માટે રસ, સમય અને નિર્ણય જોઈએ. મેંય પ્રમાણમાં તો ઠીક જોયું છે. પણ ધણીવાર એમ થઇ જાય છે કે બસ કુદરતને ધરાઇ ધરાઇને જોવા સમય કાઢી માઇએના માઇલ ધૂમી વળું અને જોવા જોયું બધું જ જોઈ.

દિવસે અમે બધા ઓઢીને સુઈ રહેતા. સવારે અને સાંજે લાંબે પટે ૭૫-૦૦ ફીટ જાંચે પથરાયેલા બજારમાં ધુમતા. અને નીચેનો ખીણોનો પ્રદેશ અને વાંકાચૂકા રસ્તા અને નીચે જાંચે જ્યાં સપાટ પ્રદેશ હોય ત્યાં મકાનો બંધાયેલા હતા તે કેવા રમણિય લામતા તે જોતા. અહીં તિલકે લાયબ્રેરી જોઇને માફ મન આ દેશનેતાને રમરી તેમની દેશદાઝ અને સ્વરાજ્યનો મહામંત્ર આપેલ તે બધાથી બકિતથી બીભરાઇ ગયું. આટલે દૂર આટલે જાંચે તેમનું આવું રમારક જોઇ એ મહારાષ્ટ્રી નેતા મહારાષ્ટ્રના જ નહિ પણ સમસ્ત દેશનો કેવો પ્રેમ પામેલા તે સમજાયું.

અહીં કેમ્પસ બેક રોડ જોઈ પહાડોમાં પણ જોઈ જોવા દેખાવે. કેવા આપમેળે ચીતરાયેલા દેખાય છે તે જોયું હજી પણ આ દેશ મારી નજર સમક્ષ તરે છે.

ત્યારે હું હવે આ હવાથી તંદુરસ્ત બનતો જતો હતો ત્યારે એક વર્ષની કિરણને કારણે મસુરી છોડવું પડ્યું. ઉતરતાં તો મોટરને ખૂબ સ્વાભાવિક હતું. છતાં એક પર પગ રાખી તેટલું જ સાચવવાનું હતું. હરદ્વાર આવી ફરી પાછો અમારો ગંગાકાંઠે 'હરકી પાયડી' પર જવાનો ક્રમ સર થયો. હવે તો પહેલાં કરતાં સ્ત્રીઓને નાહવાનો જે ખાસ ઘાટ છે ત્યાં મોટા ઓવારો અને મોટા પગથિયાં બનાવી બહુ સારું સગવડભર્યું કામ બનાવ્યું છે. માછલીઓને લોટની ગોળાઓ વાળી ખવડાવી અમે અને બાળકો ગમ્મત કરતા. રાતે પડિયામાં દિવા મૂકી દિવાઓની જે દિવાલોઓ એલાં ખાતી, ઝબક ઝબક દેખાતી કોક હોલવાતી અને કોક સળગતી ગંગાજીના ઝડપી પ્રવાહમાં દોડી જતી તે જોતા અને અનેરો આનંદ લેતા.

હરદ્વાર છોડતી વખતે ગુલાબના પુલનો ગુલકંદ બનાવવાનું મોકું મોકું સૂઝ્યું. અહીં ગુલાબનાં પુલો પુષ્કળ સરતાં મળે છે. આ બાબતના પહાડી લોકો અજબ વનસ્પતિઓ શોધી લાવે છે જે રોગોમાં જડીબુટ્ટી જેવું કામ આપે છે. તેથીજ અહીં દવાખાનાઓ પણ ધણાં છે. શ્રીમંતો ધર્માય ઔષધાલયો ધણાં ચલાવે છે. શિક્ષણત ખાત્રી અને બાંગ પણ અહીંના ખાસ વખણાય છે.

જતાં જતાં ફરી સતધારા, બીમગોડા, ગુરકુળ કાંગડી, ખિર-લાઇનું વૈદ્યમંદિર, કનખલ બધે ધુમી આવ્યા, આયુર્વેદમાં રસ ધરાવતા જૂવાનો માટે હરદ્વાર એ બહુ સારું શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે પ્રસિદ્ધ તીથ છે. અને વિદ્વાન અધ્યાપકો ગુરકુળ કાંગડીમાં વસે છે. મુ. શ્રી. રવિશંકર મહારાજના પુત્ર પંડિતજી વૈદક અહીંજ બસેલા છે. જે બોચાસણ રહી ગરીબોની સેવા વિનામુલ્યે કરે છે.

મુંબઈથી મહાબળેશ્વર

ઉનાળામાં મુંબઈવાસીઓ આરામ, શાંતિ અને ઠંડક માટે મહાબળેશ્વરની ખસદગી કરે છે. મહાબળેશ્વર નામ જ એવું છે કે તથુ શબ્દો બેગા આમ થઈ ગયા છે. મહાબળનંધશ્વર, અને નામ પ્રમાણે ત્યાં રહી આવનારને ઇશ્વર બેતથુ માસમાં તો શક્તિ અને બળ આપી નવપ્રાણિત કરી મૂકે છે.

મુંબઈથી મોટર માર્ગે જતાં ખપોલી પહાડી કુદરતનું એક પગલું ૨૦૦૦ ફીટનું જિવ્યકાય છે. મોટર આ માર્ગે જ્યારે જાય છે ત્યારે લાગે છે કે ગાડીની મુસાફરીમાં આવવા કરતાં મોટર માર્ગે આવવાની મજા પડે છે. અને ખંડાલા પહાડી બધા ચઢાણ વગરનો રસ્તો આવે છે. કેટલોક રસ્તો ખરાબ છે બાકી તો મોટર મજાની સરકતી હોય એમ ચાલી જાય છે. વચમાં લોનાવાલા આવે છે. ખંડાલા અને લોનાવલામાં પણ ઘણા હવા ખાવા આવે છે. ખંડાલા એકાંતક લાગે છે. જ્યારે લોનાવલામાં ઉનાળામાં ભરી ભરી વસ્તી લાગે છે. લોનાવલામાં તથુ ચાર સેનિટારિઅમો પણ છે. અને સ્વામી કુવલ્યાનંદનું કૈવલ્યધામ પણ છે જ્યાં આસનો અને

પ્રાણાયામદ્વારા દર્દીઓને સાજા કરવામાં આવે છે. પાસભાનુના કિરણો વહેલી સવારથી જ દર્દીઓની રૂમમાં પ્રવેશે એ જાતની રૂમો બહુ છુટી જગ્યામાં પાંધવામાં આવી છે. સર ચીતુભાઈએ અહીં ધણું પુસ્તકો આપી અહીંની લાયબ્રેરીને સમૃદ્ધ બનાવી છે. અહીંના બ્યવસ્થાપકો અને બધા જ ખૂબ જિવેકી, વિનયી અને માયાળુ છે. દુઃખ તો એ થાય છે કે આવું સુંદર આ સ્થળ છતાં પ્રચારના અભાવે કે સોડાની કસરત કરવાની આગસને કારણે આ સ્થળનો લાભ બહુ ઓછા દર્દીઓ લે છે. બાકી તેના સ્થાપક પૂ. શ્રી. સ્વામી કુવલ્યાનંદ યોગના ક્ષેત્રમાં નવી શોધખોળ તેમની રીતે કરે છે. તેમના કાર્યની મુક્તકંઠે પ્રશંસા સ્વ. પડિત મોતીલાલ નહેરૂ, સર રાધાકૃષ્ણ અને શ્રી. બાલાસાહેબ ખેરે કરેલી છે. ધણા લોનાવલા આવનારા પ્રવાસીઓ આ સંસ્થા જોવાવમરના રહેતા હશે.

અહીં બે સરોવર છે. એક વાલવણ અને બીજું તુંગારત્રી. વાલવણ તો બહુ જ સુંદર, રમણિય છે. પહાડોની ગોળ દારમાળા છે. અને વચમાં આ આવેલું છે. રવીવારે તો અહીં ધણા માણસો ફરવા આવે છે.

લોનાવલાથી છ માઇલ દૂર કાલાની ગુફાઓ આવેલી છે. સેંકડો વર્ષો પૂર્વે ખૌદ યાત્રીઓ અહીં વસતા. આજે તો હિંદમાં આવી કાળજીપૂર્વક બાંધાયેલી ગુફાઓમાં કાંઈ વસતું નથી. આગળ મેં લખ્યું કે જો મારું ચાલે તો હું ત્યાં એક વસાહત ઉભી કરી દઉં. આજે ધણી સંસ્થાઓ, ધણાં આશ્રમોના સ્થાપકો મકાન બાંધવામાં ધણું નાણું ખર્ચે છે. જ્યારે હિંદમાં એવા ધણાં સ્થળો છે કે જ્યાં વસવાટ નથી. ત્યાં વસવાટ કરવામાં આવે તો ! એમ કરીને આપણે એ સ્થળનું વિશેષ મહત્ત્વ વધારી શકીએ છીએ. અને આ પૂરાણા

સ્થળોની તે વખતની પસંદગી એટલી અદ્ભુત હોય છે કે એ સ્થળો એક રીતે તો આરોગ્યકામ જેવાં બની શકે. પુષ્કળ પાણીની સગવડ, ઝડપ ઝડપ પ્રમાણે સગવડ. ઠંડીમાં ગુફામાં ઠંડી ન લાગે, વરસાદમાં પાણી ન પડે, અને ઉનાળામાં તાપ ન લાગે. અહીં એક મોટા વ્યાખ્યાનખંડ છે. તેની સામે શુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે. નજીકમાં એરડીઓ રહેવા માટે છે.

લોનાવલા પછી તળેગાંવ આવે છે. તળેગાંવનું પણ એક રીતે તો લોનાવલાથી પણ વિરોધ મદત્વ છે. ત્યાં એક મોટી હોસ્પિટલ છે. જેમાં ડી. બી. થી માંડી બધી જાતના દર્દીઓને રાખવામાં આવે છે. તેના સ્થાપક ડૉ. સરદેસાઈ છે. તેઓ સેવાભાવી અને કામ કરવામાં જીવાનને શરમાવે તેવા છે. અને મોસનરી સ્પીરીટ તેમનામાં છે. આપણા દેશમાં આજેય કેટલાય દવાખાનામાં ખ્રિસ્તી મીસનરીઓ સેવાભાવે જીજ્ઞ પગારે કામ કરે છે. આપણા ડોક્ટરો પણ અમુક સમયે સેવાભાવે કરે છે. પણ મારે કહેવું પડશે કે આપણા દેશમાં એવા નિષ્ક્રાંત ડોક્ટરો ક્યાં છે કે જેઓ જરૂર પૂરતું જ લઈ મરીબોની સેવામાં પોતાનું યાન સમર્પણ કરી ઉત્તમ જીવન જીવી રહ્યા હોય. બરચના ડૉ. ચંદુલાલ દેસાઈની ડાકીના કેટલા ? મારા કાશ્મીરના પ્રવાસના સાર્થી બાઈ જપમલ કે જે નિરંજન વર્માની સારવારમાં આરોગ્યવરમ દક્ષિણ દિશામાં રહ્યા છે તે જાણે છે કે અહીં સુનીઅન મીસન હોસ્પિટલ છે. અને સર્વશ્રેષ્ઠ ડોક્ટરો કે જે જોઈ ધંધો ખાનગી કરે તો માસિક રૂ. ૧૦૦૦ થી પણ વધુ કમાય તે રૂ. ૮૦૦ માં કામ કરે છે.

પૂનાથી મોટર રસ્તે મહાપ્રભુશ્વર જવાય છે. સ્ટેશન પાસે જ મોટર બેસી રહે છે. આ મોટરે નિયમિત રીતે દરરોજ સમયે

ઉપડે છે. ધંટ વાગે અને મોટર સ્ટાર્ટ થાય છે. ૩૧ માઈલ પર શરબળ આવે છે ત્યાં મોટર અને મુસાફરો પાણી લે છે. હોટલો પશુ આ પંદર મિનિટના રોકાણને કારણે બની મર્યાદા છે.

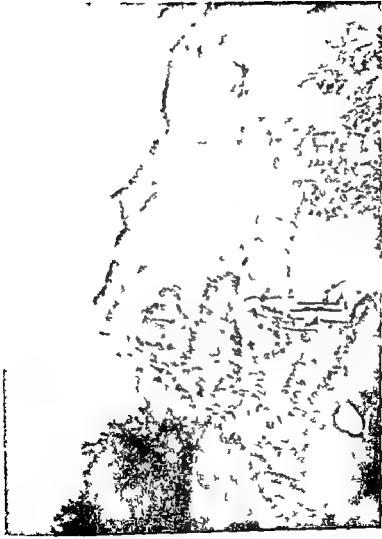
મહાબળેશ્વર પહેલાં પંચગીની આવે છે. પંચગીની આવતાં ત્રણ ઘાટમાંથી મોટર પસાર થાય છે. કાજર, કમ્બટકી અને પસનીની ઘાટ છે. ખપોલીથી જિંચો પ્રદેશ જે શરૂ થાય છે તે લગભગ પૂના સુધી સમાન લેવલ છે. ત્યાંથી આગળ બીજી પગથી વાંધ. અને ત્રીજી પંચગીની. અને આ બધા પ્રદેશની ખૂબી એ છે કે ચોમાસામાં મહાબળેશ્વરમાં ૨૭૫ થી ૩૦૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે. પંચગીની કે જે ત્યાંથી બારજ માઈલ દૂર છે ત્યાં ૭૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે. અને વાંધ કે જે પંચગીનીથી આઠ માઈલ દૂર છે ત્યાં ૨૫ ઇંચ વરસાદ પડે છે.

પંચગીનીની હવા ધણી સૂકી છે અને ખૂશનુમા છે. ત્યાં મોટર આવે છે કે હોટલનાં પાટીયાં શરૂ થઈ જાય છે. પ્રવાસીઓ ચાકપા પાકપા કામ વિશ્રાંતિગૃહમાં જાય છે. અહીં ધર્મશાળા પણ છે. અને સેનિટેરીઓ પણ છે. હોટલવાળા મોટર રેન્ડ પર પ્રવાસીઓને પોતાને ત્યાં લઈ જવા આવેલા હોય છે. પણ તેઓ જત્રાધામોના પંડા જેમ ત્રાસ નથી આપતા. ધી ગુજરાત હિંદુ સોજ અને સુરતી હિંદુ લોજ, આનંદભુવન અને ઇલ્લાહો હોટલ છે. છેલ્લીમાં ગમે તે કામના જઈ શકે છે. માંસાહારી અને શાકાહારી બંને માટે છે આમ તે હોટલનો પાર નથી. પણ આ ચાર ઠીક છે.

જ્યારે મોટર ચઢતી હતી ત્યારે મને ગીત સાંભળેલું.

“અજબ હે કુદરતની માયા ન હિસકા બેદ કોઈ પાયા.”

“જગપતિએ જગમાં રચી રચના રૂડી અપાર”

આર્થરસીટ, મહાબળેશ્વર

મહાબળેશ્વર હોટેલના સામન્યતી

અને આ સ્થળે ૪૩૦૦ ફીટ ડાંગે ભાગ્યા ઝડપથી અહીં શાંતિ મળી. પાંચગતીમાં પ્યારે માસ રહી ચકાવ એવું છે. જ્યારે મહા-બળેશ્વરમાં તો ચોમાસામાં અતિ વર્ષાને કારણે જળદ્વેજ કાઈ ના છુટકે રહેતું હોય છે. ત્યાં સીઝન એકટાપરથી તે જુન સુધીની છે.

પચાસીની વધારે પ્રખ્યાત તો તેની ક્ષત્રી હોઈપટ્ટા માટે છે. જે બેચ-એર મેનિટોરીઅમ કહેવાય છે. ડૉ. રસ્તમજી બીમીમોરીઆ તેના સ્થાપક છે. ૩૪ વર્ષથી એ સરચા ચાલે છે મોટે ભાગે તેમા પારસીઓની સખાવતો તરોષ છે. સુન્દર, સુશોભીત પુલો છે. વાતાવરણ મધુર છે અને અહીં વધુ શ્રીમંતાઈ અને માનવતાનો સુમેળ છે. જ્યારે બધી કામના દહીંઓને શીધી દાખલ કરવામા આવે છે. અને જીવનથી કંટાળેલ દહીં થોડા સારવાર અને આરોગ્યપ્રદ આભોહવાને કારણે નવું જીવન મેળવી તાઝગી સાથે ફરીથી બ્વહારમાં દાખલ થાય છે. જે લોકોએ શારીરિક શક્તિ ગુમાવી હોય તેમણે અહીં નો બે માસનો વસવાટ આરોગ્યપ્રદ બની રહે છે અહીં સીધર દૂી છે. જે વખણાય છે.

૭૫ માઈલ મોટરમાં આવતાં ધીરજ ખૂટી જાય છે અને દાવ જેવા કુંગરો જોતાં લાગે છે કે શું રમણીય પ્રદેશ આ હશે ? પણ મહાબળેશ્વર આવીને આ મારો જામ ભાગી ગયો શીતળ પાણી પીધું અને ઠંડી હવાએ મને આ યાકમથી ત્રેરણા આપી.

ચારે બાજુએ લીલી લીલી ઘટા અને કુંગરોની હારમાળા, આવતાં મોટર આ સલાદિના પદાર્થોમાં ગોળ ગોળ એવી ફરેલી કે એક ગોળાકારની પર્વતની મઝાની હારમાળા હતી, હવે તો એથીય મઝાના પ્રદેશમાં આવ્યો, કે જ્યાં ઇશ્વર બળ દે છે.

અને આ સ્થળે ૪૩૦૦ ફીટ બંને બાજુ ઝાડોથી 'અહીં' શાનિ મળી. પંચગતીમાં બારે માસ રહી ચક્રાય એવું છે. જ્યારે મહા-બળેશ્વરમાં તો એમાસમાં અતિ વર્ષાને કારણે જવફેજ કાઢી ના છુટકે રહેતું હોય છે. ત્યાં સીઝન એકરોગરથી તે જીન મુધીની છે.

પચગીતી વધારે પ્રખ્યાત તો તેની ક્ષયની હો'સ્પટલ માટે છે, જે બેલ-એર સેનિટોરીઅમ કહેવાય છે. ડૉ. ફ્રેડરિક બીક્ષીમેરીઆ તેના સ્થાપક છે. ૩૪ વર્ષથી એ સંસ્થા ચાલે છે મોટે ભાગે તેમાં 'પારસીઓની સખાવતો' વરોધ છે. સુંદર, મુશીબીત, પુલો છે. વાતાવરણ મધુર છે. અને અહીં વધુ શ્રીમંતાઈ અને માનવતાને સુમેળ છે. જ્યારે બધી કામના દહીંઓને શીથી દાખલ કરવામાં આવે છે. અને જીવનથી કંટાળેલ દહીં યે. અસારવાર અને આરોગ્યપ્રદ આબોહવાને કારણે નવું જીવન મેળવી તાઝગી સાથે ફરીથી બ્યવહારમાં દાખલ થાય છે. જે લોકોએ શારીરિક શક્તિ ગુમાવી હોય તેમણે અહીંના બે માસનો વસવાટ આરોગ્યપ્રદ બની રહે છે અહીં સીસ્તર દ્રી છે. જે વખણાય છે.

૭૫ માઇલ મોટરમાં આવતાં ધીરજ ખૂટી જાય છે અને ટાલ જેવા કુંગરો જોતાં લાગે છે કે શું રમણીય પ્રદેશ આ હશે ? પણ મહાબળેશ્વર આવીને આ મારો બ્રમ બાંગી ગયો. શીતાળ પાણી પીધું અને ઠંડી હવાએ મને આ ચાકમથિ પ્રેરણા આપી.

ચારે બાજુએ લીલી લીલી ઘટા અને કુંગરોની હારમાળા, આવતાં મોટર આ સજ્જાદિના પદાડોમાં ગોગ ગોળ એવી ફરેલી કે એક ગોળાકારની પર્વતની મઝાની હારમાળા હતી. હવે તો એથીયે 'મઝાના' પ્રદેશમાં આવ્યો. કે જ્યાં ધ્રુવર બળ દે છે.

મધુ સાગર એપીઅરીઝ-મહાબળેશ્વર

પેરેડાઈઝ લોન્ આમગ આબ્યો અને મધુ સાગરનું બોર્ડ નેયું. મહાબળેશ્વર મધ માટે ખાસ વખણાય છે. એટલે આ મધુસાગરમાં મધ કેવું મળતું હશે એ સદૃશ ખ્યાલથી પ્રેરાઈ એક દાળ ઊતર્યો. ત્યાં વળી બીજું બોર્ડ આબ્યું. રમણીય જાડોની ઘટામાં આ સ્થળ આવેલું છે.

અહીં તેના માલીક શ્રી. કરચનદાસ રાજડાને મળ્યો. તેમણે બધું અને મધ વિષે સમજાવ્યું. અમેય મધનાં ગુણોથી હું આકર્ષા-એલો તો છુંજ. એક વખત દસ દિવસના અપવાસ કરેલા. ત્યારે વૈદરાજે શક્તિ પુનઃજલ્દી પ્રાપ્ત કરાવવા મધ સારી પેઠે ખવડાવેલું. મધ પૌષ્ટિક, આખો માટે દિલકારી, મધુર, કફનાશક, અને રૂપ બદનાર છે. પણ અને જ્ઞાનદ અને આશ્ચર્ય તો ત્યારે થયું કે મધની પણ અનેક જાતો છે. અને તેને જો વધુ શાસ્ત્રીય રીતે કાળજીથી તૈયાર કરવામાં આવે તો મધ પ્રત્યેક રોગ રોગમાં વિશેષ ગુણવાળું બનાવી શકાય છે. આ વાત સાંભળી અને જાતે બધું જોયું ત્યારે હું કુદરતની કળા પર આક્રીન થઈ ગયો. લાકડાની ૧૦૦ બસો સુશોભીત પેટ્રીઓમાં મધમાંખ અને તેની રાણીને પાળવામાં આવે છે. અહીં ૧૬ રિધાં જમીનમાં આ ઉદ્યોગ કરવામાં આવેલો છે. વરસાદ પછી ઓકટોબરમાં જ્યારે પ્રલોની મહેક મહેકી રહી હોય છે. અને જાત જાતની વનસ્પતિ અને એનાં પુત્રો દરેક વનસ્પતિ જન્ય અલગ અલગ ગુણુ આપે છે. પાશ્વિમાત્ય દેશોમાં મધમાખીના ઉછેર વિષે સાંભળ્યું હતું. પણ આ આપણા દેશમાં પણ શક્ય છે, એમ જ્યારે મેં જાણ્યું ત્યારે આ સાદસ આ સદાઈ અને આ અદિ'સક પદ્ધતિથી ચતા આ કાર્વ પરત્વે મને સ્વાભાવિકજ મમતા થઈ ગઈ.

મધની આ બધી જાતોમાં દરકા એ કદ, ખાંસી અને ચરદીમાં દિલકારી છે. આખરા દમમાં સારો ગુણુ આપે છે. કારણી કેશી. અમથી પરિપૂર્ણ હોય છે. પીસા બાળકોની ચક્તિ માટે અને મજબૂત બાધો થાય તેમાં ઉપયોગી છે. ગુલાબ આંખ માટે ખાસ કરીને છે. આવી જાતનું મધ શ્રીમંતો સ્વાસ્થ્ય પ્રમાણમાં લે તો ડોક્ટરોનું બીજાં જોણું આવે અને શરીર તેજોમય બની રહે.

અતરનું એક પ્રકારું જેમ વાતાવરણમાં અજબ પ્રકારની સૌરજ આધી મૂકે છે. તેમ પ્રુપોમાંથી મધમાં બે દારા ચૂસાયેલ સરખ શરીર અને લોહીના કણોમાં જગતાં શરીર પણ એવુંજ પ્રકુદ્ધ બની રહે છે.

હજી તો આ પ્રકારના આ મધના ખાસ ઉદ્યોગની જાણ થતપતિ-જોને નથી, નથી ઘેરોને કે નથી મધ વાપરનારો કે વેચનારને. બાકી આવા રોગ પરત્વેના ખાસ ખાસ ગુણુ ધરાવતા આ મધુસાગરનું નિરીક્ષણ પણ મધ આવા પ્રત્યે મનને પ્રેરે છે. આ એક નવું જ સાદસ છે. જેમાં હજી બરપૂર આપ્યે જતી કુદરત જેટલું મંગો તેટલું આપવા હાજરાહજુર બેઠી છે. અને એ ઉદ્યોગી મધમાંબો પણ ગાયની માફક પાછો તો લેવાય એટલું આપવા તૈયાર બેઠી છે. અહીં કુદરત છે, તેના પ્રસાદરૂપ બાક છે. મનુષ્યને જેટલું લેવું હોય તેટલું તે છત્રજંતુ પાસેથી અને કુદરતના ખમ્મના પાસેથી મેળવી શકે છે. આ સાદસ અને આ કાર્યની જાણ ચતાં તે ખૂબ લોકોપયોગી થશે એમાં સંકાને સ્થાન નથી.

અહીંના બોમિયા ધણા ધણા પોષ્ટન્ટસ જેવા જેવાં રજી કરે છે પરંતુમાં તો દ્રવ્યો એટલાં મનોહર છે કે જેટલું અટલા મોટા ૧૮

માઇલના પ્રદેશમાં ફરો તેટલું જોવાનું મળશે. કાંઈ દર્યોનો ઓછો દિસાખ રાખી શકાય છે. ફરો અને મેળવો. એક ચિત્ર જાય અને ખીલતુ મનમોહક ચિત્ર મળવાનુંજ. પણ અહીં જ્યારે અંગ્રેજો આવેલ અને તેમને જે જે સ્થળો ગમેલાં તે તે સ્થળોએ તેમણે પોતાનું નામ જોડી આપ્યું જેમકે આર્થર સીટ. અને મુખર્ષના ગવર્નર સર વિલ્સનને એક દર્ય જમ્યું, નો ત્યાં નામ પડ્યું વિલ્સન પોઇન્ટ.

એવરેસ્ટ જતા પરદેશી પ્રવાસીઓનાં વખાણુ છાપામાં આવે, પણ પ્રચારના આ જમાનામાં તેમને રસ્તો ખતાવનાર અને વેડિયા ખતી ડ્રવાડનાર એ અનાખી કુલીઓને તો કાંઈજ પિછાનતુ નથી હોતું. નહિતો થું એ પરદેશી મુસાફરો આપણા કુલી કે મજૂર વગર ચલાવી શકે ખરા! એ કુલીઓ તો રાતદિન આ આખી પર્વતશ્રેણી, નદી, ઝરણાં, ઝાડ, પાન, ફળ ફલ બધાને મિત્રની જેમ પિછાનતા હોય છે. છતાં ઇતિહાસ કે પુસ્તકોમાં સાહેબોનાંજ નામ છપાયાં છે.

વિલ્સન પોઇન્ટ ૪૭૦૦ ફીટ ઉંચે છે. અને દોઢમાઇલ દૂર છે. વળી મહાબળેશ્વરથી આ ૨૦૦ ફીટ જમ્યું છે અહીંથી ધણાં પોઇન્ટસ, દિલ્લા દેખાય છે. વિમાન બિતારી શકાય એવી સકયના આ પ્રદેશમાં સંભવી શકે એમ છે. કારણ કે થોડી મરામત થતાં ઓછા ખડક-બળો સ્પષ્ટ પ્રદેશ સામે જ અહીંથી દેખાય છે.

નામ	કિંચાઈ	માઈલ દૂર
આચર મીટ	૪૪-૦	૮૩
કમલ ગઢ	૪૫૦૦	૭
લિંગમાળા હોલ		૩૧૧
ચાવનામેન ફોલ		
જૂનું મહાવ્યજેશ્વર	૪૪૦૦	૩૧
જોરખે પોષ્ટ	૪૨૦૦	૩
પ્રતાપ ગઢ	૩૫૦૦	૧૧
મકરંડ ગઢ	૪૦૦૦	૧૨
વિહસન પોષ્ટ	૪૭૦૦	૧૧
રાગપઢ		૪૮

હિંદમાં ભરાતા મેળાના દિવસોની નોંધ

હરદાર—કુંભ, અષ્ટકુંભ, ગંગાદરોરા (જોઈ સુદી ૧૦) દરેક માસની
અમાસે અને સૂર્ય મહાસ્તુને દિવસે તથા વૈશાખ અને શ્રાવણમાં.

અધિદેરા—મહા અને શ્રાવણ માસમાં.

જવાણાસુખી—ચૈત્ર સુદી ૯ અને આસો સુદી ૯ની નવરાત્રીઓમાં

પશુપતિનાથજી—મહાશિવરાત્રી (મહા વદ ૧૪)

અમરનાથ—શ્રાવણ સુદી ૧૫

કુરુક્ષેત્ર—સૂર્ય મહાસ્તુમાં મોટા મેળા.

વંદાવન—શ્રાવણ સુદી ૧ થી ૧૫ મોટા મેળા

મયુરા—કાર્તિક સુદી ૨ અને અષાઢ વદીમાં ૧ થી ૦))

ગોકુળ—શ્રાવણ વદ આઠમ (જન્મશુભી)

અયોધ્યા—ચૈત્ર સુદ ૯ (રામનવમી)

અમાગરાજ—મહા માસમાં તથા કુંભમાં.

કારી—શ્રાવણ માસમાં.

મયા—ભાદરવા માસના આઠના દિવસોમાં.

જમનાથ—અષાઢ સુદી ૨ (રથયાત્રા.)

ગંગાસર—પોષ માસમાં અઢાલીને દિવસે કથકેતાથી ૬૦ માસે
[કથકેતા]

દૂર રડીમરમાં જેસી જવાય છે. મેળા પર રડીમરો આવળ
કરે છે.

હરિદરક્ષેત્ર—કરતક મહિનાની પુનમથી એક મહિનાનો બાર માહિનો
મોટા મેળા ચરૂ થાય છે. જમણી પાસે આ સ્થાન સોનમદ્ર
નદીમાં આવેલું છે.

નૈમીષારણ્ય—કામણ માસમાં એક માસનો મેળો ભરાય છે.

પારસનાથ—ભાદરવા મહિનામાં પુરુષણમાં બી. એન. અને ઇ. આદ્ય.
રેલ્વેના ઇસરી સ્ટેશનેથી નવ માઈલ દુર આ સ્થાન
આવેલું છે.

શ્રદ્ધાવત—આવણ માસમાં (કાનપુરથી ૭ માઈલ દુર) આવેલું છે.

ચિત્રકુટ—ચૈત્ર માસમાં (અલ્હાબાદથી પર માઈલે માલુકપુર અને
ત્યાંથી ૨૦ માઈલે કરવી સ્ટેશન પાસે ત્રણ માઈલ ઉપર

પુકરણ—કારતક મહિનામાં (અજમેરથી સાત માઈલ.)

શ્રીનાથદ્વારા—કારતક સુદ ૧ અનકુટનો મોટો મેળો (ચિતોડગઢથી ૪૫
માઈલે નાથદ્વારા રોડ, રેલ્વે સ્ટેશન છે.)

એજનાથ ધામ—આવણ માસમાં (ઇ. આદ્ય. જસડીની પાસે.)

રિશ્મકાચી—વૈશાખ માસમાં (એસ. આઈ. રેલ્વે આરોહણમથી ૧૮
માઈલ દુર.)

લાહોર—સાથીમાર બાગમાં માર્ચ મહિનાના છેલ્લા રવિવારે દર વર્ષે
ચિરામનો મેળો ભરાય છે. (જતીઓ)

હિંદમાં જેવા લાયક સ્થળો

આબુમાં ઉતરવા માટેના સ્થળો.

નખી તળાવના કિનારા ઉપર રતુનાયજનું મંદિર છે ત્યાં મહાત્મા
પ્રભાગદાસજીના સમજાચે એક ધર્મશાળા બાંધવામાં આવેલી છે.

રામકુંડ—એકાંત અને શાંત સ્થળ છે. એક મોટું મકાન
બંધાયું છે. આના ટૂરટીઓ મોટે લાભે નડિયાદના છે.

જૈન ધર્મશાળા — જૈન યાત્રીઓ માટે દેલવાડા અને અચંગ-
ગઢમાં ધર્મશાળા છે. અહીં જૈનોને જ રહેવા દે છે.

આ ઉપરાંત શેઠ હરજીવનદાસ મુરપોતમદાસ હિંદુ વિશ્રામ-
જીવન છે તેમાં ટ્રસ્ટીઓની લેખી પરવાનગી સિવાય કોઇને ચાર
દિવસથી વધુ સમય મુકામ કરવા દેવામાં આવતો નથી. અહીં
રેશનનો એક રૂપિયો ભાડું છે. પણ જો કોઇ સખસ ભાડું આપવા
અશક્ત જણાયો તો અનામતની રકમ લઇ કોઇ પણ ભાડું લીધા
સિવાય રહેવાની સમવડ કરી આપવાની ટ્રસ્ટીઓને સત્તા છે. દાખલ
થતા અનામતના રૂપિયા પાચ લેવામાં આવે છે.

ટ્રસ્ટી. અહીં સંપૂર્ણ વાસંચો હરનીચર
શાહ માતીલાલ ગોવિંદલાલ } ખાટલા અને ઉપયોગી બીજો
હરિભક્તિની પોળાઃ કાંકડી શેરી } મળે છે જેને માટે કોઇ લેવાવું
અમદાવાદ } નથી.

આબુમાં જેવાં જેવાં સ્થળો.

દેલવાડાનાં દહેરાં, વસિષ્ઠાશ્રમ, અશુંદાદેવી, અચંગગઢ, ગુરુશિખર,
નખી તળાવ, સનમેટ પોષ્ટ, ટોડરૈક.

આબુ જવા માટે માર્ચની પંદરમીથી મે, સુધીનો, સમય યાત્રુ
મધુર હોતાં અનુકુળ છે.

અજમેર:—અજમેર હોટલ શ્રીનગર રોડ પર છે. હિંદુ હોટલ
રાવરની સામે છે. ધર્મશાળા અત્રેના વકીલ ધારીરામની
જે રહેશનથી નજીક છે. બીજી ધર્મશાળા મુઅયન
લાડીઆ ગૃહસ્થ મરહૂમ એધવજીની છે.

જોવાનાં સ્થળો:-અકબરનો જૂનો મહેલ, (ખાદશાહી મિલ્કીંગ, નવા બજારમાં) આ-નાસાગરનું સરોવર જે શાહેજદાએ બંધાવેલું, દૌલતાબાગ, ખ્વાનસાહેબની દરગાહ, મેયો કોલેજ, ત.રામદનો કિલ્લો, પુષ્કરજી, અને સાવિત્રીનું દહેરું વગેરે.

જયપુર:-મહારાગનો મહેલ, વેધશાળા, અબરનો કિલ્લો, સંગ્રહ-સ્થાન, મસ્તો, હવા મહેલ.

દિલ્હી:-શ્રી, ગુજરાતી સમાજ, છે. (રેસનથી થોડે દૂર બાગ-દિવારની પાસે)

દિલ્હીનો કિલ્લો, કુતુબમિનાર, વેધશાળા, હુમાયુની કબર, ધારાગૃહ, પુરાણો કિલ્લો, શેરશાહની કબર, ગુલ્શન મસીદ, શેક્ષન-ઉદ્-દૌલાતની સોનેરી મસીદ, મહમદશાહની કબર, ખીરલાતું મંદિર, હરિજન આશ્રમ વગેરે.

સાહ્યોદ:-કિલ્લો, રાગ રણજીતસિંહની કબર, જહાંગીરની કબર, મિન્ટો પાર્ક, ગ્યુમીઅમ, જૂ, શાલીમારબાગ, ખાદશાહી મસીદ, અનારકલીની કબર, મેલી મસ્જીદ, ગુલાબી બાગ, પબ્લીક લાયબ્રેરી.

શ્રીનગર:-આર્યસમાજ મંદિર, કોલેજ રોડ, હાનુરીબાગ; શીખ ધર્મશાળા અને સનાતન ધર્મપ્રતાપ બવન, પહેલા પુલ પર છે. શ્રીનગરમાં સાત પુલ છે. કાશ્મીર-દિન્દુ હોટલ પણ છે.

જોવા જેવાં સ્થળો:-પહેલગામ, અમરનાથ, ગુલમર્મ, સુનમર્મ, સુનમર્મ, ગાંધારબલ, અનંતનાથ, નુલર સરોવર, એ બધાં સ્થળો દૂર છે. ચંકરામચંદ્ર મંદિર, દસ સરોવર, નિશાતબાગ, શાલીમારબાગ, ચક્રમેશાહી, હરિવંન, ફીરબવાની ખીલનમર્મ, વેરીનામ, વગેરે સ્થળો છે.

શ્રીનગરમાં મ્યુઝીઅમ પણ છે. શ્રીનગરથી ૬૦ થી ૭૦ માઈલ પર આવેલા લાલપુર અને ચાણામંડી ગામની સ્ત્રીઓ ખરેખર સ્વર્ગની પરીઓ જેવી છે.

પેશાવર—અત્રવાસી આશ્રમ છે. સદર રોડ પર ડાક બંગલો છે. હોનબુ ડામકામ અને રહેઠાણુ જેવા પેશાવર કેન્ટ તરફ આટો મારવો. આગળ ખેતર પાસ જવાય છે.

હરદ્વાર—રેલવાન પાસે જ ડાક બંગલો છે. હોટેલ નથી. મંદિરો વિશેષ છે. તેવી રીતે ધર્મશાળાઓ અને ગુરુકુળો, આશ્રમો ઘણા ઘણા છે. ગુરુકુળ કાગડીમાં ધર્મશાળા છે અને રહેતું હોય તો મૃત રહેવાની અને ચામું લઇને જમાડવાની વ્યવસ્થા છે. પહેલા ત્રણ દિવસ મહેમાનોને મૃત જમાડે છે.

હરિદ્વાર પૈરી, બીમગોશ્વ, ગંગાની નહેર, રૂષિકુલ, મંસાદેવી સપ્તધારા, ધાકેશ્વર, મહાદેવી, રાગાડી છત્રી વગેરે જેવા માટે છે.

આગળ ઋષિકેશ જવાય છે. ત્યાં કાળીકમળીવાળાની ધર્મશાળા છે. ત્યાં હળદરો માણસોની સુંદર રહેવાની વ્યવસ્થા થાય છે, રચગ સુંદર છે. છાંદગીમાં એકવાર જવા જેવું.

અમૃતસર—ગુજરાતી સમાજ છે; મછકમંડીમાં ગુજરાતીઓની રંગની ઘણી દુકાનો છે. ગુજરાતી વીથી બહુ સારી છે સુવર્ણમંદિર, અકાલ તખ્ત, બાબા અતાલ, દુર્ગાચાલુ મંદિર. કંપની બાગ, વગેરે

મથુરા—ગોકુલદાસ તેજપાળની ધર્મશાળા ઘણી સારી બંગલા જેવી છે. ખીજ તે. અહીં ઘણી ઘણી ધર્મશાળા છે.

મથુરામાં મ્યુઝીઅમ છે. દ્વારકાધીરાજી મંદિર મોટું છે. અહીંથી ચારે બાજુ ભવિક લોકો જાત્રાએ જાય છે. મથુરામાં જ જમના-બાગ છે. એકાંતમાં સ્વયં આવેલું હોલ રમણીય છે. શંકરની અહીં બવ્યમૂર્તિ છે. સુજરાતી વીરીઓ છે.

વૃંદાવન—ધર્મશાળાઓ ધણી છે. મ્યુનિસિપલ ઝોરીસ પામે મુસાફરો માટે બંધાયે છે, હોટેલ છે જ નહિ. વૃંદાવનમાં આર્યસમાજમાંનું ગુરુકુળ છે. ત્યાં પણ ઊતરી સકાય છે.

અહીં અસંખ્ય મંદિરો છે. ચાર મહીઓ છે; માનગલી, દાનમહી, કુંજમહી અને જમનામહી. કુંજમલીમાં રાધા રીસાલ મયાં અને માન માગ્યું, અને જમવાન પામે દાન મળ્યું છે તથા રાસ કર્યો છે ત્યાં રાધાનો રાસ ચોતરો છે. મંદિરોમાં જયપુરના રાગનું મંદિર, ગોવિંદદેવનું મંદિર, ગોપીનાથનું મંદિર, રમણનું મંદિર, રાધારમણનું મંદિર, અઠસખિનું મંદિર વગેરે મંદિરો ખાસ જોવા જેવાં છે.

આગ્રા—ધર્મશાળા તથા સરપા અહીં સ્ટેશન પામે જ છે. આગ્રા હોટેલ સરતી છે. અહીં આર્યસમાજ મંદિર પણ છે.

લખનૌ—મુસાફરખાનાં છે.

જોવા જેવાં સ્થળો—હતરમજિલ, તથા કરોડને ખર્ચે બંધાવેલ બડા ઇમામવાડા કે જ્યાં મહોરમ દિવસે એનાં કીમતી ગુમ્મરો ઝમમગી ઊઠે છે. હુસેનાબાદ ઇમામવાડા, કેસરબાગ મહાલ કે જેની પાછળ ૮૦ લાખ રૂપિયનું ખર્ચ થયું કહેવાય છે. સાદતઅલીનો મકબરો, મોતીમહાલ જોવા લાયક છે.

ખનારસ—યાત્રીઓ માટે અહીં પણ ધણી ધર્મશાળાઓ છે. તેમાં ગુજરાતીઓ માટે રેવાળાઈની ધર્મશાળા છે. બીજી વસનજી મોરારજીની છે.

જેવા જેવાં સ્થળો—વિશ્વનાથજીનું મંદિર, કાળભેરવનાં દર્શન, ગોલ્ડન ટેમ્પલ, રામનગરનો કલ્લો નદેશ્વર કાઠી, મનમંદિર જેમાં જ્યોતિર્લિંગની વેધશાળા પણ છે. ભારતમાતાનું મંદિર, વિકટોરીઆ ગાર્ડન, ખનારસવિદ્યાપીઠ, કાશીવિદ્યાપીઠ, સારનાથ, ટાઉન હોલ વગેરે જેવા જેવાં સ્થળો છે. ચૌરંગઝેબની કબર અહીં છે.

પટણા—ડીરટ્રીકટબોર્ડ ડાકખાંડો રોડ પર છે.

ગોલ્ડન મ્યુઝીઅમ, પટની દેવીનું મંદિર, સુક્તતાન અહમદનો મહેલ, શુરુ ગોવિંદસિંહનું જન્મસ્થાન વગેરે. ભગવાન શુકની આ વિહારભૂમિ છે. મંજાનો પહોળો પટ જેવા જેવા છે.

કલકત્તા—સત્યનારાયણ ધર્મશાળા મારવાડી શિવપક્ષ બાગલાની ડિ ગુજરાતીઓ કેનિંગ સ્ટ્રીટમાં રહે છે.

જેવા જેવાં સ્થળો—વિકટોરીઆ મેમોરીઅલ જેનું બાંધકામ ૭૬ લાખનું. દર સોમવારે તદ્દન ખાંધ રહે છે. રવિવારે અને રજાને દહાડે મફત જેવા જવા દે છે. બાકી આઠ આના ચામ લે છે. આમાં ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો, ચિત્રોનો સંગ્રહ જાત જાતના શસ્ત્રોના ને પૂતળાં છે. મારખલ પેલેઇસ, જૈનોનું મંદિર, સંગ્રહરથજી ગુઓલોજીકલ ગાર્ડન, કાલીનું મંદિર, નાનું મોટું ચિડિયાખાનું, ધી રાયલ બોટેલનીકલ ગાર્ડન, ડાયમંડ, હાઈર. બેલુડ મઠ વગેરે જેવા જેવાં સ્થળો છે. હાવસ રેશનેથી બેલુડ ચાર જ માઇલે છે.

પંચગીની—ખાસ તો અહીં કાચની ડા. બિલીમેરીયાએ સ્થાપેલ મોટી હોરિપટલ છે. જે બેલ એર. સેનિટોરીઅમને નામે પ્રસિદ્ધ છે. અહીં ઝાડોની ઘટા, સુન્દર પુષ્પોની ખીલવણી પૈસા અને માનવતાનો સુમેળ જોવામાં આવે છે. એવાસ કુગરની હારમાળા છે. ખારે માસ રહેવા માટે સાફ સ્થળ છે,

હોટલો, સુરતી હિન્દુ લોજ, ધી ગુજરાત હિન્દુ લોજ, ઇસ્લામી હોટલ, આનંદબુવન હોટલ, પ્રેસ્પેક્ટ હોટલ વગેરે છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતી ધર્મશાળા છે. જ્યાં માણસ દીકરોના આઠ આના લેવામાં આવે છે. ગાદલાં અને વાસણ મફત મળે છે. વાદીલાલ સારાભાઈનું સેનિટોરીઅમ છે. અને ખીજું અલ્ફોર્ટની ખાજીમાં મોતી બુવન છે જ્યાં માસિક રૂ. ૩.૦૦ લેવામાં આવે છે. વાસણ ગોદડાં સારા પ્રમાણમાં અને સેનિટોરીઅમમાં મળે છે.

મહાખજેશ્વર-પેરેઝાઇઝ હોટલ, ગિરિવિહાર હોટલ, હેપીહોમ, આરામ હોટલ. રિંગલ હોટલ છે.

જોવા જોવાં સ્થળો-પ્રતાપગઢનો કિલ્લો, જૂનું મહાખજેશ્વર. રે ગાડન, ચેન્ના તળાવ, સિંગમાળા ફોલ્સ, આયનામેન ફોલ્સ, માણેકખાઈ સેનિટોરીઅમ, પંચગંગાનું દેવળ, અતિખજેશ્વરનું મંદિર, અક્રુક્ષ શુરજ, બવાનીનું મંદિર, મકરંદ ગઢનો કિલ્લો, કમલગઢનો કિલ્લો, આયર પોઈન્ટ, સાવિત્રી પોઈન્ટ, હન્ટર પોઈન્ટ એફ્રી-સ્ટન પોઈન્ટ, પંચગીની પોઈન્ટ, બોમ્બે પોઈન્ટ વગેરે છે.

જૂનની ૧૦ મી પછી અહીં વરસાદ સખત ચરૂ થતો હોય વસ્તી જૂજ હોય છે. પછી ઓક્ટોબરથી અહીં લોહ પાછા આવવા

મડિ છે. કુળ કૂલની અને હવાની હવે જ માણવા જેવી મોજ યર થાય છે.

લોનાવલા-કૃષ્ણ આરોગ્ય હુવન, વસનજી મનજીનું સેનિટારીઅમ જમનાદાસ મોરારજીનું શ્રેષ્ઠ સેનિટારીઅમ છે.

કુદરત અને કળાના ધામમાં રહેવા, જમવા માટે

“આરામ”માં આરામ મેળવો.

આરામ રેસ્ટોરાં પણ ચાલુ છે.

ઉત્તમ આરોગ્યપ્રદ ભોજન પ્રબંધ.

સ્વચ્છ, સુશોભીત બગીચામાં, કુદુંબ સાથે રહેવા
ચાહ રાખો.

આ રા મ

મેનરટ્રીટ, મહાબળેશ્વર.

જય શ્રી દાદાજી

૨૦૦૪

પ્રિય સહગુણી

અષાઢ સુદ ૧૫

ખડવા

મેં કહ્યું હતું કે હું ખડવા પહોંચ્યા બાદ દાદાજી વિષે કાંઈક સખીય, ઝાઝીં બાબતો પછી વખતનો બહુ અભાવ રહે છે. આવડા સાત એકાંત સ્થળે મુખપના પણ કાર્યો પછી ખડું જોતાં નિરાંત રહેવી જોઈએ. છતાં અહીંનું વાતાવરણ એવું છે કે વખત મળતો નથી. કારણકે વારંવાર જેમ મંગાજીમાં સ્નાન કરવાની મઝા આવે છે અને ચિત્તને શાંતિ મળે છે તેમ દાદાજીની સામે બેસી રહેવાથી પણ હૃદયની લામણી અને અપૂર્વ ચિત્તશાંતિ મળે છે. ઉઠવાનું મનજી ચતુ નથી. તેમની વાણીમાંથી ક્યારે કોઈ સુંદર અવાજ નીકળી પડશે અને ઉઠતાં તે ગુમાવેલા પડે તો? કોઈ ધન્ય જીવનની કાંઈ જ અમુતો આવો અપાર મહિમા જોટલો વધુ મળે તેટલો મેળવેલો રહ્યો.

પહેલા કિવસની વાત કહું? મારા મિત્ર ભાઈ શર્માએ જમને તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. આજદિન સુધી હું કોઈને પણ આ રીતે પગે લાગ્યો નથી દિવાળી કે બેસતા વર્ષે વ્યવહાર બની બધાજ માખાપથી માંડી મુરજીઓને પગે લાગે છે. પણ એ પાયે લાગણ્યમાનતાત ભકિત નથી હોતી. નહિ તો એવો વિચાર માત્ર માણસમાં અદનાપણનો જે ખ્યાલ આવે છે તેથી માનવ

x દાદાજી વિને સ્વતંત્ર લેખ લખવા હજી હતી. પણ તેમા હું અનધિકારી હોઈ મેં મારી પત્નીને જે પત્ર લખેલો છે તેથી પાંચમને રહેજ ખ્યાલ આવશે.

કેટલો જાણે ચઢી શકે છે? પણ આ તો બ્યવહાર રીત છે. જેમ સ્મશાનમાં માણસને બધું તુચ્છ લાગે છે અને પછી એજ માણસ બધું જ આડું અવળું અમવાનની રીતે પૂજા કરતો છતાં, “ઉંડા અધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે દુર્લભ જા” ગાતો ગાતો જાતે અંધારામાં ચડે છે અને પ્રભુ પાસે પ્રકાશ માગે છે. જેમ ગાંધીજીએ એકાદ હરિચંદ્ર નાટક જોયું અને સત્યનું સાચું સ્વરૂપ સમજી સંધને પચાવ્યું. અને એ સત્યના જોરે ગાંધીજીએ દેવત્વને પ્રાપ્ત કર્યું. તેમ મારા કહેવાનો મુદ્દો એ છે કે પગે લાગવામાં જો પૂર્ણ ભક્તિ-ભાવ ન હોય તો પગી એ ફાલ બની જાય છે. દાદાજી વિષે બધું બધું સાબળ્યું હતું, અને તેમને વિષેની પૂજ્યતા અને ભક્તિ મારામાં ક્યારના બરાઈ એમાં હતાં એટલે મારા દિલે શમાં પાછળ સાષ્ટાંગ પ્રણામ માટે ઝુકાવ્યું.

૧૯૩૦ ના ખેડા જેલના મારા સાથી બાર્ડ બાલુભાઈ કે જે નડિયાદના છે તેમને મેં ઘણું વર્ષે જોયા. તેમને જોઈ મને એ જેલની નાની કાટડીથી માંડીને આટલા વર્ષના મારા સુવાસના ધણી પ્રસંગે સભિષે આપ્યા. જેમ ગાંધીજીને મળવું હોય તો પ્રથમ મહાદેવભાઈને મળવું જોઈએ તેમ દાદાજીને વિષે ઝડપી સમજવું હોય કંઈ પામવું હોય તો શ્રી બાલુભાઈને મળવું જોઈએ. ફક્ત વર્ષથી શ્રી બાલુભાઈ ખડવા જ ગઢે છે. અને પોતાની જાતને દાદાજીની સેવામાં સમર્પણ કરી છે. અને દાદાજી વિષે કંઈ પણ લખવાનો જો અધિકાર કોઈએ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તો તે શ્રી. બાલુભાઈએ જ કર્યો છે એમ કહી શકાય. આજે તો અહીં ધણી સાધુ, સંન્યાસી, બ્રાહ્મણો, અમીર, ફકીર, લંગોટીયા બાનાઓ બધા દાદાજીના દર્શને આવેલા છે. બધા જ તેમને ઈશ્વર સ્વરૂપ માની પગે લાગે છે. અને આટલા બધા માનવોને અભિમાનથી વમુખ થતાં અહીં જોઈ હું પણ અહીં જ પ્રાણીમાત્ર

પ્રત્યે વધુ નમ્ર બન્યો છું. અહીં જાત જાતના લોકો આવે છે. અને બધા જ અહીંના ધણા ધણા ચમત્કારીક પ્રસંગોની એવી એવી વાતો કરે છે કે જે સાંભળતાં દુર્ધર્મનાં મલમલિયાં થાય છે અને દાદાજી વિષેની ભક્તિ વધતી જ જાય છે. સાચું કહું પહેલા દિવસે નમ્યો હતો તેથી વધુ તીવ્ર અને ધૂન્ય ભાવ જેમ જેમ દિવસો વ્યતીત થાય છે તેમ તેમ વધે છે. અને જોટલા વધુ દિવસ અહીં ગળાય તેટલા શ્રેષ્ઠ દિવસો આવા ભક્તિ ભાવે ક્યાંય ગાળ્યા નથી. માટે રહેવા મન થાય છે.

મને અહીં 'ઈંદાવન લાગ્યું'. 'ઈંદાવન'માં તો થી દૂષ્ટ આજે સદેહે નથી પણ ખંડવામાં તો બાજુ, થી દૂષ્ટ હાજરાહાજુર બેઠો છે. બસ એક આસન વાળ્યું તે વાળ્યું. તેમની જન્મવાની રીત પણ કવી છે. જન્મતાં પહેલા સામે જ જે ધુણી ધમે છે તે ધુણીમાં તે અન્નને હોમે છે. અને ઘણીગર તો કહે કે બસ ખા લીઆ. અને ત્યારે ખાતા હોય છે ત્યારે આપણી જેમ ખાતા નથી પણ હાથ એકો ન થાય એવી રીતે ખાય છે. ખાસ ધ્યાન રાખીને જ આ તેમની જન્મવાની અનોખી રીત હું જોવા પામ્યો છું.

અહીં રોજ રાત્રે હવન થાય છે. કલકોના કલકો સુધી હવન ચાલે છે દાદાજી જાતે હવન કરે છે. હવન ચાલે છે અને મને વિચાર આવે છે. રાતના અધ્યારનો સમય છે. હવનનું જે ગોળ કુંડાળું છે. જેને બ્રહ્મકુંડાળું ચક્ર કહેવાય છે. તેની આસપાસ ભક્તજનો ગોળા કુંડાળું વાળી બેઠા છે. નજીકમાં દાદાજી બેઠા છે. તેમના ગળામાં ભક્તો હાર પહેરાવતા હોય છે. અને દાદાજીને અને હવનને સાર્ણગ પ્રણામ કરે છે. દાદાજીથી દૂર બેઠેલા છતાં મને ગરમી લાગે છે પણ દાદાજીના

મોંપર મુદ્દે કેરફાર થતો નથી. મંત્ર બોલતા જે રીતે ઘડીઆળતું લોલક ચાલે છે તે રીતે તેમનો હાથ હોમમાં, ધૂણીમાં સરખી સરખી પળો એ વારંવાર જિંચકાય છે અને હવનની સામગ્રી હોમમાં પધરાવાય છે. કેવા શાંત, પ્રશાંત, સૌમ્ય, તેજોમય દાદાજીને જોઈ કોની તાકાત છે કે એ એજ પળે નખી ન પડે. મૂને તરત એક લીંટી યાદ આવે છે.

“જુઓ તેજનો લબ્ય અવતાર બેઠો.”

બધાનાં મોંઢા હવનના અગ્નિની ગરમીથી અદ્ભુતમણુ અનુભવે છે પણ તેમનાં મોંઢા પર કોઈ જાતનો ફરકજ દેખાતો નથી.

એક દહારો તે જમવા બેઠા હતા. તેમની પાસે બિલાડી આવે છે. તેમની આંખોમાં મોંઢું નાંખે છે. તોય તેમનો મોંઢાનો ભાર બદલાતો નથી. અને બિલાડીના ખાધા પછી તે ખાય છે. આ જોયું ત્યારે મને શ્રીરામકૃષ્ણ પરમ હંસ વિષે સાંભળેલી વાત યાદ આવી. અને આવાજ પ્રસંગનો અહીં સાક્ષાત્કાર મને થયો. પ્રાણી કે પક્ષ, જીવ જંતુ કે માનવ સર્વ તેમને સમાન છે. ત્યાં ક્યાં નાત જાત કે ઢેહ, ખિરતી, મુસ્લીમ, યહુદીના બેદાબેદ હોય. અહીં તો દરેક માનવ સમાન છે. દરેકને આવવાનો હક્ક છે. કારણકે આ રથજ એ દાદા દરબાર છે. ખંડવા રેશને ઉતરીને પૂજો કે દાદા દરબાર લખજા. તો કોઈપણ ગાડીવાળો દાદાજી પાસે લઈ જાય. અને વળી દાદાજીની ચમત્કારીક વાતો કહે તે વધારામાં.

જેમ પુત્રવિહોણાને પુત્રપ્રેમ એ શું તે સમજાતું નથી. માવિહોણાને માતૃપ્રેમ એ શું તે પણ સમજાતું નથી. તેમ આ જાતની ભક્તિ મેં આટલાં વર્ષો કરી ન હોય હું દાદાજી વિષે ખીજું

જે પાનાના પાનાં ભરી લખી શકાય તે લખવાનો મારો અધિકાર ન હોય લખતો નથી. લખી શકતો નથી. તેમને વિષે લખવું એ ઉચિત ટીકાના આધ્યાત્મિક ભક્તવુંજ અધિકારી કૃત્ય ગણાય હું તે આધ્યાત્મિક પણ નથી. પણ એટલું કહું કે ગીતામાં શ્રી. અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે કે સ્થિતપ્રજ્ઞ કોને કહેવો તે મને સમજાવો, અને શ્રીકૃષ્ણ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં આ લક્ષણ છે એમ જે કહે છે તે પ્રત્યક્ષ સમજવું હોય તેણે ખડવા જવું.

ખાતાં, પીતાં, સૂતાં, ખેસતાં જેમને કંઈ એકાંત નથી, જેઓને મોહ નથી, જેઓને કથાયતું મમત્વ નથી, જેઓને પ્રાણીમાત્ર, પશુ પાખી સર્વ જીવમાત્ર સમાન છે. જેઓ જમતાં પહેલાં સર્વને પ્રસાદ આપીને જમે છે. જેમને કદી ક્રોધ નથી. સર્વ પ્રત્યે પ્રેમ છે જેઓ ક્રોધ પાસે કશું જ માગતા નથી. એવા દાદાજીને જોતાં મારા મનના તારતાર પ્રેમ અને ભક્તિભાવથી નાચી ઊડ્યા.

રાતે દાદાજીનાં ગીતો ભકતો ગાય છે.

"દાદાજી પુણીવાલે રક્ષા કરો હમારી."

"બોલો દાદાજીકા નામ, બોલો હરિહરજીકા નામ."

દુ-દાવન અને મથુરામાં શ્રીકૃષ્ણનો મદિમા લાગે છે, હરદ્વારમાં, કાશીમાં મંગાનો મદિમા છે. અને ભકતો જ્ય ગંગે કહે છે, ચાણોદ કરનાળા તરફ નમંદાનો મદિમા છે, તેમ અહીં દાદાજીનો મદિમા છે. ભક્તજનો "જય દાદાજી" બોલે છે. અને ત્યારે રામરાજ્યમાં જીવતા હોયએ એવા બાવે બપુ મન અહીં વિકાર રહ્યાં, દાદાજીનીજ ભક્તિમાં ખડું ભૂલી લીન થઈ જાય છે.

દાદાજી પિપે મેં જે ચમત્કારીક વાતો અનેક ભકતોને મોઢે સાંભળી છે જે લખતાં પાનાનાં પાનાં ભરાય તેમાંની યાદ રહેશે તેટલી રૂપરૂમાં કહીશ. ગીતો પણ ઘણાં ગ્રાતાં સાંભળ્યાં છે. શ્રી બાનુભાઈએ પણ ભક્તિના ગીતો એટલાં અદ્ભૂત લખ્યાં છે કે તેમનાં દિલમાંથી

પર્વતમાંથી ઝરણું વહે તેમ તે ગીતો ભક્તિના પરિપાક રૂપે નીકળેલાં છે. તે તેમને સ્વમુખે સાંભળ્યા ત્યારે એટલું તો થયું જ કે જોડસાથી ભાનુભાઈ કેટલા ઉંચા આધ્યાત્મિક પુરુષ બની ગયા.

જેમ હિમાલયને માપવા બહુ મોટો મજા જોઈએ છે, અને કવિમુલ શુર કાનિદાસે તેને પૃથ્વીને માનદણ્ડ કહ્યો છે. તેમ દાદાજીને સમજવા એ બહુ ભારે કામ છે અને તેમને વિગે લખવું પણ મારા જેવા માટે સહેલ નથી.

એકવાર દાદાજી કહે “અહીં જે જે ભકતો આવે છે તેમનો અને મારો સંબંધ આ ભવનો નથી, પણ મયા ભવનો મારો અને તેમનો સંબંધ છે. નહિ તો કરોડોની વસ્તીમાંથી અમુક જ અમુકના સંબંધમાં કેમ આવે છે. આ ભાનુભાઈ અને અમે કાઠીકટમાં સાથે હતા. અને કેટલીક વાર એની વાતો કરે કે જાણે પ્રત્યક્ષ જોતા હોય તેમ ગમે તે પ્રદેશના વતનીને વિગતે બધી વાતો કહે. અને પેલાભાઈ સાશ્વત્ સંભળ્યા જ કરે.

ધર્મના શાસ્ત્રોના એવા અર્થો કરે કે છક થઈ જાય. અને વિશેષ નો જેઓ તેના ખાસ અભ્યાસી હોય તેજ સમજે.

આવતી અષાઢી પૃથ્વીમાંએ હું તો ફરી ખંડવા આવીશ જ. તમને બધાને પણ દાદાજીના દર્શન કરાવવાની અભિલાષા છે. ભાનુભાઈ કહે છે કે દાદાજીના દર્શન કરવાથી ભવોભવ કરવા પડતા નથી. અને મનુષ્ય જન્મનું સાચુંક આ ભવમાં ફરી પુનર્જન્મ લેવા ન પડે એજ મનુષ્યે કરવાનું છે. અને એને માટે તો આખી દુનિય દર્શા મારે છે.

વધુ શું લખુ ! એમ પણ થાય છે કે આપણે સાથે દાદાજીના દર્શન આપ્યા હોત તો સાઈં હતું. પણ મને તેમનો કાલ આવ્યો અને હું આવી શક્યો. તારા કેલની હજી વાર હતો. એજ લિ.

સારાભાઈ ના

જયદાદાજી